

**Az endogén fejlődés tényezőinek
vizsgálata rurális térségekben**

SZTE Gazdaságtudományi Kar
Közgazdaságtani Doktori Iskola

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
GAZDASÁGTUDOMÁNYI KAR**

Az endogén fejlődés tényezőinek vizsgálata rurális térségekben

Bodnár Gábor

JATEPress
Szeged, 2020

Lektorálta: Dinya László

Sorozatszerkesztő: Udvari Beáta

Felelős kiadó: Voszka Éva

© Bodnár Gábor, 2020

ISBN: 978-963-315-457-1

HU ISSN 2061-1315

„Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek! Ez a hazám.”

(József Attila: Elégia)

Előszó

A területi különbségek és azok vizsgálata közel másfél évtizede, még főiskolásként keltette fel az érdeklődésemet. Ez *Simon Imrének* köszönhető, aki a tárgy oktatójaként gyorsan bevont a regionális tudománnyal kapcsolatos kutatásokba. Segítségével a kezdeti TDK-dolgozatokat viszonylag hamar néhány publikáció követhette, melyek visszatekintve leginkább kezdeti szárnypróbálgatások voltak.

A területi elemzéseknek is van annak egy része, ami számos egyedi jellemzővel bír. Ez a különleges terep a *vidék*, mely munkám középpontjában áll. E témaválasztást *Benet Iván* professzor úrral való 2010-ben történt találkozásom alapozta meg.

Túlzás lenne azt állítani, hogy a regionális tudományon belül napjainkban a legfelkapottabb, „legdivatosabb” kutatási területet a *rurális terek* jelentik. Ráadásul, áttérve a *magyar vidékre*, a rendszerváltás utáni közbeszédben is tapasztalható a fogalomnak egyfajta leértékelődése. Mégis, pont emiatt kiváltképp izgalmas kérdés annak feltárása, hogy milyen értékekkel bír e terület, milyen változások játszódtak és játszódnak le benne, és milyen jövő várhat rá. Az elhatalmasodó urbanizációs folyamatok mellett, vagy éppen azokból adódóan, érdekes, új trendek is megfigyelhetők, melyek új perspektívákat nyithatnak a *vidéki terek* számára. Elég csak az élhető környezetre, vagy éppen a klímavédelem utóbbi években tapasztalható felértékelődésére gondolni. E folyamatokat erősítheti az online tér, és a technikai lehetőségek kiszélesedése is, melyek segítségével esély kínálkozhat a rurális terek problémáinak megválaszolására modern keretek között, XXI. századi megoldásokkal.

Jelen könyv, melyet az olvasó a kezében tart, 2016 novemberében megvédett doktori értekezésem alapul. Azzal kapcsolatosan, hogy a kiadás megvalósulhatott, *Lengyel Imrének*, a szegedi regionális gazdaságfejlesztési műhely alapítójának tartozom hálával. Ő volt az, aki 2018 nyarán felajánlotta a lehetőséget, hogy csatlakozhatok az akkor általa vezetett intézethez. A Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézetben örömmel vágtam bele a munkába és örömmel teszem ezt a mai napig, kihasználva az intézet működését jellemző prosperáló, alkotói légkört.

Nagyon szerencsésnek érzem magam abból a szempontból is, hogy doktori munkám során rengeteg segítséget, biztatást és támogatást kaptam. Disszertációm (és így ezen könyv) létrejöttéért sokaknak tartozom hálával. Mindenekelőtt köszönöm *Édesanyámnak* és *Édesapámnak*, valamint húgomnak, *Zitának* azt a sok támogatást, melyet tőlük kaptam. Húgom számtalanszor lektorálta szakmai anyagaimat, melyért külön hálás vagyok. Továbbá köszönetemet fejezem ki *Nagyszüleimnek*, akik közül sajnos nem mindannyian tudtak végigkísérni utamon, de mindig sokat jelentett és jelent a támogatásuk.

Hálás vagyok témavezetőmnek *Benet Ivánnak*, akivel közös munkánkat sajnos nem tudtuk együtt befejezni, de professzor úr amíg bírt, segített, és szuggesztív egyéniségével folyamatosan ösztönzött. Szintén köszönetet mondok társtémavezetőmnek, *Kovács Péternek*, akivel disszertációm megírása közben kezdtünk el közösen dolgozni, és módszertani meglátásaival nagyon sokat segített munkám megírásában. Valamint köszönöm *Lengyel Imrének* azt a sok segítséget, amely messze túlmutatott doktoriiskola-vezetői feladatain.

Ahogy említettem, azért, hogy évekkal ezelőtt elindultam a tudományos munkásság útján, *Simon Imrének* kell köszönetet mondanom, aki emberileg és szakmailag is rengeteg segítséget nyújtott. Tanár úr mellett közvetlen békéscsabai kollégáimnak, *Árpási Zoltánnak*, *Gurzó Imrének* és *Kölcseyné Balázs Máriának* is hálás vagyok támogatásukért, a közös munkáért és beszélgetésekért. A mai napig örömmel és jó szívvel tekintek vissza a Békéscsabán eltöltött éveimre.

Ugyancsak már doktori tanulmányaim előtt szerencsém volt megismerni és együtt dolgozni *Nagy Gáborral*, akinek szintén hálás vagyok az évek során nyújtott folyamatos támogatásáért. Szintén köszönettel tartozom *Szabó Tamásnak*, aki végtelesen precíz észrevételeivel segített, és köszönöm mindazt a támogatást, melyet *Barátaimtól* kaptam.

Hálás vagyok a Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet jelenlegi vezetőjének, *Vas Zsófiának* a könyv megjelenésében nyújtott támogatásáért. Köszönöm *Udvari Beáta* gondos szerkesztői munkáját, valamint *Ambrus Bettina* és *Zélicity Alexandra* szakértelmét, mellyel a kézirat tördelését végezték.

Továbbá hálával tartozom *Dinya László* és *Rechnitzer János* professzor uraknak azon előbírálataikért, melyeket a jelen könyv alapjául szolgáló doktori értekezés kapcsán fogalmaztak meg. Hasznos kritikáik, tanácsaik és észrevételeik segítségével hozzájárultak értekezésem végső változatának elkészültéhez. *Dinya* professzor úrnak azt is köszönöm, hogy tanácsaival és meglátásaival jelen könyv végső formájának elérésében, megszületésében is komoly segítséget nyújtott.

Szeged, 2020. augusztus

Bodnár Gábor

Tartalomjegyzék

Előszó	vii
Ábrajegyzék	xi
Táblázatok jegyzéke.....	xiii
Bevezetés	1
1. A vidék fogalma, lehatárolása, társadalmi folyamatai	6
1.1. A vidék fogalma.....	6
1.2. A vidéki tér folyamatai	8
1.3. Vidékfejlesztés, vidékpolitika	16
1.3.1. Vidékpolitika az Európai Unióban.....	21
1.3.2. Vidékpolitika Magyarországon.....	23
1.4. A vidéki tér és az innováció kapcsolata	24
1.5. A vidék területi lehatárolása	32
1.5.1. Vidéktípusok megjelenése a nemzetközi fejlesztési dokumentumokban.....	33
1.5.2. Magyarországi megközelítések a vidéki területek lehatárolására	37
1.6. A fejezet összefoglalása	44
2. Az endogén fejlődés elmélete, annak tényezői és kapcsolata a vidékkel	50
2.1. Fejlődéselmélet	50
2.2. Az endogén fejlődés elmélete	53
2.3. Területi tőke	66
2.4. Az endogén elméletek egyes tőketípusainak vizsgálata.....	75
2.4.1. Magán állótőke	76
2.4.2. Humán tőke.....	78
2.4.3. Társadalmi tőke.....	80
2.4.4. Természeti tőke.....	85
2.4.5. Kulturális tőke.....	87
2.4.6. Kapcsolati tőke	89
2.4.7. Infrastrukturális tőke	92
2.5. Vidékfejlesztés az endogén fejlődés kereteiben.....	93
2.6. A fejezet összefoglalása	102
3. Az alkalmazott módszertan ismertetése	105
3.1. Munkámban alkalmazott módszertan	105
3.2. A felhasznált adatbázis	105
4. A faktorelemzés módszertana és eredményei	112
4.1. A faktorok elemzése	112
4.1.1. Materiális tőketényezők vizsgálata	112
4.1.1.1. Magán állótőke	113
4.1.1.2. Vállalkozási környezet.....	115
4.1.1.3. Infrastrukturális tőke.....	117
4.1.2. Immateriális tőketényezők vizsgálata	119
4.1.2.1. Társadalmi tőke	120
4.1.2.2. Humán tőke	122
4.1.2.3. Kulturális tőke	124
4.1.2.4. Kapcsolati tőke	126

5. A klaszterelemzés módszertana és eredményei.....	128
5.1. A klaszterelemzés módszertana	128
5.2. A klaszterek elemzése	129
5.2.1. Matriális tőketényezők	129
5.2.2. Immatriális tőketényezők	130
6. A PLS-útelemzés módszertana és eredményei.....	134
6.1. A PLS-útelemzés módszertana	134
6.2. PLS-útelemzés – a kezdeti modell	136
6.3. PLS-útelemzés – a létrejött modell	140
7. Összefoglalás	149
Felhasznált irodalom	156
Mellékletek	176

Ábrajegyzék

1.1. ábra Vidéki területek típusai	11
1.2. ábra A vidék leépülésének körfolyamata	12
1.3. ábra A területi elmaradottság tényezői	16
1.4. ábra A vidékfejlesztés dimenziói	19
1.5. ábra A vidékfejlesztés meghatározó elemei	20
1.6. ábra Az agrár innovációs rendszer elméleti ábrája	31
1.7. ábra Az OECD urbánus/rurális tipológiája NUTS 3 szinten	34
1.8. ábra Az Európai Unió korábbi város-vidék tipológiája	35
1.9. ábra Az Európai Unió városi-vidéki területeinek tipológiája, távol eső jelleggel	36
1.10. ábra Magyarország vidékies kistérségei	38
1.11. ábra Vidékies járások – A 120 fő/km ² alatti népsűrűségű településeken élők aránya, 2018	42
1.12. ábra Magyarország vidékies települései	43
1.13. ábra Vidékies járások	46
1.14. ábra Magyarország vidékies és hátrányos helyzetű vidékies járásai	47
1.15. ábra Magyarország vidékies és hátrányos helyzetű vidékies járásai II.	48
2.1. ábra Helyi gazdaság sikerességét meghatározó komponensek	55
2.2. ábra Az endogén regionális fejlődés új keretrendszere	57
2.3. ábra A fenntartható innovatív fejlődés tényezői	59
2.4. ábra A fenntartható kistérség modellje	60
2.5. ábra Endogén jellegű (megújult) piramis-modell	63
2.6. ábra Egy térség tőkájének nyolc komponense	67
2.7. ábra A területi tőke összetevői	69
2.8. ábra A területi tőke modelljének újragondolt ábrája	71
2.9. ábra A területi tőke	72
2.10. ábra A területi tőke elemei	73
2.11. ábra: A humán erőforrásokat befolyásoló területi tényezők	79
2.12. ábra A társadalmi tőke dimenziói, formái és funkciói	82
2.13. ábra A társadalmi tőke dimenziói és funkciói	82
2.14. ábra A társadalmi tőke, a vidékfejlesztés és a marginalizáció fogalmi kerete	84
2.15. ábra A területi tőke keretrendszerének alkalmazása vidékpolitikai keretek között	98
2.16. ábra Konnexus a kapcsolati térben	101
2.17. ábra Az endogén területi fejlődés modellje	103
3.1. ábra A munkám során alkalmazott elemzési keretrendszer felépítés	106
4.1. ábra A magán állótőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017	114
4.2. ábra A vállalkozási környezet (magán állótőke II. felhalmozási szintjének) térbeli vonatkozásai, 2017	116
4.3. ábra Az infrastrukturális tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017	119
4.4. ábra A társadalmi tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017	121
4.5. ábra A humán tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017	123
4.6. ábra A kulturális tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017	125
4.7. ábra A kapcsolati tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017	127
5.1. ábra A materiális tőketényezők térbeli vonatkozásai	130
5.2. ábra Az immateriális tőketényezők térbeli vonatkozásai	131
6.1. ábra Az útmodell felépítésének logikája, regressziós együtthatókkal	134

6.2. ábra A magán állótkét magyarázó tényezők kapcsolata – kezdeti modell	137
6.3. ábra A magán állótkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2009	142
6.4. ábra A magán állótkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2013	145
6.5. ábra A magán állótkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2017	146

Táblázatok jegyzéke

1.1. táblázat Az új vidék paradigma.....	9
1.2. táblázat Az agrár- és vidékpolitika viszonya.....	17
1.3. táblázat A vidékfejlesztés és a területfejlesztés alkotóelemei	18
1.4. táblázat A társadalmi innováció potenciális területei vidéki térségekben	26
1.5. táblázat Új funkciók a rurális térben	29
2.1. táblázat A hagyományos és az új tőkeelméletek főbb jellemzői	54
2.2. táblázat Az észlelt és fontos endogén és exogén tőkeelemek.....	62
2.3. táblázat Kevésbé fejlett térségek versenyképességének alaptényezői	65
2.4. táblázat A területi tőke mellett és ellen szóló legfontosabb érvek.....	74
2.5. táblázat Az egyes tőketípusok megjelenése az endogén modellekben	76
2.6. táblázat A vidéki tőke alkotóelemei	86
2.7. táblázat A különböző tőkefajták jellemzői	90
2.8. táblázat Vidékfejlesztési modellek	94
2.9. táblázat A tőke hét formája az erőforrás-alapú településfejlesztés megközelítésében	95
2.10. táblázat A területi tőke és annak egyes elemeinek megjelenése az Európai Unió régióiban, azok típusai szerint	99
3.1. táblázat A modellbe bevont tőketényezők ismertetése.....	108
3.2. táblázat Az egyes tőketípusokat meghatározó indikátorok listája, 2017	110
4.1. táblázat Az egyes materiális faktorokban szereplő járások megoszlása az adott tőketípus felhalmozási szintje szerint.....	113
4.2. táblázat A magán állótőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017	115
4.3. táblázat A vállalkozási környezet (magán állótőke II. felhalmozása) terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017.....	117
4.4. táblázat Az infrastrukturális tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017.....	118
4.5. táblázat Az egyes immateriális faktorokban szereplő járások megoszlása az adott tőketípus felhalmozási szintje szerint, 2017	120
4.6. táblázat A társadalmi tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017	122
4.7. táblázat A humán tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017	124
4.8. táblázat A kulturális tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017	125
4.9. táblázat A kapcsolati tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017	126
5.1. táblázat Járások vidékiessége, fejlettsége és elhelyezkedése	132
6.1. táblázat A tőkék jellemzői.....	138
6.2. táblázat HTMT indexek értékei.....	139
6.3. táblázat A modell közvetlen kapcsolatainak tesztelésekor kapott p-értékek, 2009	140
6.4. táblázat A modell közvetlen kapcsolatainak p-értéke, 2009	141
6.5. táblázat Korrelációk értékei az egyes tőketényezők között, 2009	143
6.6. táblázat A teljes hatás értékei, 2009	144

Bevezetés

Maga a vidék egyfajta sajátos települési, gazdasági és társadalmi környezettel bír, a városiastól jellegzetesen eltérő terület. A vidéki térségeknek pótolhatatlan gazdasági, társadalmi, kulturális és ökológiai jelentőségük van (Perlín–Simciková 2008). Bár már több mint másfél évtizede fogalmazódott meg egy európai uniós területfejlesztési dokumentumban (EC 1999), hogy a vidéki területek funkciói nem csak a városkörnyékek kereskedelmét szolgálják, és nem is kizárólag mezőgazdasági, illetve turisztikai célokat segítenek elő. A megállapítás napjainkra még inkább igazgá vált, hiszen az Unió kulturális és természeti sokszínűsége is nagyban köszönhető ezeknek a területeknek.

Látható, napjainkban a vidék kutatásának, vizsgálatának megannyi tényező aktualitást biztosít. Fontos megállapítás, hogy *„...az ezredfordulón a területi tudományokban nem találjuk a vidéknek, mint alapvető mezőgazdasági jellegű területnek a helyét, és azt kiszakítva a tér egészéből a vidékpolitika, a vidékfejlesztés keretében szinte minden mástól elkülönülten, önálló térrészként (területként) kívánják kezelni, ami abszurd és nem vezet sehová”* (Buday-Sántha 2004, 32. o).

A XX. századra és napjainkra is jellemző, világméretű és átfogó urbanizációnak – amely a gazdasági, társadalmi és települési folyamatokat is mélyen áthatja – két jellegzetes és jól megkülönböztethető térszerkezeti egységét alkotják a városi és a vidéki területek (Csatári 2001). Ennek a globális urbanizációs folyamatnak mindig a „túlso végén” szerepelt, illetve szerepel a vidék, amely döntően „elszenvedője” volt ezeknek a hatásoknak (Csatári 2000).

Az elmúlt évtizedek során jelentős változások mentek keresztül a vidéki területek egész Európában. Az európai rurális terek egyre differenciáltabbak, ráadásul azok nem csak térben és időben változnak, hanem különböznek diverzitásukban, mobilizációjukban, identitásukban, erőforrásaikban, de még a globalizációval szembeni magatartásukban is (Szörényiné Kukorelli 2005). Vagyis, mint ahogy a szerző hozzáteszi, az új funkciókkal rendelkező, folyamatosan változó és erősen differenciálódó rurális terek jellemzők egész Európában.

Magyarországon esetében a rendszerváltás jelentős és sokszor mai napig meghatározó jelentőségű esemény volt. Számos társadalmi-gazdasági változás lezajlott, melyeknek a vidék sokszor elszenvedője volt. Így a falu-város dichotómia, vagyis a társadalmi szakadék, mely a településviszonyokat a közelmúltig jellemezte (Enyedi 2011).

Természetesen egy ilyen jelentős változásnak komoly hatásai vannak. Buday-Sántha (2010) kimutatta, hogy a rendszerváltás utáni két évtizedben polarizálódott a vidék egésze, erősödtek a gazdasági és szociális vonatkozású negatív folyamatok, azok kerültek túlsúlyba. A mezőgazdasági nagyüzemek, illetve a vidéki ipar felszámolásával a vidék elveszítette gazdasági bázisát, vele azt a gazdasági háttérrel rendelkező szervezőerőt, a nagyüzemekben koncentrálódó helyi értelmiséget, amely a helyi

adottságokhoz illeszkedő fejlesztéseket tudta volna végrehajtani.

A vidékhez kapcsolódón feltétlenül meg kell említeni a mezőgazdaság szerepét, amelynek a rendszerváltás után a gyors átmenet következtében bizonytalanság és felfordulás jellemzi mindennapjait (Benet 2006). Buday-Sántha (2010) azt is leírja, hogy fejlődés csak azon térségekben figyelhető meg, amelyek képesek voltak integrálódni a városi gazdaságokba, de a vidék nagyobbik részén ez nem történt meg. A fejlesztési források dinamizáló hatása leginkább csak az infrastrukturális hiányosságok mérséklődésében jelentkezik, gazdasági hatás alig jellemző.

Annak ellenére, hogy a magyar és kelet-közép-európai rurális térségek számos nehézséggel küzdenek, mégis a vidék egy szélesebb kontextusában számos változásról beszélhetünk. Az utóbbi évtizedek során a területi fejlődés és a területfejlesztés kapcsán előtérbe került endogén fejlődés elmélete a vidék vonatkozásában is teret nyert. Persze a rurális terek esetében, mondhatni természetes módon, némileg eltérőek a hangsúlyok.

A munkám területi fókuszát szolgáló rurális tereket az endogén fejlődés elméletének kontextusába helyezem és ezen belül értelmezem. Ezen elmélet alapjai kapcsán fontosnak tartom megemlíteni, hogy egyetértek azzal az általános véleménynyel, hogy míg a növekedés mennyiségi, addig a fejlődés minőségi változást eredményez. A fejlődés a közgazdaságtani értelmezés alapján általában gazdasági fejlődést jelent (Farkas 2002). De még ezen szűkebben vett fogalom kapcsán is meg kell említeni Lengyel (2012a) véleményét, hogy a gazdasági fejlődés a gazdasági növekedéshez képest tágabb fogalom, mert a gazdasági alapmutatókon túl más, gazdaságon kívüli jellemzőket is befolyásol, így érdemes ezt figyelembe venni.

Elmondható, hogy a területi egyenlőtlenségek vizsgálata a társadalmi-gazdasági elemzéseknel Magyarországon általánosan a figyelem középpontjában állt és áll ma is (Nemes Nagy 2003, Obádovics 2004). Valamint ha vidék és város kapcsolatáról beszélünk, az is világos, hogy a vidéki térségek kutatása és fejlesztésük kidolgozása sem új jelenség a regionális tudományokban (Csatári 2000). Mégis, az utóbbi időben oly népszerű endogén fejlődés témaköre, illetve azon belül is a talán legnépszerűbb területi tőke elméletéhez kapcsolódó empirikus vizsgálatok fókuszában a városok, vagy általánosságban egy adott hierarchiaszint területegységei, így pl. a magyar kistérségek, illetve járások, vagy az olasz NUTS 2-es régiók, álltak, állnak. Ezen elemzések, némi túlzással élve, megfelelnek a rurális terekről, de legalábbis nem azt állítják a középpontba.

Könyvemben a magyarországi vidékies járások fejlettségét vizsgálom. Munkám elméleti háttérét a vidék fogalmának átfogó értelmezésén túl az endogén regionális fejlődés szakirodalma adja. Magának az elméletnek, bár gyökere értelemszerűen ugyanaz, mégis számos megközelítése létezik. Így az elméletek által kulcstényezőként kezelt elemek, illetve tőkék között az átfedések ellenére is akadnak eltérések. Ezen tőkék egyfajta szintetizálását azért tartom fontosnak, mert ezekre alapozva az endogén fejlődés megfelelő keretrendszert biztosíthat kvantitatív elemzések elvégzésére.

Kutatásom célja, hogy egy leíró jellegű elemzés keretei között elemezzem Magyarország vidékies járásainak területi differenciálódását. E célom elérése érdekében feldolgozom és támaszkodom az endogén fejlődés elméletének szakirodalmi hátterére. Továbbá egy saját mutatórendszert is felállítok. Ez szolgál alapjául modellemnek, amely segítségével lehetségessé válik a hazai rurális járások átfogó bemutatása azok materiális és immateriális tőkeellátottságának vonatkozásában

A könyv első részében áttekintem a vidékkel kapcsolatos szakirodalmi hátteret, illetve a rurális terek meghatározó folyamatait. Mindenekelőtt ismertetem annak fogalmi hátterét, a sokféle és néha akár egymástól jelentősebb mértékben is eltérő megközelítéseket. Majd bemutatom a különféle lehatárolási lehetőségeket, módszertanokat, melyek a témakörben eddig születtek. Áttekintve mindezt úgy, hogy mely területek minősülnek vidékiesnek és megvizsgálva az azokra vonatkozó és alkalmazható területi lehatárolások módszertanát. Ezek után röviden kitérek a vidéki tér folyamataira és a kihívásokra, melyekkel számos rurális térségnek nap, mint nap meg kell küzdenie. Így a vidékpolitika vizsgálata is e fejezet tárgyát képezi.

A második fejezetben az endogén fejlődés elméletét dolgozom fel, melyet, mint említettem, minőségi változásnak tartok. És bár ebben az esetben a kvantitatív elemzések elvégzése igen nehéz, azoknak egyértelműen helye van a területi-, illetve vidékkutatásokban. Az endogén fejlődés definiálása mellett munkámban összehasonlításra kerül több modell, illetve azok tőketényezői. Az összevetés következtében láthatóvá válik, hogy melyek a legmarkánsabb endogén tényezők, amelyek mentén mérhetővé válik a vidékies járások fejlettsége.

Kutatásom módszertani vonatkozásában, az elméleti rész eredményeire támaszkodva, az elérhető legújabb – TeIR adatbázisból nyert – statisztikai adatok feldolgozásával elvégzek egy empirikus vizsgálatot, ahol választ keresek a szakirodalmi vizsgálataim terén feltárt, a rurális térségek komplex fejlettségével, illetve azok mérésével kapcsolatban felmerült nehézségekre.

A munkában alkalmazott lehatárolás eredményeként a Magyarország 105 járása minősül rurálisnak, így ezek kerülnek a vizsgálat fókuszába és ezek biztosítják a mérés kereteit. Az empirikus vizsgálat módszertanát a harmadik fejezetben, illetve a negyedik, ötödik és hatodik fejezetek elején ismertetem, utóbbi három fejezet esetében a kvantitatív elemzést megelőzően. Az elemzés módszertanát illetően a terület-egységeket többváltozós elemzések segítségével hasonlítom össze. Mind a faktor-, mind a klaszterelemzés esetében külön megvizsgálva a járások materiális és immateriális tőkeellátottságát. Majd PLS-útelemzés segítségével azt vizsgálom, hogy az egyes tőketényezők milyen hatást gyakorolnak egymásra. Munkám végén pedig összegzem az elért eredményeimet és következtetéseket vonok le hipotéziseim igazolásán, vagy éppen azok elvetésén keresztül.

A rurális területek tekintetében megvizsgálom azok különféle aspektusait a térben és időben is. Az eltérő, ám egyaránt fontos tőketényezők mentén kialakuló területi differenciák számos kérdést vetnek fel. Munkám hipotézisei is ehhez kapcsolódnak.

Felmerül a kérdés, hogy miként mérhető az egyes területegységek. Vagyis egyrészt, hogy az adott témakör milyen mélységű szakirodalmi háttérrel és modellekkel rendelkezik, másrészt milyen részletességű adatbázis áll rendelkezésre a kutatás elvégzéséhez. Első hipotézisem erre a kettős „szükségletre” reagál.

1. Egy olyan komplex mutató-, illetve keretrendszer felállítása után, amely minden, azonos hierarchiaszinten lévő térség gazdasági-társadalmi folyamatainak vizsgálatára jól alkalmazható, azt feltételezem, hogy a vizsgált területegységek, a járáások, megkülönböztethetők és csoportosíthatók a fejlettségüket kifejező egyes tőketényezők felhalmozása alapján.

Továbbá, ha képesek vagyunk megmérni, hogy mely területegységek fejlettek, vagy éppen fejletlenek, akkor felvetődik, hogy melyek a leginkább fontos területek, leginkább fontos tőketényezők egy ilyen értelemben véve sikeres területegység esetében. Második és harmadik hipotézisem kapcsán, melyek kapcsolódnak egymáshoz, ezt a kérdéskört kívánom körüljárni és megválaszolni.

2. Egy terület fejlettsége sok tényezőn alapul. A gazdasági szempontok alapján fejlett területegységek sem minden indikátorlistán szerepelnek kimagaslóan, de feltételezésem szerint nincs olyan, az előbbi szempont alapján igazán kimagasló terület, amely az emberi erőforrások állapota terén gyengén szerepelne.

Ezen a logikán továbbhaladva, érdemesnek tartom általánosan (tehát az összes materiális, illetve külön az immateriális tőkék esetében) megvizsgálni, hogy azok fejlettsége miként kapcsolódik vidékiességük fokához, valamint térbeli elhelyezkedésükhöz.

3. Élek azzal a feltételezéssel is, hogy a járáások materiális, illetve immateriális tőkefelhalmozásának vonatkozásában értelmezett fejlettsége kapcsolatban áll egyrészt a területegységek földrajzi helyzetével, másrészt azok vidékiességének mértékével.

Negyedik hipotézisem igazolásában elengedhetetlen egy regressziós modell létrehozása, azt ennek kereteiben kísérlelem meg bizonyítani. Bízván az igazolásban, a felvetést kiegészítem azzal a céllal, hogy a létrejövő modellben minden tényező pozitív kapcsolatban áll egymással.

4. Feltételezem, hogy az összes, a szakirodalmi feldolgozás alapján relevánsnak vélt materiális és immateriális tőketényező bevonható egy olyan (regressziós) útmodellbe, mellyel feltárhatók a tényezők közötti kapcsolatrendszerek, és ezen kapcsolatok mindegyike pozitív irányú.

Továbbá fontosnak tartom a modell dinamikus elemzését, melynek segítségével megvizsgálható, hogy miként változnak az időben az egyes hatásmechanizmusok. Másfelől pedig lényegesnek tartom modellem más környezetben való tesztelését, vagyis azt, hogy az alkalmazható-e urbanus térben.

5. Véleményem szerint ugyanazon tőketényezők viszonya (kapcsolatuk szorosága, vagy akár a kapcsolat megléte) térben és időben egyaránt eltérő lehet.

Munkám végén következtetéseket vonok le és megfogalmazom megfigyeléseimnek annak kapcsán, hogy a vizsgált elméleti keretrendszer egyszerű, divatos fogalom,

vagy valóban nyújthat-e gyakorlati hasznot a területi politikák számára. Hipotéziseim megválaszolásával reményeim szerint hozzá tudok járulni a vidéki tér gazdasági-társadalmi folyamatainak mélyebb megértéséhez és munkám részévé válhat a téma hazai és nemzetközi irodalmának.

1. A vidék fogalma, lehatárolása, társadalmi folyamatai

Munkám első fejezetében a vidékkel kapcsolatos fogalmakat, folyamatokat, annak lehetséges lehatárolási lehetőségeit és fejlesztésével kapcsolatos politikákat ismertetek. A fogalmi meghatározás áttekintése azért fontos, mert az a mai napig nem egyértelmű, tisztázásra szorul. Ebből következik minden egyéb nehézség, vagyis a lehatárolás problematikája, és a leginkább alkalmas elemzési keretrendszer, illetve fejlesztési módus kiválasztása.

1.1. A vidék fogalma

„Hol ér véget a falu, és hol kezdődik a város, vagy mit jelent a vidék és hogyan értelmezhető a vidéki tér, mit jelent a vidékiség”, teszi fel a kérdést Rechnitzer és Smahó (2011, 103. o.). A válasz nem egyszerű. A vidék fogalmi meghatározásának nehézségét jól mutatja, hogy annak máig nincs egyetlen, nemzetközileg elfogadott definíciója, annak ellenére, hogy a „vidék” számos országban évtizedek óta kutatások tárgyát képezi (EC 2011).

Mint Kovács (1998) megállapítja, Magyarországon a területfejlesztés előtérbe kerülésével divatos szó lett a „vidék”, aminek a fogalmát jelenleg is mindenki sajátosan értelmezi. Ez az azóta eltelt időszakban sem sokat változott, hiszen arról sincs egyetértés és az sem elfogadott, az ország hány százaléka él vidéki térségekben.

Az előbbi tanulmányon túl még számos tudományos munka kapcsán felmerül ez a kérdés, és jellegéből adódóan még bizonyára nagyon sokban fel is fog merülni. Ez talán természetesnek is nevezhető, mert a közös, mindenki által elfogadott fogalom megalkotását nehezíti, hogy az eltérő nézőpontokon túl a vidéket magába foglaló tér időben és térben egyaránt változik, valamint a viszonyrendszerek területenként eltérőek (G. Fekete 2013a). Mint munkámból is jól látható lesz, számos szemlélete létezik a témakörnek, mind definitív megközelítésben, mind pedig a gyakorlatiasabb, területi lehatárolások körében. Munkám jelen részében előbbieket tárgyalom, míg utóbbiak, vagyis a konkrét lehatárolások, szintén ebben a fejezetben, az előző témát követően találhatóak.

Az alábbiakban a vidék elméleti és gyakorlati megközelítéseit járom körbe. Munkám célja ezek áttekintése, nem pedig az egyedüli legjobb és legkomplexebb definíció bemutatása. Így a területi lehatárolás vonatkozásában sem törekszem általánosan alkalmazható optimális módszer kidolgozására. A témakör jellegéből adódóan ez valószínűleg lehetetlen vállalkozás lenne.

Rövid nemzetközi kitekintést téve, egy európai viszonylatban, széles körben elterjedt definíciót említek meg, mely a Rurális Térségek Európai Chartájában (EC 1996a) olvasható. Ez lényegében úgy fogalmazza meg a vidéket, mint olyan tágabb értelemben vett belterület vagy part menti vidék, amely – beleértve a falvakat és a kisebb városokat is – gazdaságilag és szociálisan egységes egészet alkot a környező rurális térséggel, és ahol a városi térségekhez viszonyítva számottevően alacsonyabb

a lakosság, a gazdasági, szociális és kulturális struktúrák koncentrációja, és ahol a terület túlnyomó részét mezőgazdasági, erdőgazdasági, természetvédelmi és kikapcsolódási célokra használják.

Továbbá a vidék fogalma megközelíthető az erre a térre jellemző települések mérete, funkciói, épített környezete szerint, de mivel a város meghatározhatósága lényegesen egyértelműbb, sokan vélik úgy, hogy a falu egyszerűen nem városi település, s vidéki (*rurális*) térség pedig az, ami nem városias (*urbánus*) térség (Csatári 2001).

Hogy pontosan mi is a vidék, mely területek és települések tartoznak bele, annak meghatározása igen nehéz feladat. Ahogy Csatári és Farkas (2006) is kifejti, alapvető nehézséget okoz az, hogy a vidék (vagy a vidékies) kifejezés önmagában is egy relatív fogalom, vagyis az csak a városhoz (a városiashoz) viszonyítva értelmezhető. Ebből adódóan annak fogalmi meghatározása és magának a vidéknek, illetve a vidékies térségeknek teljesen pontos meghatározása szinte lehetetlen. Vidékies térség lehet tehát az (Csatári–Farkas, 2006, 99. o.):

- „ami nem városias,
- amelynek települései jellemzően rurális jellegűek, településszerkezetük dominánsan falusias, tanyás, központja elsősorban kisváros (vagy hazánkban, az Alföldön sajátos mezőváros),
- gazdaságának és intézményrendszerének területi koncentrációja alacsony,
- a mezőgazdaságának, mint ágazatnak a dominanciája jellegzetes, sőt egyes térségekben kiemelkedő,
- társadalma pedig „vidékinek” érzi magát”.

Hasonlóan vélekedik Romány (1998, 49. o.) is, aki szerint: „...*vidéke ugyanis a városoknak van. Mégpedig minden olyan városnak, amely szolgáltat valamit a környezetében élőknek – a vidékének! – és amellyel a "rurális térség" javakat cserél. (...) Azaz a vidéknek városa van, ahol meghatározott igényeket kielégíthet, szellemi és anyagi "árukerét" folytathat. És a városnak pedig vidéke (térsége) van, ahol ismerik, ahol otthonos*”.

Vagy ahogy Rechnitzer és Smahó (2011, 104. o.) megfogalmazza „...*a vidék a kisváros és a falu által alkotott tér, amelynek sajátossága, hogy távolabb van a nagyvárostól, lazább településszerkezetet, más életmódot és értékrendet jelenít meg*”.

Ehhez kapcsolódóan kell megállapítani, hogy az egyes szaktudományok a vidéket saját megközelítésük szerint értelmezik, a szociológia megközelítése szerint vidéke a városnak van, a geográfia hegy-, vagy éppen partvidékről beszél, tehát földrajzi tájról, míg a közgazdaságtan az iparilag fejlett vidékeket iparvidéknek nevezi (Kovács 2012).

Az előbbiekből is jól látszik, hogy milyen bő a kérdéskörben kifejtett nézetek száma. Így értelemszerűen a következőkben bemutatásra kerülő vidéklehatárolások is szintén különböznek egymástól. Nem véletlen, amint Kovács (2012) leírja és magam

is említést tettem róla ezen rész elején, az Európai Unió kiadványaiban is hangsúlyosan megjelenik, hogy a vidék (*rural*) definiálása nagyon nehéz feladat, lehatárolásához szinte lehetetlen is megfelelő mutatókat találni.

A vidék egyértelmű meghatározása máig sem történt meg (Kovács 2012, Rechnitzer–Smahó 2011). Így a fogalmi bizonytalanságok miatt nem is célszerű elfogadni egyetlen megközelítést (Kovács 2012).

Kovács (2012) felhívja a figyelmet arra, hogy sok tudományos munka esetén sem egyértelmű a *vidéki*, *vidéki térség*, *rurális térség* kifejezések használata. Jelen munkában ezeket a továbbiakban szinonimaként használom.

1.2. A vidéki tér folyamatai

Munkám ezen fejezetében röviden ismertetem a magyarországi vidéki tereket jellemző és meghatározó folyamatokat. A fejezet természetesen némileg leegyszerűsítő, hiszen lényegében a rendszerváltás utáni, annak hatására felerősödő és végbemenő változásokat írom le. A következő bekezdéstől eltekintve történelmi távlatból nem vizsgálom azokat. Célom is a jelent meghatározó folyamatok szemléltetése.

Ha történelmi távlatból vizsgáljuk, ahogy azt az OECD (2010a) vonatkozó dokumentumában teszi, a városi és vidéki területek, azok népességével együtt egyértelműen elkülönültek. A vidéken élők döntően elfogadták, hogy eltérő lehetőségeik vannak, például foglalkozás terén. Az ipari forradalom kiteljesedését követően alapjaiban véve igen alacsony volt a város és vidék közötti interakciók száma. Ez mára a tömegmédiá megjelenésével teljesen megváltozott.

Mind a városi, mind a vidéki területeken igen jelentős gazdasági változások történtek az elmúlt néhány évtizedben. Ez a rurális terek vonatkozásában a tradicionális vidéki tevékenységek fontosságának hanyatlását vonta maga után (van Leeuwen et al. 2009).

Hogy nem lehet általánosítani a vidék kapcsán, azt Stathopoulou és szerzőtársai (2004) véleménye is alátámasztja, akik leírják, hogy Európán belül sem igazán érintik a negatív folyamatok a centrum térség fejlettebb rurális területeit. Míg a perifériákon elhelyezkedő vidéki tereket továbbra is meghatározza az elnéptelenedés, az infrastrukturális hiányosság és a még mindig meghatározó mezőgazdaság.

Így számos kérdést felvet, hogy mi a vidék szerepe a területi politikákban és a területfejlesztésben (Ward–Brown 2009). Pozitívum, hogy egyrészt ma már beszélhetünk a vidék új, vagy éppen felértékelődött, illetve felértékelődő funkcióiról. Tény, hogy egyre inkább teret nyer a vidék megközelítésének komplexebb szemlélete. A ma elfogadott multifunkcionális megközelítés és a funkciók diverzitása egységes megfogalmazását és kidolgozását az OECD (2006) „új vidék paradigmájában” fektették le. Az előzőekkel összhangban, ez a dokumentum kifejti, hogy a figyelem középpontjában már a *hely* áll, nem az *ágazat* (1.1. táblázat).

1.1. táblázat Az új vidék paradigma

	<i>régi megközelítés</i>	<i>új megközelítés</i>
<i>annak tárgya</i>	kiegyenlítés, farmgazdaságok bevétele, farmgazdaságok versenyképessége	vidéki területek versenyképessége, helyi vagyon felértékelődése, kihasználatlan erőforrások kiaknázása
<i>célágazat</i>	mezőgazdaság	különböző gazdasági ágazatok (vidéki turizmus, gyáripár, IKT stb.)
<i>fő eszközök</i>	szubvenció	beruházások
<i>fő szereplők</i>	nemzeti kormányzatok, parasztok (farmerok)	kormányzatok minden szintje (szupranacionális, nemzeti, regionális és helyi) helyi szereplők (köz- és magánszereplők, civil szervezetek)

Forrás: OECD (2006, 60. o.)

Az új vidék paradigma része (OECD 2006), egyrészt, hogy *(1) növekvő figyelmet kell fordítani a vidéki funkciókra*, ugyanis az OECD tagállamok területe több mint háromnegyed részben vidékies, így a társadalom számára nyújtott természeti és kulturális lehetőségek felértékelődtek. Másrészt szükséges az *(2) agrárpolitikák reformja*, valamint meghatározóak a *(3) decentralizáció és a regionális politikák trendjei*.

Az 1.1. táblázat kapcsán mindenképp meg kell jegyezni, hogy annak kontrasztossága, vagyis, hogy az igen élesen szembeállítja egymással a régi és az új megközelítést, a szemléletesség szempontjából elfogadható. Ugyanakkor még így is erősen túlzó leegyszerűsítésnek érzem, hogy az új megközelítésben, a célágazatnál a mezőgazdaság már meg sincs említve.

Rechnitzer és Smahó felhasználva Glatz Ferenc kifejezését és csoportosítását, kijelenti, hogy a vidék számos olyan funkciót felhalmoz, mely a helyi közösségeket szolgálja, vagyis annak van egy bizonyos közhaszna, amely abban határozható meg, hogy (Rechnitzer–Smahó 2011, 105. o.):

- „folyamatos beavatkozást, gondozást, ápolást kíván meg, ennek következtében munkát teremt az egyéneknek, a gazdasági szervezeteknek, az ott élő közösségeknek és azok intézményeinek (önkormányzatok),
- értékeket ápol és tárol, amelyek a természeti adottságokra éppen úgy vonatkoznak, mint a kulturális, közösségi, társadalmi tényezőkre vagy a gazdasági elemekre. Így az értékek vidéken jobban (szervesen) fennmaradnak, s a nagyobb (nemzet) és a kisebb közösség (társaság, táj, település) történeti és társadalmi alkotóelemeiként újratermelődhetnek,

- új erőforrásokat s egyben lehetőségeket nyújt a gazdaságnak, a fogyasztásnak, az életmódnak, az emberi lét különböző – ismert és jövőben feltárandó – szintjeinek, formáinak,
- gondoskodást, figyelmet, beavatkozást kíván a tágabb közösségtől (régió, állam, Európai Unió), mert értékeit önmaga – éppen azok többségének nem piaci jellege miatt – nem képes tartósan megóvni és aktivizálni”.

Ugyanakkor, vagy éppen pont az előzőekben leírtak miatt, hazánkban a vidék helyzetét jól szemlélteti, hogy a fővároson kívüli településeket a népesség jó része vidéknek tartja (Kovács 2003) és a vidék szó használatakor érezhető bizonyos alá-fölérendeltségi viszony (Csatári 2004).

Magyarországon a vidék, és annak jelentőségének felismerése megkétszerezte meg, amelyben a rendszerváltozás is komoly szerepet játszott. A rurális térségek és azok fejlesztése a magyar gazdaságpolitikában az utóbbi években került előtérbe. A mögöttünk hagyott időszak gazdasági-társadalmi változásai több területen is negatív folyamatokat idéztek elő, így a foglalkoztatás terén, amely esetében a legszembetűnőbb a mezőgazdasági foglalkoztatás szerepvesztése (Tóth–Hamza 2000).

Romány és Simon (1990) már negyedszázada leírták – igaz, szűkebb terület, az Alföld vonatkozásában –, hogy a város-falu kapcsolatokban utóbbi szerepe alárendelt és e helyzet rögzült is. Ha az urbánus és rurális térségeket társadalmi szempontból vizsgáljuk, az emberi erőforrások területi differenciálódása ma is igen jól megfigyelhető hazánkban (Obádovics 2004). Persze ezen a különbségen túl még számos olyan hátrány van, amely a „vidékeket” sújtja. Nem véletlen, a fejlett térségekben az urbanizáció dinamikus szakaszai után az utóbbi évtizedekben a vidék felé egyre nagyobb figyelem fordult (Csatári 2000).

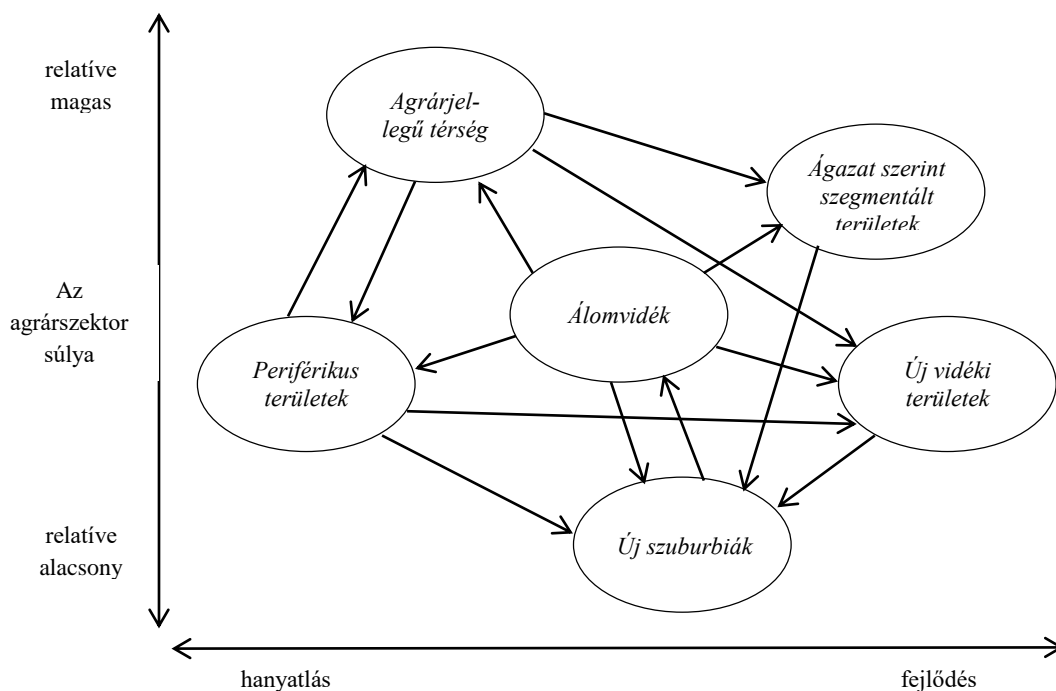
A vidék és város relációjában jelentkező differenciáltság szemléltetésére alkalmas, ha a településrendszer két pólusát hasonlítjuk össze, vagyis a nagyvárosokat és az aprófalvakat. Nemes Nagy (2009) ilyen irányú összehasonlításakor leszögezi, hogy az általa leírt jellemzők nem minden konkrét esetben érvényesek, ráadásul az nem a nagyváros valamifajta magasabb rendű mivoltát hivatott deklarálni, hanem épp azt, hogy bármely két területi entitás összehasonlító elemzésekor mennyi mérlegelemző szempont létezik. A Nemes Nagy (2009, 60. o.) által leírt egyenlőtlenségi dimenziók közül néhányat kiemelve: az aprófalva elhelyezkedését illetően peremhelyzetű, minőségek tekintetében elmaradott, szerepkörét illetően funkcióhiányos.

Európában számos példa adódik arra, hogy a gazdasági változások és szerkezetváltás következtében egyes vidéki területek nagyobb gazdasági dinamizmussal rendelkeznek, mint a városiak (Shucksmith et al. 2009). Lengyel (2000) is megjegyzi, hogy nemcsak nagyvárosokban, hanem kisvárosokban vagy rurális térségekben is alakulhatnak ki és működhetnek pl. klaszterek, amely térségekben a lokalizációs előnyt lehet hasznosítani.

Van der Ploeg és szerzőtársai (2008) öt különböző típusú vidékkategóriát különböztetnek meg, illetve egy elméleti szintű hatodik is kapcsolódik ezekhez (1.1.

ábra). Az első ilyen vonatkozásban az *agrárjellegű térség*, ahol mai napig domináns a mezőgazdaság. A *periférikus területek*¹ esetében pont fordított a helyzet, azok esetében a gazdálkodás sosem játszott fontos szerepet. Vagy ha igen, akkor jelenleg az válságban van. *Új vidéki területeknek* nevezik azokat a területeket, ahol ki tudott alakulni a multifunkcionalitás bizonyos foka és az agrárium integráns részévé tudott válni a helyi gazdaságnak és társadalomnak, ezzel is hozzájárulva a helyi életminőség növeléséhez. Az *ágazat szerint szegmentált területeken* az agrárium mellett egy másik, szintén meghatározó szektor is jelen van. Míg az *új szuburbiák* esetében a mezőgazdaság hanyatlóban van, és mint az minden előváros esetén igaz, szoros a térkapcsolat a közeli várossal. A hatodik elméleti kategória az *álomvidék*, amely kívül esik a beosztáson. A kifejezés alatt azon (üdülő) településeket kell érteni, melyek az év egyik szakaszában pezsgő, életteli helyek, míg máskor elhagyatottak, lakatlanok.

1.1. ábra Vidéki területek típusai

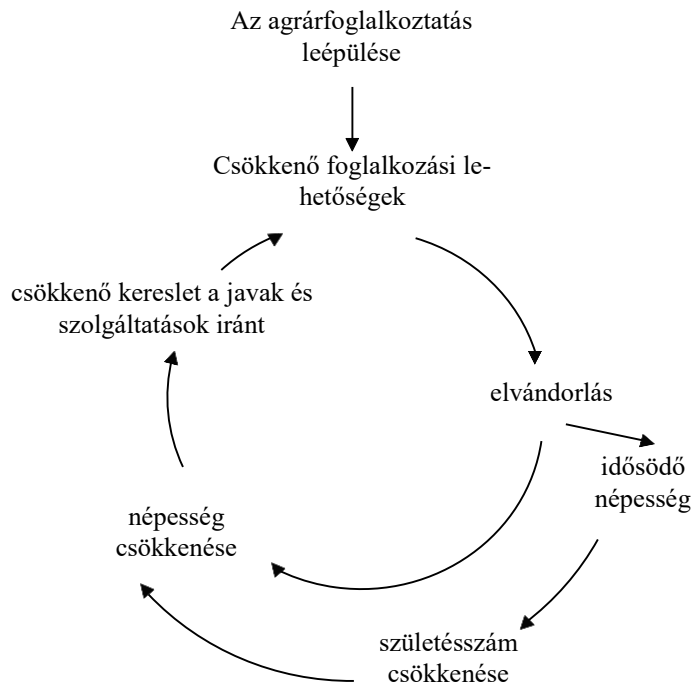
Forrás: van der Ploeg és szerzőtársai (2008, 6. o.)

¹ A szerzők a periférikus területek vonatkozásában Dél-Olaszországot és Kelet-Európát említik példaként. Véleményem szerint utóbbiba beleértendő Közép-Európa több országa, és azok vidéki területeinek jelentős része is.

Van der Ploeg és szerzőtársai (2008) egy koordinátarendszerben is elhelyezik ezen területeket. A rendszer egyik dimenzióját az agrárium súlya adja, míg a másikat a fejlettség szintje. Látható, hogy az alacsonyabb súlyú agráriummal rendelkező új vidéki területek a legfejlettebbek, valamint azok, amelyek esetében valamilyen más ágazat is jelen van a mezőgazdaság mellett. Míg azok a periférikus térségek a leginkább fejletlenek, melyek közepes súlyú mezőgazdasággal rendelkeznek. Az egyes térségek közötti átmeneteket, illetve lehetséges átmeneteket is jelölik a szerzők. Így például egy agrárjellegű térség, ha fejlődési pályára áll, új vidéki területté és ágazat szerint szegmentált területté válhat, de hanyatlás esetén átalakulhat periférikus területté is.

A hanyatlás kapcsán, annak folyamatáról ír Halfacree (2009), aki az agrárium leépülését és az elvándorlás problémát tárgyalja. A szerző kifejti, a vidékről városba való vándorlásnak számos oka van, melyek közül leginkább a negatívak felé fordul a figyelem. Ez egyrészt az agrárium leépülésének a következménye, másrészt a vidék általános hanyatlásának (1.2. ábra).

1.2. ábra A vidék leépülésének körfolyamata

Forrás: Gilg (1983) egyszerűsített ábrája alapján Halfacree (2009, 444. o.)

Ugyanakkor Halfacree (2009) ír az elvándorlás pozitív hozadékairól is, szembeállítva az előzőekben leírtakkal. Így megemlíti a városba, vagy külföldre való elvándorlás által megszerzett, magasabb fizetéssel járó munkát. Valamint azt, hogy az elvándorló családi kapcsolatai általában nem szakadnak meg és pénzt is utal haza, és végül lehetséges, hogy hazatér azon erőforrásaival együtt melyeket felhalmozott. Saját véleményem szerint a szerző utóbbi meglátásában bár van igazság, alapvetően nem jellemző, hogy a fiatalon elvándorlók, karriert építve és egzisztenciát teremtve tömegesen települnének haza, vidékre. És bár a transferek valóban segítik az otthon maradtakat, vagyis ilyen értelemben a „vidéket”, de az elvándoroltak gyerekei, vagyis a (város szemszögéből) másod- és harmadgenerációs bevándorlók vidéki kapcsolatai jóval kevésbé lesznek intenzívek.

Mint Halfacree megközelítése alapján is látható, a vidéki terek szerte Európában küzdenek nehézségekkel. Mindazonáltal, sajnálatosan, a korábban leírt pozitív jelenségek döntően a nyugat-európai rurális terekre igazak, térségünkben és hazánkban jellegzetesen eltérő helyzet mutatkozik. Ha Magyarország vonatkozásában a vidék meghatározó folyamatait vizsgáljuk, azok gyökerei az igen távoli múltba vezetnek. Mégis mindezeket nagyon jelentősen felerősítette a rendszerváltozás. Tény, hogy számos negatív társadalmi folyamat korábban is jelen volt a rurális területeken, de azt az agrárium relatíve magas gazdasági teljesítménye² némileg képes volt palástolni. Ám a ma már két és fél évtizede zajló gyökeres változások és a kezdeti súlyos gazdasági visszaesés felerősítette e társadalmi folyamatokat, ezzel jelentős próbatétel elé állítva a vidék egészét és természetszerűleg annak lakosságát.

Magyarországra tekintve a város és vidék között jelenleg mutatkozó markáns különbségek vizsgálatakor érdemes rövid kitekintést tenni. A szocialista gazdaság évtizedeiben az állami gazdaságpolitika és a fokozatosan erősödő területi politika – elsősorban a nagyobb téregységek közötti összehasonlításban – a lassú kiegyenlítődés irányába tolta el a folyamatokat, az akkoriban meghatározónak tekintett gazdasági és társadalmi alapmutatók tekintetében (Nagy 2002). Ugyanakkor Nagy (2002) ehhez azt is hozzáteszi, hogy a folyamat háttérében, az alacsonyabb területi szinteken (pl. járás), illetve a települések között kiáltó ellentétek álltak, amelyek erős társadalmi feszültségeket gerjesztettek.

A rendszerváltáshoz kapcsolódóan, az azutáni faluformáló folyamatok tekintetében, ahogy Beluszky és Sikos T. (2007) leírja, a falusi társadalmat a differenciálódás és az ennek következtében kialakuló polarizáció jellemzi. A polarizációnak számos dimenziója van, többek közt a munkaerő-piaci helyzet, vagy éppen a helyi társadalom összetétele. „*A város–vidék kapcsolatok erőteljesen átalakultak, jobbjára szétestek, a vidék társadalma egyértelműen a rendszerváltozás vesztesének tekinti magát*” (Csatári 2012, 555. o.).

² Jelen esetben a gazdasági teljesítményt széleskörűen értelmezem, egyebek mellett beleértve például a TSZ-ek szociális jellegű tevékenységeit is.

Összességében kijelenthető, hogy Magyarországon a rendszerváltás okozta sokk hatásai a rurális területeken³ kulminálódtak (Szörényiné Kukorelli 2005). Összhangban más szakemberekkel Szörényiné Kukorelli (2005) is leírja, hogy a falvakban (főleg a törpe- és aprófalvakban) a foglalkoztatás szintjének emelése, a munkahelyteremtés a legnehezebb feladat. Ráadásul, mint Kovács (2013, 34. o.) megfogalmazza, „...a települési lejtő kíméletlen következetességgel működik, vagyis a községekben élők a városiakhoz képest, a kisebb falvak lakói a nagyobb községekben élőkhez képest kedvezőtlenebb foglalkoztatási és jövedelmi helyzetben vannak”. A szerző megállapításait egy 2004-es felmérésre alapozza, de hozzát teszi, ma is ez lenne a helyzet.

Váradi (2015, 72. o.) a szegénység és a társadalmi kirekesztettség újratermelődésének esélyei kapcsán vidéki térségekben (11 kistérségben) végzett vizsgálatai alapján megfogalmazza, hogy a szegénység létében és annak újratermelődésében „...egymással szétbogozhatatlanul összefonódó tényezők játszanak szerepet”. Így a magyar vidéken (is) mindmáig jelen van a rendszerváltáskor kialakult „új szegénység” (Andorka–Spéder 1996, 33. o., Váradi 2007, 2015), vagyis azon rétege a lakoságnak, akik az átalakulás közepette veszítették el munkájukat vagy nincs rendszeres jövedelmet biztosító munkahelyük.

Nem véletlen, hogy a rurális térségekben súlyos problémát okoz az elvándorlás. Enyedi (2012) a vidékről városokba való vándorlás kapcsán leírja, hogy társadalmi szempontból a szélső csoportok mozdulnak leginkább, a legszegényebbek, akiknek nincs veszíteni valójuk és az iskolázottak, akik más településeken társadalmi felemelkedési esélyeket találhatnak. Bár a szerző a fejlődő országok kontextusában beszél a vándorlási stratégiákról, a leírtakkal számos párhuzam vonható hazánk vidékies terei kapcsán is. Káposzta (2014) ír is a problémáról, megemlítve, hogy a hátrányos helyzetű vidéki területek esetében általános jelenség a fiatal generáció elvándorlása, ez pedig maga után vonja a kedvezőtlen korstruktúra kialakulását.

A mai Magyarország és a vidék kapcsolatát illetően megállapítható, hogy a fejlett nyugat-európai országokkal, illetve régiókkal összevetve a mezőgazdaság még mindig domináns ágazat⁴. Ezen túl, a már érintett munkanélküliség a rurális térségekben általánosan minden korcsoportban magasnak nevezhető, bár mértéke eltérő. Ezt a problémát Csatári (2012) is megemlíti, leírva, hogy az elmúlt két évtized változásai közül a falvak társadalmát illetően a foglalkoztatottság komolyan visszaesett, a főváros és néhány nagyváros környékét leszámítva mindenhol problémát okoz.

Továbbá az átlagos iskolai végzettség is alacsony. Ezen túl, ahogy munkám korábbi részében is hangsúlyoztam, jellemző rájuk, hogy változó mértékben, de csökkenő és elöregedő a népesség. Így, bár explicit módon nem írja le, néhány speciális helyzetű térség mellett egyértelműen a vidékre vonatkoztatható Dinya (2011) megál-

³ Valamint a rendszerváltás vesztesei között meg kell említeni az egyoldalúan fejlett bányászati, nehézipari központokat is.

⁴ Természetesen ez relatív dominanciát jelent, összehasonlítva a primer szektorok mai súlyát a nemzetgazdaságokon belül.

lapítása. A szerző véleménye szerint az egyes térségeket azok különböző helyzete miatt eltérő mértékben fenyegetik társadalmi, gazdasági és ökológiai feszültségek, ezért különösen nagy fenyegetettségnek vannak kitéve a periferezálódott, hátrányos helyzetű területek (Dinya 2011).

Káposzta (2014) kifejti, hogy a magyar vidéken jelentős a gazdasági és társadalmi erózió, a helyi közösségek közösségmegtartó intézményei leépültek. Ezek következtében a centrumtérségek erőforrás-elszívása folyamatossá vált, a periférikus területek elszegényedtek. A szerző az előbbiekhöz azt is hozzáfűzi, hogy a magyar közgondolkodásban mára a vidéki élet egyenlővé vált a hátrányos helyzettel.

G. Fekete (2013b) azokat a területeket tekinti perifériának, amelyek kívül esnek a főáramú területfejlesztés látókörén, és alárendelt szerepük van a területi folyamatokban, így legfontosabb feladatnak ezen területegységek képessé tételét tartja a fősodratú fejlesztésekbe való bekapcsolásra. Ez azért is lenne kulcsfontosságú, mert mint a leszakadó vidéki területek társadalmi problémái kapcsán Nagy és szerzőtársai (2015, 37. o.) leírják: „...*marginalizált helyzetű társadalmi csoportok maguk is arra kényszerülnek, hogy napi gyakorlataikkal fenntartsák/újratermeljék saját (marginalizált) helyzetüket a fennálló társadalmi-térbeli struktúrák keretei között*”.

Gyémánt és Katona (2010) az előbbiekhöz hozzáteszi azt, hogy a gazdasági és népesedési jelenségek egyidejűleg okok és okozatok is. De persze nem szabad egyenlőség jelet rakni a két folyamat közé, hiszen, mint rámutatnak, a gazdaságilag fejlett országok esetén csak közepesen erős a korreláció az egy főre jutó hazai termék és a halandóság szintje között.

Az iménti hátrányos demográfiai összetétel kapcsán Baranyi (2004) kijelenti, – bár ő „csak” az Alföldről beszél – hogy a tájszerető mentalitáson és identitáson túl nincs egyéb tényező, amely pozitív társadalmi hatást tudna kiváltani. Ezért is érdekes megfigyelni, hogy milyen demográfiai összefüggések állnak fenn az általában „szegénynek” elkönyvelt vidék városiasodott térségeihez kapcsolódó relációjában.

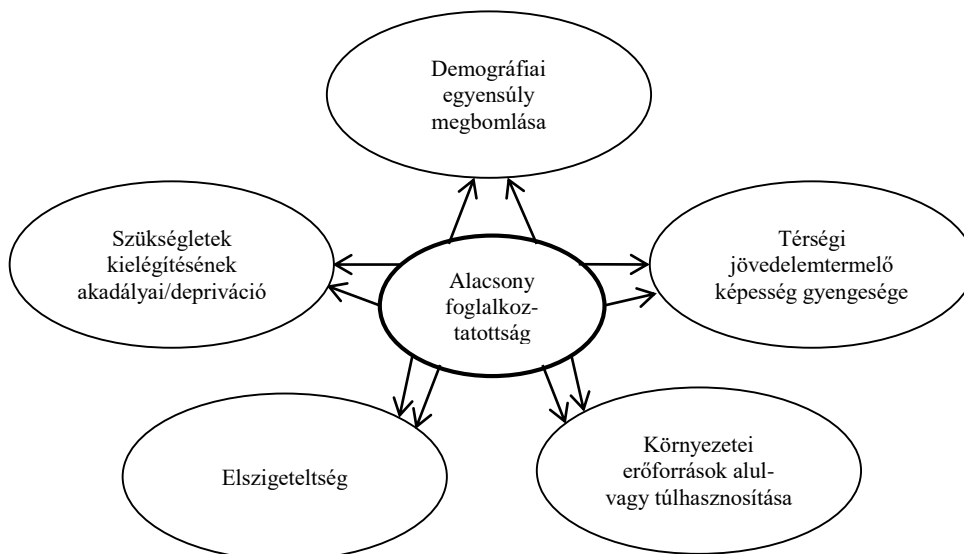
G. Fekete (2006, 54. o.) szintén egy szűkebb térség, Észak-Magyarország példái kapcsán készítette el a „területi elmaradottság ördögi körét” (1.3. ábra), de az véleményem szerint, lényegét illetően, sajnos, illik az ország más térségeire is, beleértve a vidéki területeket.

Az egyes tényezők között kapcsolatok vonatkozásában G. Fekete (2006, 54. o.) kifejti, hogy sorrendiség nem állítható fel, ugyanis „...*mindegyik mindegyikre hat és már nem lehet tudni mi volt az eredeti ok és okozat*”. Elmondható, hogy bár az egyes tényezőket hosszasan lehetne elemezni, az előzőekben magam is érintettem többet.

G. Fekete (2006) a demográfia folyamatok kapcsán, sok más hatás mellett említi, hogy a képzett munkaerő hiánya a vállalkozások versenyképességét is csökkenti. Az elszigeteltség vonatkozásában kiemelhető az ingázás nehézségei miatt csökkenő munkavállalás. Míg a gyenge jövedelemtermelő képesség miatt ezen térségek a külső támogatások befogadására sem képesek. Továbbá a családok jövedelmének hi-

ánya és az elérhető szolgáltatások szűkülő köre ellehetetleníti a szükségletek kielégítését. A fizikai környezet pedig csak akkor tud valós értéké válni, ha megtalálják annak hasznosításának módját, szem előtt tartva a fenntarthatóság kritériumát.

1.3. ábra A területi elmaradottság tényezői

Forrás: G. Fekete (2006, 55. o.)

Mindazonáltal a demográfiai problémák kapcsán némileg árnyalja a képet a Nagy és szerzőtársai (2016) által leírtak. A szerzők a magyar *vidéknek* is különleges elemét jelentő tanyák vonatkozásában tesznek megállapításokat. Igaz Békés megye vonatkozásában, de a szerzők egy felmérés kapcsán megállapítják, nem igazolódott be, hogy a tanyákon csak idősek és szociálisan leszakadó rétegek élnek. Persze ugyanők e tanyák kapcsán írnak az infrastruktúrák egymást erősítő hiányáról is.

1.3. Vidékfejlesztés, vidékpolitika

A vidékfejlesztés és vidékpolitika kapcsán több fogalom tisztázásra szorul, így azokat egyértelművé kívánom tenni. Mindenekelőtt, ahogy Buday-Sántha (2011) is leírja, az agrár- és vidékpolitika nem azonos fogalmak, bár a kettő jelentős mértékben átfedi egymást. Az agrárpolitika az ő megközelítésében alapvetően ágazati politika, amely nem szűkíthető le csak a vidéki térségekre. Míg a vidékpolitika alapvetően területi politikaként értelmezhető (1.2. táblázat).

1.2. táblázat Az agrár- és vidékpolitika viszonya

Megnevezés	Agrárpolitika	Vidékpolitika
<i>Jellege</i>	Ágazati politika	Területi politika
<i>Tevékenységi területe</i>	Vidék+urbánus terület	Vidéki terület
<i>Tevékenység</i>	Agrár+kapcsolódó területek (pl. természetvédelem, tájfenntartás, energiatermelés, mezőgazdasági termékek feldolgozása)	Agrár+minden vidéki tevékenység (oktatás, infrastruktúra, kisvállalkozások, mezőgazdaság fejlesztése stb.)

Forrás: Buday-Sántha (2011, 10. o.)

A tudatos, rurális terekre vonatkozó beavatkozás, a vidékpolitika Rechnitzer (2011, 148. o.) megfogalmazásában „...a vidéki térségek közhatalom által történő kezelésének és fejlesztésének elvi kerete”. Míg Glatz (2011, 224. o.) a vidékpolitikát úgy definiálja, mint „...az adott igazgatási területen (...) a vidéki térségek irányába gyakorolt politikai aktivitás összessége”.

Le kell szögezni, munkám ezen részében a területfejlesztésnek csak egy szűkebb szegmensét érintem, mely a vidékkel kapcsolatos. Viszont fontos megjegyezni, hogy a vidékfejlesztést és a területfejlesztést összevetve a két fejlesztési rendszert illetően csak a hangsúlyok térnek, térhetnek el (Rechnitzer 2011). Ez azért is különösen fontos, hiszen helyes megközelítés nélkül a meglévő nehézségeket is lehetetlen orvosolni. Márpedig a rurális térségek számos nehézséggel küzdenek, elég csak a jövedelmi, vagy a foglalkoztatás terén fennálló differenciákat megemlíteni.

Ezen különbségeket, hangsúlybeli eltéréseket a vidékfejlesztés, illetve a területfejlesztés között Rechnitzer és Smahó (2011) írja le (1.3. táblázat). A szerzőpáros hozzáteszi, hogy bár a két fejlesztési rendszer eltér egymástól, személetükben és tartalmukban sok közös pont található. Továbbá megállapítják (Rechnitzer–Smahó 2011, 116. o.), hogy „...a területi egységek jellege, sajátossága szükségszerűen alakítja a beavatkozás módjait, s a vidéki térség ebben is különleges”.

A táblázat jól szemlélteti a meglévő különbségeket a két fejlesztési típus között. Fontosnak tartom a vidékfejlesztés kapcsán a környezetelvűség kiemelését, illetve szintén előremutató, hogy a szerzőpáros sokoldalú és bővülő ágazati kapcsolatokról ír a vidék vonatkozásában. Ez utóbbi megközelítés összhangban áll a rurális terek megváltozott funkcióival, melyeket magam is említettem már munkámban.

Ugyanakkor, bármilyen térség kapcsán, ha annak fejlesztéséről beszélünk, akkor tisztázni szükséges a *fejlesztés* és *fejlődés* közötti különbséget. Ahogy Kovács (2012) Lantosra hivatkozva kifejti, a fejlődés egy adott rendszer immanens folyamata, belülről jövő változása, míg a fejlesztés tudatos és kívülről jövő tevékenységként fogható fel, melyet a rendszer fejlesztésére ható szereplők határoznak meg.

A rurális terek vonatkozásában, egészen pontosan „...vidékfejlesztésnek tekintjük mindazoknak a gazdasági, szociális, kulturális, és tényezőknak a fejlesztését,

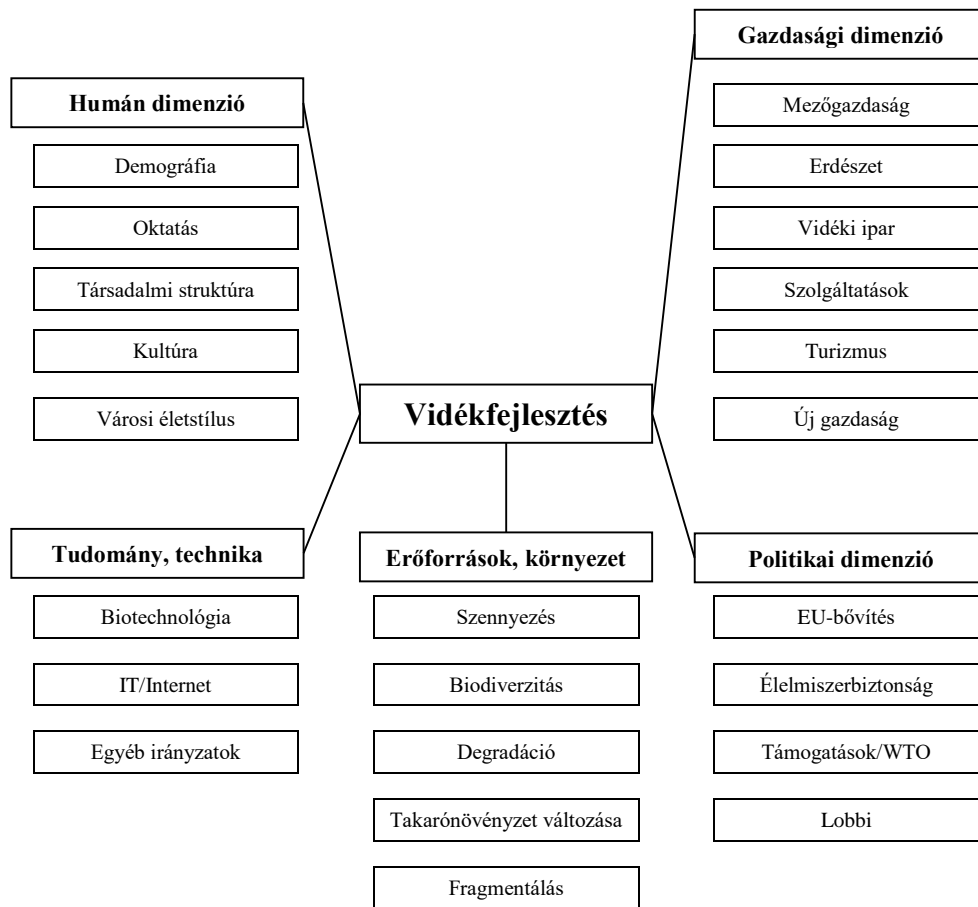
amelyek az adott térség gazdasági és kulturális színvonalának emelésén, az ott élők életszínvonalának (életminőségének) a javításán keresztül az egész nemzet fejlődést szolgálják úgy, hogy egyidejűleg megőrzik és védik a természeti erőforrásokat, a környezetet, a tájat, valamint a helyi kulturális örökséget” (Buday-Sántha 2011, 16. o.).

1.3. táblázat A vidékfejlesztés és a területfejlesztés alkotóelemei

<i>Alkotóelemek</i>	<i>Vidékfejlesztés</i>	<i>Területfejlesztés</i>
<i>Szemléletmód</i>	Természet- és környezetelvűség, értékmegőrzés	Gazdasági környezet alakítása, innováció terjesztése, versenyképesség
<i>Területi dimenzió</i>	Kisebb népességkoncentrációk, összetartozó területi egységek (kistérségek)	Regionális szerkezetek, nagytérségi összefüggések érvényesítése
<i>Gazdasági súlypontok</i>	Helyi gazdaság: kiemelten a mezőgazdaság	Térségi gazdaságok, azok súlypontjai
<i>Ágazati kapcsolatok</i>	Sokoldalú, bővülő, új szereplők, de a környezethez kapcsolódók	Együttműködések erősítése, innovációs milió alakítása
<i>Népességi súlypont</i>	Népesség stabilizálása, elöregedés mérséklése	Népesség megtartása, vonzása
<i>Területi/települési súlypont</i>	Falvak, kisvárosok	A teljes településkör, városok
<i>Közösségi tényezők</i>	Helyi, kistérségi közösségfejlesztés, civil részvétel	Térségi identitás alakítása, az elit formálása, érdekérvényesítés
<i>Társadalmi hatások</i>	Erősen érvényesül, minden fejlesztési elemet meghatároz	Elvontan, közvetetten jelenik meg
<i>Kulturális hatások</i>	Meghatározóak, fejlesztést segítők	Nem kiemelték, lokális szinten érvényesülnek
<i>Beavatkozási irányok</i>	Foglalkoztatás, gazdasági szerkezet élénkítése, elérhetőség, környezetmegóvás, értékvédelem	Nagyrendszerek fejlesztése, hálózati elemek erősítése, csomópontok aktivizálása
<i>Tervezés</i>	Döntően alulról építkező	Központi célok és térségi igények ütköztetése
<i>Fejlesztés elvei</i>	Helyi fejlesztés	Térségi programok
<i>Fejlesztés forrásigénye</i>	Erősen a külső forrásra épül	Decentralizált eszközök és belső források
<i>Menedzsment</i>	Közel a szereplőkhöz, az igények közvetlen kielégítése	Térségi érdekek megjelenése, harmonizálása
<i>Hatások mérése</i>	Közvetlen	Közvetett

Forrás: Rechnitzer–Smahó (2011, 117. o.)

1.4. ábra A vidékfejlesztés dimenziói

Forrás: Heilig (2002) alapján Magda S. (2010, 16. o.)

Magda Sándor (2010, 16. o.) Heilig munkáját átvéve a vidékfejlesztés terén öt dimenziót⁵ különbözteti meg (1.4. ábra). A szerző a politikai pillért emeli ki, mint a sikerességet jelentősen befolyásoló tényezőt, hiszen a források elosztása politikai alkuk eredményeként jön létre.

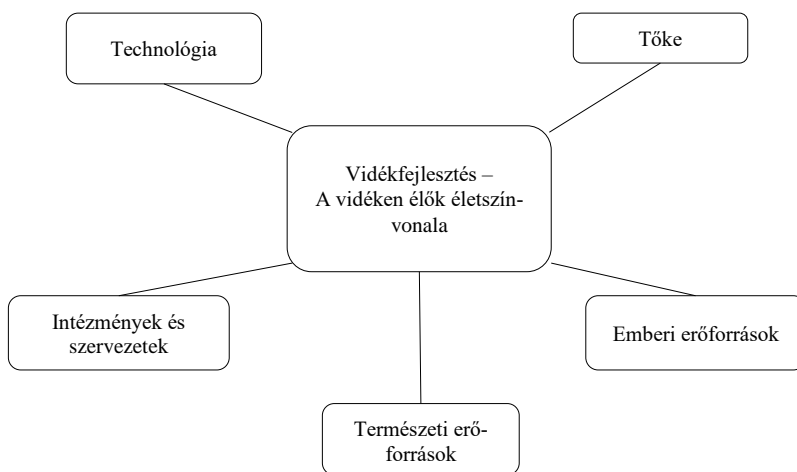
Látható, hogy a rendszerben az egyes elemek igen széleskörűen vannak értelmezve, illetve kezelve. Heilig (2002) értelmezése szerint a humán dimenzió magában foglal társadalmi, kulturális elemeket is. Ez meglátásom szerint nem probléma, sőt

⁵ Bár kissé zavaró, hogy munkájában a szerző (Magda S. 2010) korábban az integrált vidékfejlesztés négy pilléréről (gazdasági; társadalmi és kulturális; ökológiai; tudomány és technológiai) beszél.

valóban olyan komponensekről van szó melyek a *vidék* esetében sajátságosan jelenhetnek meg. A szerző a gazdasági dimenzió kapcsán ír a mezőgazdaság és erdészet visszaszoruló szerepéről. E miatt is fontos az *új gazdaság* megjelenése, melybe beleértendő a tudományos-technikai dimenzió által is érintett IT és biotechnológiai vállalkozások, valamint ezek hagyományos termeléssel és turizmussal való kapcsolata. A tudományos-technikai pillér vonatkozásában Heilig megemlíti a modern kommunikációs eszközök vidékre gyakorolt fontosságát. Míg a modell környezeti erőforrásokkal kapcsolatos dimenzióját illetően Heilig (2002) a környezeti értékek megóvásának fontossága mellett érvel.

Röviden visszatérve rá, külön érdekesnek tartom a *tudomány, technikai* dimenziót. A vidék esetében a magas szintű technológiák mellett szükséges lehet annak alacsonyabb szintű megjelenésére, mely reflektál az adott térség „realitásaira”. E témát munkám 1.4. fejezetében vizsgálom is.

1.5. ábra A vidékfejlesztés meghatározó elemei

Forrás: Singh–Shishodia (2016, 88. o.)

Singh és Shishodia (2016) szintén öt dimenziót különít el. A szerzőpáros modelljében a vidékfejlesztés meghatározó tényezői a technológiai háttér, a tőke, az intézményrendszer, a természeti, valamint a humán erőforrások. Modelljük középpontjába a vidéki emberek életszínvonalát helyezik (1.5. ábra).

Harrington (2009) megközelítésében a meghatározó vidéki erőforrások – az igen jelentős természeti tényezőkön túl – a humán és kulturális tényezők, melyeket a szerző elég tágra értelmez, és leírja, azok nem csak a munkát és a szellemi kapacitást foglalják magukban, hanem a történelmi, nemzetiségi sajátosságokat is.

Munkám következő fejezetéhez kapcsolódóan fontosnak tartom kiemelni, hogy az imént említett szerzők, Singh és Shishodia (2016) a vidékfejlesztés kvantitatív módon való mérésére, annak fontosságára is felhívják a figyelmet, hiszen az, már-már a vidékfejlesztés statisztikai adatokkal való meghatározása egyfajta mércéként is tud szolgálni a jövőbeni tervezések során, valamint a monitoring, az utólagos kiértékelés és a felügyelet fontos eszközeinek szerepét is be tudja tölteni a futó programokban.

1.3.1. Vidékpolitika az Európai Unióban

Az előző alfejezetben tárgyalt területi egyenlőtlenségek természetesen nem új keletűek. Azok mondhatni egyértelmű velejárói a társadalmi-gazdasági folyamatoknak, azok térbeli aspektusának. Nem véletlen, az Európai Unió több mint két évtizede deklaráltan törekszik a gazdasági és társadalmi kohézió megerősítésére.

Ahogy Kovács (2000) leírja, az Európai Unió strukturálpolitikájában a vidékfejlesztési politika csak a 90-es évek elején jelent meg. Ugyanő hozzáteszi, hogy ez egy szerves fejlődés eredményeként értelmezhető. Hiszen ekkortájt már szertefoszlott a végtelen gazdasági növekedés illúziója, illetve felismerést nyert, hogy a természeti javak pazarlása környezeti pusztuláshoz vezet. Így a vidékpolitikában is teret nyert a fenntarthatóság, vagyis az élet minőségének a fogyasztás mennyiségének fölé helyezése.

Az egységes európai vidékpolitika vonatkozásában fontos elem a munkámban már említett Rurális Térségek Európai Chartája, mely dokumentum hangsúlyozza, hogy a XX. században felgyorsult urbanizáció az országok többségében igen jelentősen csökkentette a vidéki lakosság számát, illetve arányát, valamint az agrárium relatív súlyát is (Kovács 2012). Ahogy a szerző leírja, a charta megfogalmazza a rurális térségek hármas funkcióját is, vagyis a gazdasági, ökológiai és szociokulturális funkciókat, amelyek természetesen egymással összefüggnek, és célként jelenik meg ezek kiegyensúlyozott és fenntartható egészként való kezelése és fejlesztése. Valamint, véleményem alapján, a kilencvenes évekhez kapcsolódóan, meg kell említeni az 1996-os Corki Nyilatkozatot (EC 1996b) mely összegzi a vidékfejlesztés fontos elemeit.

Ki kell említeni az Európai Unió politikái között a közös agrárpolitikát (KAP). Ahogy Kovács (2012) összegzéséből kitűnik, a KAP egészen annak 1992-es reformjáig nagy vonalakban az alábbiak szerint működött. Az uniós mezőgazdasági termékek a Közösségen belül szabadon áramolhattak, melyeket mesterségesen a világgiazi árak felett tartottak. Ha bizonyos szint alá estek az árak, akkor alkalmazták az intervenció eszközét. Az Unión kívülről érkező árukat a lefölözések nagyon megdrágították, így hozva azokat az európai árszintre. A rendszer a gazdáknak kimondottan előnyös volt, de az idő múlásával az mégsem volt fenntartható az uniós költségvetés szempontjából. Így az agrártámogatások mértéke a közös költségvetésen belül is fokozatosan egyre kisebb hányadot képvisel, a kezdeti 70% feletti arány mára 40% alá csökkent.

Bár az agráriumot és a vidéket egészében elkülöníteni sokszor lehetetlen, vagy éppen fölösleges is, elmondható, hogy ma már tisztán kirajzolódik az agrárpolitika mellett a vidékfejlesztés.

Amint azt Rechnitzer és Smahó (2011) is megemlíti, a vidékfejlesztés egyre nagyobb prioritást élvez az uniós politikákban, amelynek az oka, hogy a közelmúltban lezajlott jelentős társadalmi és kulturális változások mentén a fogyasztói világ kiteljesedése telítődéssel járt. Az Unión belül is teret nyert egy új fejlesztési logika, mely már nem a felülről vezérelt nagy projektekre épít, hanem épp ellenkezőleg, az endogén adottságok nyújtotta egyedi, lokális adottságok feltárására.

Az utóbbi évek, évtizedek fejlesztéspolitikai trendjei alapján, amelyek a vidéki térségeket komplex társadalmi képződményeknek tekintik, érdemesnek tartom a jelenleg mérvadó uniós dokumentumokat is áttekinteni röviden, hiszen közvetve, vagy akár közvetlenül azok is hatnak a jelen és jövő vidékpolitikájára.

A jelenlegi egyik legfontosabb és irányadó dokumentumában, az Európa 2020-ban, annak három kiemelkedő prioritása között, az intelligens és fenntartható növekedés mellett szerepet kap az inkluzív növekedés fogalma, amely lényegét illetően olyan befogadó növekedés, melynek célja a „...*magas foglalkoztatás, valamint szociális és területi kohézió jellemezte gazdaság kialakításának ösztönzése*” (EC 2010a 5. o.).

Szintén az Európa 2020-ban (EC 2010a) megjelenik harmadik dimenzióként a területi kohézió is. Ennek célja „...*valamennyi terület harmonikus fejlődésének biztosítása, valamint annak lehetővé tétele, hogy az ott élő polgárok e területek adottságait a legoptimálisabban kihasználhassák*” (EC 2008, 3. o.).

Továbbá fontos megemlíteni az ún. „Barca-jelentést” (Barca 2009), amely a 2013 utáni kohéziós politikával kapcsolatosan fogalmaz meg iránymutatásokat. A dokumentumhoz kapcsolódó fontos lépcsőfok a terület-alapú megközelítés bevezetése, ami ezáltal rámutat a térségi integráció jelentőségére.

A terület-alapú (*place-based*) megközelítés kapcsán ki kell emelni az aközött és a terület-független (*place-neutral*) megközelítések között jelentkező szembenállást (Barca et al. 2012, Bosma–van Oort 2012). Barca és szerzőtársai (2012) véleménye alapján amíg néhány terület-független politika a legjobb alternatívát jelentheti a gazdasági növekedésére és a leszakadó területek felzárkóztatásának megkönnyítésére, addig más esetekben még a legjobb terület-független fejlesztési stratégiát is alááshatja a szegényes intézményi környezet, így a terület-alapú megközelítések a kívánatosak.

Ma már nem csak a KAP, de az ERFA (Európai Regionális Fejlesztési Alap) is szerepet vállal a vidék fejlődéséhez való hozzájárulásában. Ez már csak azért is fontos, mert a kohéziós politikának máig számos innovatív projektet kell segítenie, olyanokat, amelyek támogatják a vidékfejlesztést annak a célnak a keretében, hogy mérsékeljék az Unió-szerte fennálló egyenlőtlenségeket (ENRD 2009a).

1.3.2. Vidékpolitika Magyarországon

Magyarországon, annak sajátos földrajzi helyzetéből és közepes gazdasági fejlettségéből adódóan az agrárszféra jelentősége kiemelkedő⁶ (Buday-Sántha 2011). Így az a huszadik század második felében a sokáig képes volt palástolni a felszín alatt meghúzódó problémákat.

Amint azt Benet (1997a) kifejti, a volt szocialista országok mezőgazdasága számos hasonló, ugyanakkor nem elhanyagolható eltérésekkel érkezett el a 1980-as évek végéhez. A magyar agrárium 1985-ig volt dinamikus része a nemzetgazdaságnak.

A nemzetközi trendek mellett, ahogy Buday-Sántha (2011) leírja, a '80-as évek folyamatos tökekivonását követően, a '90-es évek átgondolatlan agrárpolitikája következtében a magyar mezőgazdaság mély válságba került. Ehhez természetesen hozzájárult, hogy a rendszerváltást követően a reáljövedelem csak a 2000-es évek elején érte el az 1989-es szintet. Így a belső fogyasztás csökkenése az agráriumnak is jelentős piacvesztéssel járt. Továbbá a szerző azt is hozzáteszi, hogy az ágazat költségvetési befizetései 1982-től 2000-ig folyamatosan meghaladták az onnan származó támogatását⁷.

A térség volt szocialista országainak mezőgazdaságában, a privatizáció után csak Szlovéniában és Lengyelországban nem volt jelentős hanyatlás (Benet 1997b). Hazánkban a nagyarányú csökkenést jól mutatja, hogy a termelési volumen visszaesése 1993-ban az 1986–1990-es évek átlagához képest 35 százalék volt, míg ugyan ezen időszakban az értékesített mezőgazdasági termékek volumene 37 %-kal csökkent (Benet 1995). Persze az okok mélyen gyökereznek, de ha csak a rendszerváltás előtti évekre tekintünk, elmondható, hogy a nyolcvanas évtized elejére tehető az a fordulat, melytől kezdve elváltak egymástól a főváros és a vidék dinamikus tereinek fejlődése (Nagy 2006).

A rendszerváltás viszontagságaihoz tartozik, ahogy Lengyel és Bajmócy (2013) is megfogalmazza, hogy Magyarország szomorú példát szolgáltatott a centralizált gazdaságpolitika által okozott regionális következményekre. Hiszen a nehézipari térségek drámai hanyatlása után a mezőgazdasági termelés feltételrendszerének átalakítása a rurális térségek leszakadásához vezetett.

Így természetesen az agrárium számára is komoly jelentőséggel bírt, hogy Magyarország elkezdett közeledni az Európai Unióhoz, majd egy évtizede a közösség tagjává is vált. Mióta lehetőség nyílik az uniós vidékfejlesztési támogatások lehívására, az alábbi öt fejlesztési program készült el (Kovács 2012, 79. o. alapján):

- „Magyarország SAPARD-programja [SAPARD (2000–2004. április 30.)];
- Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program [AVOP (2004. május 1.–2006)];

⁶ Még úgy is igaz a megállapítás, hogy mára a mezőgazdaságnak arányaiban igen szerény a bruttó hazai termékhez való hozzájárulása. Természetesen nem mindegy, hogy az agrárium GDP-hez való hozzájárulását közvetlenül vizsgáljuk, vagy kapcsolódó ágakkal, agrobiznisz formájában.

⁷ Vagyis nettó tökekiáramlásról beszélhetünk az ágazat esetében.

- Nemzeti Vidékfejlesztési Terv az EMOGA Garancia Részleg Intézkedéseire [NVT (2004. május 1.–2006)];
- Új Magyarország Vidékfejlesztési Program [ÚMVP (2006–2013)]’;
- Vidékfejlesztési Program [VP (2014–2020)].

E legutóbbi, jelenleg aktuális program az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap 2014 után esedékes forrásainak felhasználása szempontjából kulcsfontosságú. A Vidékfejlesztési Program (VP 2015) hat prioritást fogalmaz meg. Egyebek mellett a tudás átadása és innováció elősegítése, a gazdaságok versenyképességének növelése és az élelmiszerláncok szervezése, valamint a társadalmi befogadás témaköre is kiemelésre került. Valamint a hat prioritás között található két alprogram is. Az egyik a fiatal gazdálkodókat hivatott segíteni, a másik a rövid ellátási láncban résztvevő termelők segítése. Ezek a programok természetesen összhangban állnak a KAP 2014 utáni, vidékfejlesztésre vonatkozó prioritásaival.

Vidékpolitika terén Magyarországon jelenleg a legfontosabb és mérvadó dokumentum a Nemzeti Vidékstratégia 2012–2020 (VM 2012) mely, mint a címe is egyértelműen kifejezi, az évtized végéig jelöli ki a követendő útvonalat a vidék egésze számára. A dokumentum olyan tekintetben mindenképp reflektál a kor kihívásaira, hogy a kétség kívül komplex szemlélet mellett a vidéket a helyi közösségek életterének tekinti és a prioritások is ennek megfelelően vannak meghatározva.

1.4. A vidéki tér és az innováció kapcsolata

A munkám későbbi részében részletesen is tárgyalt humán tőke alacsony vidéki szintje, azért is problémás, mert így nehezen tud megjelenni a rurális térségekben az innováció, mint a modern gazdaságok fejlődésének egyik fontos pillére. Azt kívánom ebben a fejezetben bemutatni, hogy a vidéki területeken mégis beszélhetünk innovációról. Tény, hogy a két fogalom nem kéz a kézben jár, bármelyik hallatán kevesen asszociálnak a másikra, mégis, pont ez adja ezen fejezetnek az aktualitását.

Mint már a bevezető részben említettem, egy területegység sikerességét illetően fontos szerepet játszik a lokális, vagy térségi termelés és a tudás helyes és magas szintű kihasználása (Capello et al. 2009). Ez igaz a korábbi, agrárium-centrikus vidékmegközelítés esetében is, de ha szem előtt tartjuk a rurális térségekben újonnan megjelenő funkciókat, vagyis azt, hogy a vidék ma már jóval több, mint az agrárium, akkor pedig hatványozottan igaz a megállapítás ezekre a terekre. G. Fekete (2013b) leírja, hogy az általa posztmodernnek nevezett fejlődés új lehetőségeket kínál a vidéki perifériák számára, hiszen ezen teória szerint olyan új tényezők töltenek be fontos szerepet mint a természeti erőforrások, a helyi tudás és kultúra, valamint a lokalizációs előnyök. Szörényiné Kukorelli (2015, 98–99. o.) egyértelműen a vidék fejlődését előmozdító öt alapelv közé („*a fenntartható fejlődés, versenyképes vidéki tér, tudásra alapozott rurális társadalom, új funkciók iránti igény elfogadása és megtelepedése*”) sorolja az innovációt.

Elmondható, az innovációs folyamatok mára egyértelműen összekapcsolódtak a térbeliség kérdésével (Borsi–Bajmócy 2009). Sőt bizonyos mértékig kapcsolódik a rurális terekhez is. Így felmerül, hogy mi is a különbség a térségi és a rurális innovációk között (Szörényiné Kukorelli 2015). A szerző azt a választ adja, hogy a vidék lényegéből ered a rurális innováció, a táj és a gazdaság szimbiózisából, valamint a helyi társadalom sajátos közegéből, mely értéket teremt a vidék számára.

Maga az innováció, ahogy Bögel (2008, 344. o.) Schumpeter klasszikussá vált megközelítését értelmezi, nem más, mint „meglévő dolgok és erők kombinációja”, az innováció tehát erőforrások újfajta kombinációjaként értelmezhető. Bögel utal rá, hogy Schumpeter szerint az új kombinációkkal általában nem ugyanazok lépnek fel, akik a régi kombinációkat uralták. Az új kombinációk általában új vállalatokat⁸ foglalnak magukba, amelyek a régié mellett megjelennek és versenyre kelnek azokkal, adott esetben átveszik a vezető szerepet és kiszorítják a régiéket.

Ha az innovációs rendszerek⁹ kiterjedésük szerint vizsgáljuk, illetve azok szerint próbáljuk meg lehatárolni, akkor beszélhetünk földrajzi, iparági és tevékenység szerintiokról (Edquist 2006, 199. o.).

A földrajzi megközelítés kapcsán Bajmócy (2012) világossá teszi, hogy egy térség innovációs képessége tulajdonképpen az innovációs rendszerének hatékonyságaként értelmezhető.

Ez a megközelítés alkalmazható a rurális terekre is. Viszont ebben az esetben ismét felmerül a vidék területi meghatározásának kérdése, illetve azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy tudásalapú gazdaságban e térségek sokszor versenyhátrányban vannak a fejlett, városi térségekhez képest, melyek képesek összpontosítani a humán tőkét. Tény, ilyen paraméterek mellett különösen nehéz egy régió határai mentén meghúzni az innovációs rendszer mezsgyéjét is, ez valamelyest magyarázza a saját véleményem szerint sem előremutató szektorális¹⁰ megközelítést.

Az Unió ma már deklarálja, hogy a kreativitás és az innováció nélkülözhetetlen összetevői az Európai Unió vidékfejlesztésének (ENRD 2009a), ahol különféle intézkedéseken keresztül (EC 2012/e) megjelenik az innováció és a tudásalap támogatása a vidéki területen. Továbbá az innováció szerepét hangsúlyozzák az EU főáramú vidékfejlesztési politikáinak módosításai, amelyeket úgy alakították ki, hogy megfeleljenek a vidéki Európa új kihívásainak (ENRD 2009a).

⁸ Tágabban értelmezve aktorokat foglalnak magukban.

⁹ Edquist (2006, 182. o.) innovációs rendszer (IS) alatt az innovációs folyamat meghatározó tényezőit érti, minden olyan fontos gazdasági, társadalmi, politikai, szervezeti, intézményi és egyéb tényezőt, amelyek befolyásolják a fejlődést, a terjedést és az innováció hasznosítását.

¹⁰ Munkám 1.4.1. részében is érintem a szektorális megközelítést, de mindenképp fontosnak tartom megemlíteni, hogy ez szemben áll az OECD (2006) új vidék paradigmájának megközelítésével. Ez további kérdéseket vet fel, melyek nem képezik részét munkámnak.

Erre a megközelítésre reflektál a társadalmi innováció¹¹ témaköre, melynek Szörényiné Kukorelli (2015) két feladatot tulajdonít. Ezek egyfelől az újonnan létrejövő társadalmi és környezeti problémák társadalmi eszközökkel való megoldása, másrészt pedig segítenie kell az újdonságok adaptálását, ezzel is elősegítve az egyén és a közösség életminőségét.

G. Fekete (2014) a társadalmi innováció vidéki megjelenését keretrendszerbe foglalja, és a helyi sajátosságokon keresztül vezeti le. Megemlíti az alacsony népességkoncentrációt, mely a méretgazdaságosság miatt jelentős tényező. A rurális terek esetében meghatározó szerepe van a természeti közelségnek éppúgy, mint a városi centrumoktól való távolságnak, illetve lényegesnek tulajdonítja a lassabb kulturális változásokat, hiszen azok az innovációk terjedésére is kihatással vannak (1.4. táblázat).

1.4. táblázat A társadalmi innováció potenciális területei vidéki térségekben

<i>vidéki sajátosság</i>	<i>társadalmi cél</i>	<i>sajátos feladat</i>
alacsony koncentráció	depriváció csökkentése/ felzárkózás	alternatív (kisléptékű) szolgáltatási módok bevezetése: oktatás, művelődés, egészségügy, szociális gondoskodás, kommunális szolgáltatások
	területi és társadalmi integráció	együtműködések és integrációk szervezése, belső hálózatok építése, horizontális közlekedés javítása
természetközelség	egészséges lakókörnyezet biztosítása a jövő generációinak is	környezeti fenntarthatóság erősítése: természetvédelem, tájfenntartás, erdősítés, alternatív energiaforrások használata, hulladékkezelés, lakások felújítása, település-karbantartás
	megélhetés biztosítása, önrendelkezés erősítése, fiatalok letelepedése	helyi (természeti és kulturális) erőforrások hasznosítása: tájjellegű élelmiszertermelés, rekreációs lehetőségek bővítése, lakóingatlanok kiejánlása
lassabb kulturális változások	tudástársadalomhoz kapcsolódás elősegítése	tudáskészlet bővítése: helyi tudás, szaktudás, digitális írástudás fejlesztése (képzések)
	identitás megőrzése, erőforrás-bővítés	kulturális örökség őrzése, hagyományápolás: gyűjtés, bemutatás
centrumoktól való távolság	közvetlen részvétel elérése, kapacitásbővítés	jó kormányzás: közösségek erősítése
	területi hátrányok mérséklése	város-vidék kapcsolatok erősítése: ingázás segítése, piacok elérése és szervezése, (fizikai, információs, társadalmi) hálózatok építése, jelenlét és reprezentáció a városi, térségi véleményformálásban és döntéshozásban.

Forrás: G. Fekete (2014, 77. o.)

¹¹ G. Fekete (2014, 72. o.) megfogalmazása szerint „...a társadalmi innováció egyszerre jelentheti a gazdaság működésébe a társadalmi erőforrások bevonását (ami a korábbiakhoz képest egy új dolog) és a társadalmi igények kielégítését célzó innovatív, elsődlegesen társadalmi célokkal rendelkező szervezetek által kifejlesztett és terjesztett új megoldásokat. Az utóbbi gyakorlatilag magába foglalja az előbbi”.

Az alacsony koncentráció következtében (is) megjelenő társadalmi kirekesztettséget G. Fekete (2014) annak mindkét oldaláról vizsgálja. A probléma által kiváltott sajátos feladatok közül az alternatív szolgáltatási módok fontosságát, így pl. oktatási és egészségügyi szolgáltatások meglétét emelném ki, mint létfontosságú elemet. Míg meglátásom szerint a természetközelség esetében az erőforrások finansiális értelemben történő hasznosítása nyújthat lehetőséget a legelesettebb periférikus területeken. Bár abszurd és szomorú, de a jelenlegi magyar vidéken az időben jóval hosszabb idő alatt bekövetkező kulturális változások, ezen belül az erős helyi identitás az, ami relatíve csökkenteni képes az elvándorlást. Ebbe beleértendő az adott terület jövőbeni felemelkedésének reményéül szolgáló magasan képzett lakosság helyben maradása. A centrumoktól való távolság mérséklése terén az infokommunikációs technológiák térnyerése nem szorul magyarázatra, és az is érezhető, hogy ezek a távol eső rurális területek segítségére lehetnek.

A rurális terekben az innovációk két csoportjai jöhet létre (Szörényiné Kukorelli 2015). A szerző megkülönbözteti azon újításokat melyek vidéken születnek, valamint az oda behatolókat, de mindkét csoportot rurális innovációnak tekinti. Vidéken születő innováció lehet (Szörényiné Kukorelli 2015, 102. o.):

- „a megújuló energiák termelése és felhasználása, a biodízel, a mezőgazdasági terméken alapuló energia, a szélenergia, a naperóműfarmok, a földhöz kötődő innovációs termékek,
- az életminőséghez kapcsolódó termékek: az egészséges élelmiszerek, biotermékek, környezetbarát termékek és szolgáltatások,
- a vidékturizmus által kínált ökoturisztikai, természetközeli turisztikai tevékenységek”.

Míg kívülről hatolnak be a vidékre, de az urbánus közeghez hasonlóan a falusi társadalomra is kifejtik hatásukat, csak épp időbeli eltolódással, az alábbi innovációk (Szörényiné Kukorelli 2015, 102. o.):

- „a vidék urbanizációját kiváltó folyamatok (ellenurbanizáció), melyek során a betelepülés növeli a szakértelmet, új tapasztalatokat hoz, növelve a térség humán és társadalmi tőkét,
- telekommunikációs eszközök, internet alkalmazása,
- internetalapú jóléti és egészségi szolgáltatások,
- e-learning képzések”.

Véleményem szerint a vidékhez (is) köthető, így az előbbi csoportosításban felsoroltakhoz is kapcsolódik a Dinya (2015a) által használt fogalom, a „low-tech” innováció. Mint a szerző leírja, ez esetben nem világszínvonalú újításokra kell gondolni, de az adott helyen fontos előrelépést jelenthet a „találmány”, főleg a munkahelyteremtés vonatkozásában.

Ebbe, vagyis a „low-tech” innovációk sorába tökéletesen illik Letenyei (2008) kutatása, aki egy perui és egy magyar falu esetében vizsgálta az innovációs láncokat¹². Előbbi esetben lacikonyhákra, illetve azok falubéli elterjedésére kell gondolni, mint alacsonyabb szintű innováció, míg Ökörítőfülpös esetében pedig az új mezőgazdasági termények megjelenése jelentett újdonságot. Mindezek vizsgálata a társadalmi kapcsolatok hálójának feltárásával történt. Mivel mindkét terepkutatás még a '90-es években zajlott, így a magyar település esetében a szerző véleménye szerint, mellyel magam is azonosulok, innovációnak tekinthetők azok a szervezeti átalakulások is, melyek a rendszerváltás körüli zajlottak és segítették az alkalmazkodást az új jogszabályi környezethez.

Letenyei egy másik munkában, szerzőtársaival, Lánggal és Siklóssal (Láng et al. 2003) szintén a társas kapcsolatok fókuszán keresztül, annak az innováció terjedésére való hatását vizsgálták. Egészen pontosan arra keresték a választ, hogyan terjed a számítógépek használata és az ahhoz szükséges tudás a Kaposvári kistérségben. A társas kapcsolatokra vonatkozó megállapításokon túl a szerzők (Láng et al. 2003, 23. o.) meglátása szerint „...a számítógépek terjedése valóban felfogható innovációként, megszerzésének legfontosabb motivációja egyfajta „jövőbe fektetett beruházás”, az új generáció esélyegyenlőségének biztosítása”.

Azt persze figyelembe kell venni, hogy a kutatás a 2000-es évek elején valósult meg, de meglátásom alapján a vidéki Magyarországon mind a mai napig megállja a helyét alacsonyabb szintű innovációként kezelni az információs és kommunikációs technológiákhoz kapcsolódó eszközök birtoklását, valamint az azokhoz kapcsolódó ismereteket. Továbbá fontosnak tartom megjegyezni, hogy az előbbi – természetesen csak kiragadott – példák is alátámasztják az elmaradott vidéki területeken a „low-tech” innovációk létjogosultságát, hiszen új munkahelyek megteremtésével képesek enyhíteni a vidék ezen égető problémáját.

Szintén nem a radikális újítások közé sorolható, de Szörényiné Kukorelli (2014) munkájában a gazdasági és társadalmi innovációk áttekintése után bemutatja a vidéki terek (lehetséges) új funkcióit (1.5. táblázat). Ezek átszövik a vidéki élet minden területét, és a szerző kiemeli a társadalmi innováció szerepét, mely, mint írja, katalizálhatja az újdonságok megjelenését, ezzel segítve az életszínvonal emelkedését.

Szörényiné Kukorelli öt befolyásoló tényezőt különböztet meg, a gazdaságit, politikait, társadalmi, technológiai, valamint a szervezetit. Az egyes tényezők nyújtotta új típusú szolgáltatások esetében megjelennek össztársadalmi problémák, melyek kezelése magas kormányzati szintet igényel, de vannak melyek helyben, a helyi közösség által is orvosolhatók. Továbbá megjelenik külső „erőforrásként” a városi fogyasztókra, rurális térségbe költözőkre való támaszkodás is.

¹² Letenyei (2008, 126. o.) megfogalmazásában „...az „innovációs lánc” egy olyan társadalmi kapcsolathálót jelent, ahol a kapcsolat tartalma egy gazdasági újítás átadása”.

1.5. táblázat Új funkciók a rurális térben

Befolyásoló tényezők	Új típusú rurális szolgáltatások
Gazdasági	Lehetőségek a társadalmi szolgáltató vállalkozások számára Szociális szervezetek A városi fogyasztók turisztikai és rekreációs szolgáltatások iránti kereslete vidéken
Politikai	Átalakulás társadalmi jóléti állammá (racionalizálás) Társadalmi szolgáltatások civil szférához kapcsolása Esélyegyenlőség – kirekesztett társadalmi rétegek beilleszkedése
Társadalmi	A vidéki népesség elöregedése – időskorúak életminősége A rurális térségekbe újonnan érkezők igényeinek kielégítése Különbőle vidéki térségek és szükségletek léteznek (városokhoz közeli, elszigetelt) Közszolgáltatások elérhetőségének biztosítása
Technológiai	Szélessávú internet használata Alternatív, megújuló energia alkalmazása
Szervezeti	Társadalmi-vállalati együttműködések és hálózatosodás, új szervezetek a szolgáltatásokért – közszolgáltatásokat átvállalnak-e civilek?

Forrás: Szörényiné Kukorelli (2014, 57. o.)

Tény, hogy „csak” jelen fejezet témájának tágabb értelmezéséhez kapcsolódik, de mindenképp fontosnak tartom megemlíteni röviden az Európai Unió 2014 és 2020 közötti kohéziós politikájának fontos eszközét, az intelligens szakosodást¹³, illetve annak vidéki értelmezését.

McCann (2015) a hármas osztatú uniós vidéktipológia¹⁴ – városi, átmeneti és vidéki – vonatkozásában vizsgálja az intelligens szakosodást, megjegyezve, hogy az a vidékies területeken is alkalmazható. Ugyanakkor a szerző leírja, hogy a vidéki térségeken belül is igen nagy eltérések adódnak, a városi területtől távol eső rurális területek vannak általában a legnehezebb helyzetben. Mint a szerző (2015, 181. o.) egy OECD anyagra hivatkozva megjegyzi, egyrészt maguk a nem agrárjellegű vállalkozások, másrészt pedig az innovációk a szintén nem az agráriumhoz kapcsolódó tevékenységek – így pl. turizmus vagy szabadidős tevékenységek – körében mára kiváltképpen fontossá váltak számos vidéki gazdaság számára. Az intelligens szakosodás megközelítésének különösen hasznosnak kellene lennie ezen előbb említett tevékenységek előmozdításában.

Fontos leszögezni, az innováció a regionális tudomány számos különböző csoportosítási lehetőségét, és/vagy típusát adja meg a regionális innovációs rendszereknek, amelyek mindegyike mutathat relatíve hatékony működést (Bajmócy 2012).

¹³ Az intelligens szakosodásról bővebben: EC (2014)

¹⁴ Az uniós régiók tipizálásáról munkám 1.5.1. fejezetében írok.

Az előbbieket során bemutatott, vidéki területekhez kapcsolódó innovációk mellett, az utóbbi évtizedek szemléletbeli változásairól ír Koutsouris (2012) is, aki a már korábban tárgyalt iparági megközelítés jegyében beszél az agrár innovációs rendszerekről (AIS).

A mai megváltozott világban, a termelőknek szembe kell nézni azzal a kihívással, hogy nem elég többet termelni, hanem azt jobban is kell, ráadásul ilyen körülmények között a termelőknek adaptálni kell a különféle termelési és menedzsment rendszereket, hogy fenn tudják tartani az adott vállalkozás versenyképességét (von Münchhausen–Häring 2012). A szerzőpáros ehhez azt is hozzáteszi, hogy a mezőgazdasági információ, tudás és a tanulás képessége előfeltételei a változások sikeres kezelésének. Vagyis a mezőgazdasági ismeretek és az információs rendszerek célja a tudás áramlásának elősegítése a farmerek, fejlesztők, növénytermesztők, egyetemek és kutatók között.

Ha a rurális térségeket vizsgáljuk, akkor a minden régióra általánosan elmondhatók mellett látható, hogy az agrártérségeknek további speciális kihívásoknak is meg kell felelniük. Ilyen például a kereslet és kínálat kérdése, minden évben az optimális mennyiséget termelni¹⁵, mindezt lehetőleg a legmagasabb hatékonyságot biztosító technológia felhasználásával, ráadásul a természeti értékek megőrzése mellett. Így természetesen ebben az ágazatban is felértékelődik a tudásintenzív innovációk szerepe a versenyben való helytállás során.

Számos törekvés irányul az innovációs rendszerek elméleti keretrendszerének felvázolására (többek között Edquist (1997), Lundvall (1992)) és azoknak mérésére (például Bajmócy (2012)). Ez a keretrendszer egyrészt az olyan egymással kapcsolatban álló felek vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, akiknek az a feladata, hogy a társadalmi vagy gazdasági szempontból fontos folyamatokban alkalmazott tudást hozzanak létre és osszák azt meg egymás között, másrészt hangsúlyozza az intézményi környezet fontosságát, mely szabályozza a szereplők cselekedeteit és azok együttműködését (Spielman–Kelemework 2009).

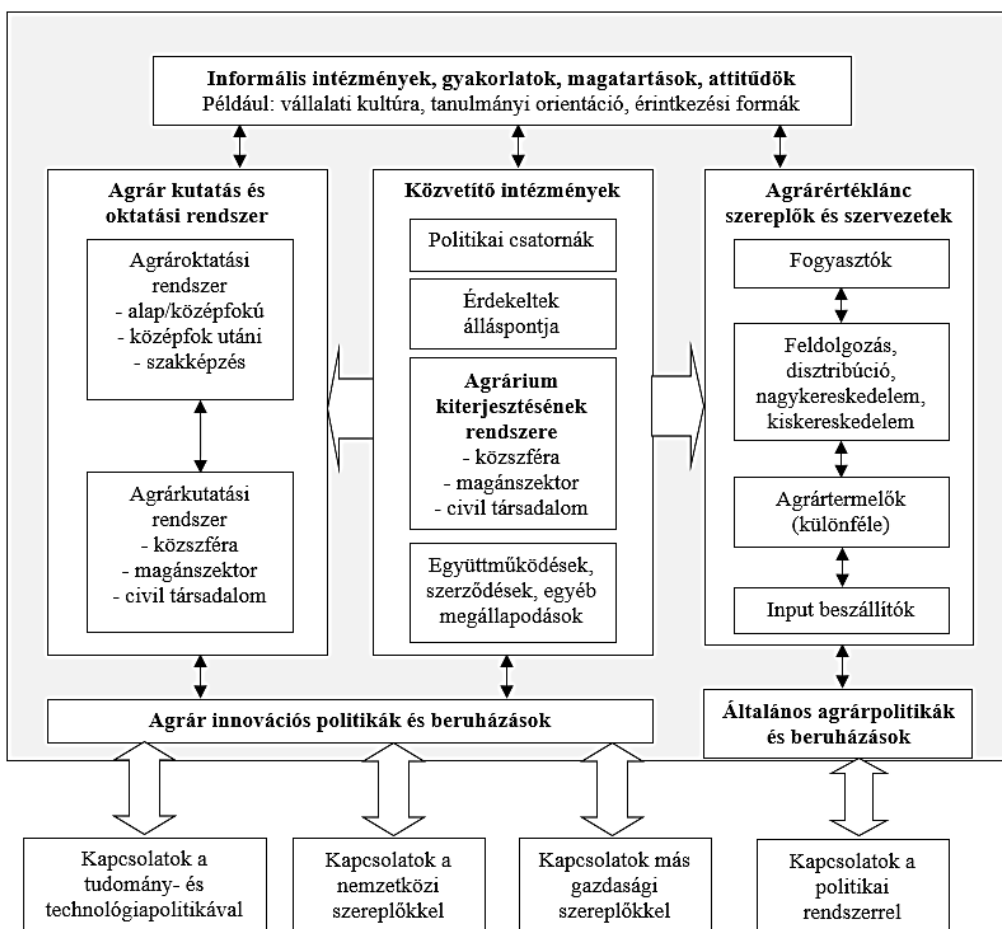
Ma már beszélhetünk agrár innovációs rendszerekről (AIS), bár a téma szakirodalma nem nyúlik vissza túlságosan régre. A témakör szűk feldolgozottságát jól szimbolizálja, hogy az azzal foglalkozó anyagok rendszerint a jelen munkában is hivatkozott 1.6. ábrát használja kiindulási pontként (így Anandajayasekeram (2011), Spielman–Birner (2008), Spielman–Kelemework (2009), World Bank (2006)).

Anandajayasekeram (2011) megfogalmazásában egy AIS olyan rendezett együttműködés, amely az agrárium terén magával hozza számos szerveződés közös munkáját a technológiai, menedzseri, szervezeti és intézményi változás vonatkozásában. Egy ilyen rendszer képes magában foglalni az innováció hagyományos forrásait (vele született technológiai tudás), a modern szereplőket (különböző agrárgazdasági kutatóintézetek), a magán szektort (helyi, nemzeti és multinacionális szereplők), ag-

¹⁵ Munkámnak nem témája részletesebben a KAP eszközrendszere, így az intervenció kérdése sem.

ráripari vállalkozásokat és a civil társadalom különféle szerveződéseit, valamint azokat a már előbbieken említett intézményesült értékeket, mint a jog vagy a bizalom, amelyek hatnak azon folyamatra, amely fejleszti és elősegíti az innováció terjedését. Az AIS távlatilag gondoskodik az elemzés eszköztáráról, ahogy a tudás változik, és ahogy az intézményi és technológiai változás megjelenik egy adott társadalomban. A kutatás és fejlesztés, illetve az innováció terjedése direkt és indirekt módon fontos az agrárium termelését és fogyasztását illetően.

1.6. ábra Az agrár innovációs rendszer elméleti ábrája

Forrás: Spielman–Kelemework (2009, 4. o.)

Ha értékeljük az előbbieket során felvázolt rendszert, egyrészt örömteli, hogy ma már az agrárgazdaság vonatkozásában is fellelhető az innováció témaköre és az ehhez kapcsolódó politikai iránymutatások, viszont a szektorális megközelítéssel az a probléma merül fel, hogy a vidéket a korábbi nézetekhez hasonlóan az agráriummal teszi egyenlővé, abból kimaradnak a vidék új, illetve megváltozott funkciói, ami véleményem szerint komoly probléma.

Egy „valódi”, rurális innovációs rendszernek az amúgy komplex AIS-nál jóval komplexebbnek és differenciáltabbnak kellene lennie. Meglátásom szerint igazi különbséget az jelentene, ha a rendszerbe az agrárium mellé beépülne a már említett, új vidék-felfogás, illetve a diverz funkciók. Valamint mindezek alkalmazása során, melyet persze a jelenlegi rendszer sem zár ki, az egyes tényezők hangsúlyosságának mértékét a helyi adottságok határoznák meg.

Ehhez kapcsolódóan a vidék megváltozott helyéről és szerepéről elmondható (Knickel et al. 2009), hogy a gazdák természetesen ma is fontos társadalmi, kulturális és gazdasági szereplői a rurális térségeknek, de ma már a nem mezőgazdasággal foglalkozó népesség jelenti az ott élő lakosság többségét és ezért fontos a multi-szektorális megközelítés.

Továbbá az is megállapítható, hogy a *tudás* és az arra épülő *tudásipar* is kezd helyet teremteni magának a rurális térségekben. Ezen gondolatmenettel könnyedén eljutunk a materiális és immateriális tőke, illetve a kapcsolati rendszerek fontosságáig, amely tényezők rendszerben történő kezelését az endogén fejlődés témakörének vizsgálata teszi lehetővé.

1.5. A vidék területi lehatárolása

Ahogy munkám korábbi részeiből is láthatóvá vált, a vidék szerepe és annak funkció jelentősen megváltoztak napjainkra. Ez új kihívásokkal szembesíti a területi politikákat és azok formálóit is. Ráadásul úgy kellene az erőforrásokat kedvezően hasznosítani és ezáltal csökkenteni a fennálló területi különbségeket, hogy a vidék fogalma és pontos területi meghatározása máig nem tisztázott és az vitákat generál. Sőt, ahogy Farkas és szerzőtársai (2015) leírják, az egzakt vidék-meghatározás kapcsán két nézet is teret nyert. Ahogy a szerzők megállapítják, az egyik szerint a ruralitás objektíven meghatározható, míg a másik felfogás kétségbe vonja a vidék fogalmának időtállóságát és így a definitív megközelítés indokoltságát is.

A könyv ezen részében a lehetséges vidéklehatárolásokat veszem számba. Így egyértelmű, hogy az előző bekezdésben ismertetett nézetek közül előbbi fogadom el, annyi kitételrel, és ezt hangsúlyozni is kell, hogy a kérdéskör komplexitásából adódóan valószínűleg nem áll rendelkezésre egyetlen, legjobb megoldás, amely minden területi szinten alkalmazható lenne, így nem is célom ennek a kérdéskörnek a megválaszolása. Munkám ezen fejezetében arra törekszem, hogy a magyar vidék fejlettségének kvantifikálása szempontjából leginkább alkalmas módszertant válasszam ki.

Az alfejezet első részében a nemzetközi megközelítéseket ismertetem, szemléltetve ezeket a Visegrádi Együttműködés országaival, majd értelemszerűen Magyarország helyzetem fókuszba, áttekintve a hazai megközelítéseket is.

1.5.1. Vidéktípusok megjelenése a nemzetközi fejlesztési dokumentumokban

Mielőtt a magyarországi fejlesztési dokumentumokban, vagy az egyes tudományos munkákban megjelenő megközelítéseket vizsgálnám, áttekintem azokat a nemzetközi szakértői („policy”) dokumentumokat, melyekben vidék-meghatározás található és azokat ábrázoltam is a V4 országokra vonatkozóan. Először az OECD (2010b) ismert, „rég”i” tipológiáját mutatom be, mely közel két évtizedre nyúlik vissza. A módszertanra részben vagy egészben az Unió is épített, így annak átvétele 2009-ig (EC 2009) megjelent az uniós területi politikákhoz kapcsolódó dokumentumokban is.

Ahogy Farkas és szerzőtársai (2015) leírják, általánosan elmondható, hogy a vidék meghatározásával, illetve lehatárolásával kapcsolatosan az 1990-es évektől egyre inkább előtérbe kerültek a fejlesztéspolitikai célt szolgáló megközelítések. A komplex és objektív meghatározások fontosságát felértékelték a növekvő támogatási források és azok elvárt hatékony felhasználása.

Az OECD (2010b) megközelítésében túlnyomóan városi, átmeneti vagy túlnyomóan vidéki területekről beszélhetünk. A szervezet módszertana arra épül, hogy az adott térség népességének mekkora százaléka él 150 fő/km²-nél nagyobb népsűrűségű településen. A szervezet a vidéktípusokat lényegében az Unió NUTS 2 és NUTS 3 szintű területi besorolásának megfelelő szinteken különbözteti meg (1.7. ábra).

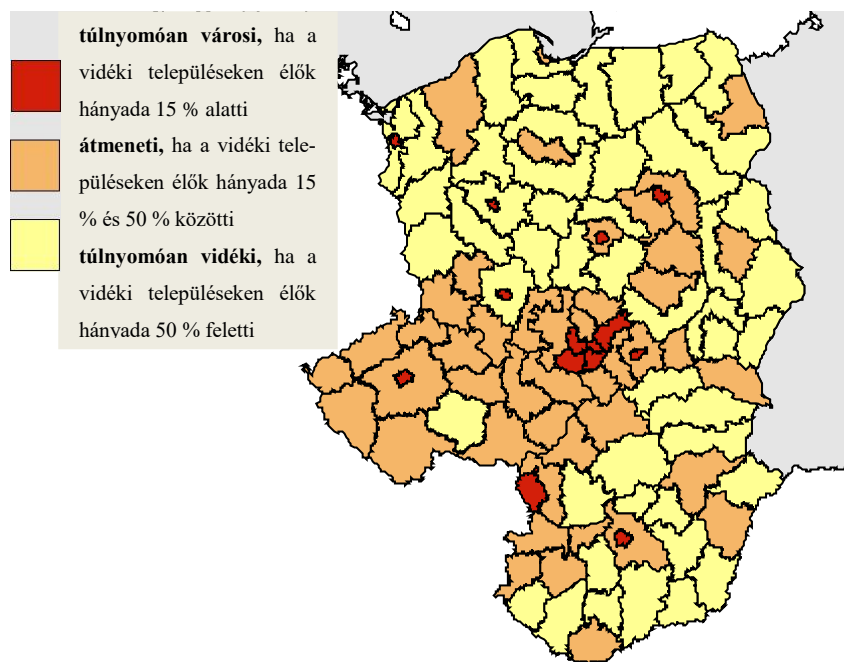
Átvéve a módszertant, a hivatalos uniós dokumentumokban is döntően NUTS 3-as szinten alkalmazták, de előfordult (pl. EC 2008), hogy NUTS 2-es régiók esetében is elvégezték a besorolást. Bár ez utóbbi esetben könnyű belátni, hogy ilyen tipizálás terén a NUTS 2-es szint túl „magas”, nem igazán használható.

Ráadásul, véleményem szerint a tipizáláshoz kapcsolódó 150 fő/km² túlságosan magas küszöbérték az európai periféria, így a V4 országok esetében is. Nem véletlen, ahogy Obádovics (2004) is kifejti, az OECD módszertanát számos kritika érte (ENRD 2010, EC 2010b). Többek között az Európai Unió részéről is, amely a közelmúltban, emiatt is, új típusú módszertant dolgozott ki. 2010-től már e módszertan szerint jelent meg az Unió azon vidékfejlesztési dokumentuma (EC 2010c, EC2011) is, amelyben statisztikai és gazdasági adatok riportját szolgáltatják.

Az Unió összetettebb, közelmúltig használatos tipológiája (EC 2010b), két lépcsőfokból áll¹⁶. Ez alapvetően a városi területeket hivatott meghatározni, felállítva egy 300 fő/km²-es küszöbértéket, amelyeket négyzetkilóméterenkénti rasztercellákba rendez. A vidéki népességet pedig az e módszertan szerint városi populációként azonosított népességen kívüli lakosságként határozza meg.

¹⁶ A részletes módszertan megtalálható: EC (2010b), 242. o.

1.7. ábra Az OECD urbánus/rurális tipológiája NUTS 3 szinten

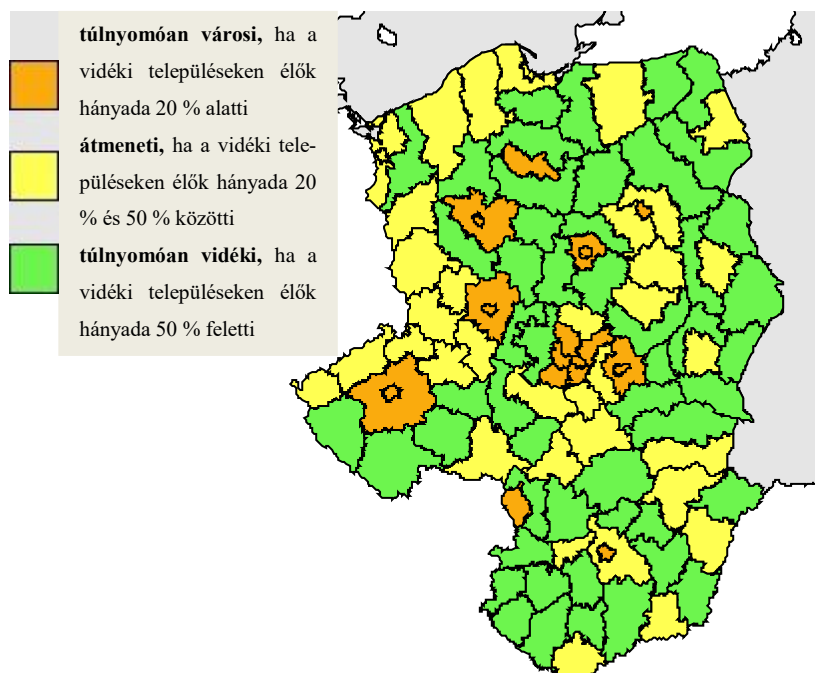

Forrás: OECD adatai alapján saját szerkesztés

Tény, hogy közösségi szinten vizsgálva a keretrendszert, sok, egyedi sajátossággal bíró térség számára ez a módszertan sem bizonyult kielégítőnek. Csak példaként említve, a skandináv országok térszerkezete oly mértékben különbözik a központi térségek iparvidékeitől, hogy azokat rendkívül nehéz ugyanazon mutatórendszer keretei között lajstromba venni. Mindazonáltal az Unió ezen tipológiája egyértelmű előrelépés volt az OECD gyakorlatához képest. Ez a módszertan jelent meg a 2010 végén kiadott ötödik kohéziós jelentésben is (EC 2010d, 21. o.).

A Visegrádi négyek esetében is tapasztalhatók voltak különbségek mind a négy országot illetően, bár jelentősebb eltérés csak Csehország esetében mutatkozott. Magyarországon vonatkozásában e módszertan szerint például „erősebben” vidékinek minősült három dunántúli megye, így Győr-Moson-Sopron, Veszprém és Vas. Hasonlóan Lengyelország és Szlovákia esetében is mutatkoztak eltérések (1.8. ábra).

1.8. ábra Az Európai Unió korábbi város-vidék tipológiája

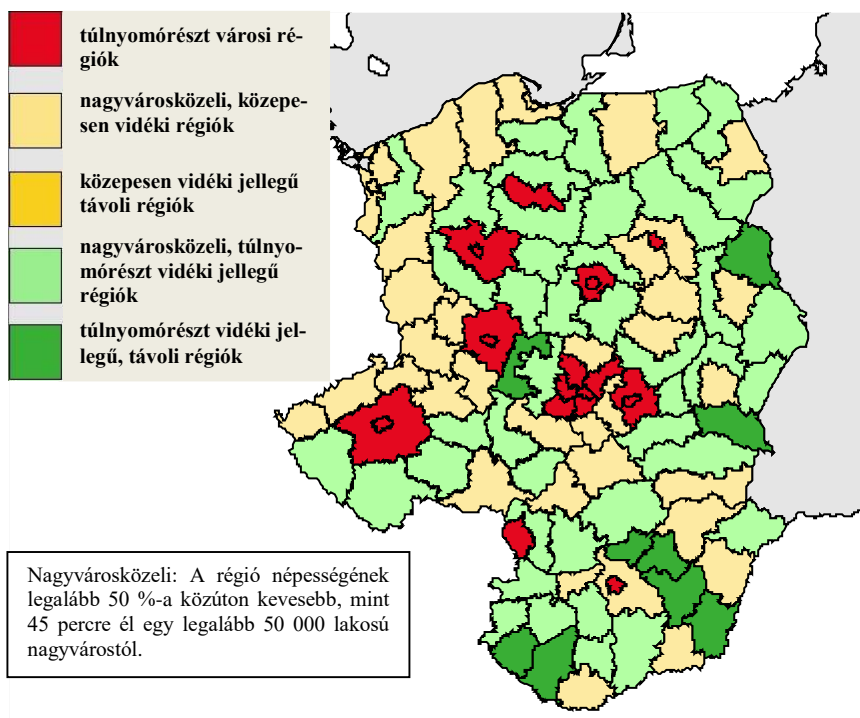
Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés

Ezen korábbi területi besorolásoknak egy szofisztikáltabb verzióját tartalmazza a vidéki területek fejlesztési lehetőségeit tagállamonként számba vevő EDORA dokumentum (ESPON 2011a), amely az új módszertant a távolsággal (illetve elérhetőséggel) kibővítve felülvizsgáló uniós kiadványra (Dijkstra–Poelman 2008) épül. Ez pedig az OECD új, „kiterjesztett” módszertanára (Brezzi et al. 2011¹⁷) reflektál, amelyben már leírják, hogy a korábbi módszertan szerint vidékinek minősülő terület-egységek (gazdasági) teljesítményét is jelentősen befolyásolhatja a legközelebbi nagyváros távolsága. Természetesen a legközelebbi nagyváros elérhetősége és annak a környező térségre gyakorolt hatása alapjaiban meghatározó. Ez a módszertan az előző OECD módszertanhoz képest azzal finomodott, hogy az egyes terület-egységek helyzetét aszerint értékeli, hogy azok lakosságának legalább fele képes-e egy legalább 50.000 fős települést 45 percen belül elérni közúton. Ráadásul az egyes terület-egységeket már öt osztályba¹⁸ sorolták be, így a különbségek is árnyaltabbak.

¹⁷ Bár Dijkstra és Poelman (2008), illetve Brezzi és szerzőtársai (2011) esetében is megnevezem a szerzőket, előbbi uniós, utóbbi OECD kiadványt takar.

¹⁸ A gyakorlatban az *átmeneti*, *távoli* kategória alig néhány esetben fordul elő, így az OECD vonatkozó dokumentuma (Brezzi et al. 2011) a praktikusság végett a másik négy kategóriát elemzi.

1.9. ábra Az Európai Unió városi-vidéki területeinek tipológiája, távol eső jelleggel¹⁹

Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés

A távolság szerepét felismerve, a már említett ötödik kohéziós jelentésben (EC 2010d, 96. o.) ez a tipológia meg is jelent. Ezt illetően, mint azt Dijkstra és Poelman (2011) jelzi, az Unió támaszkodott az OECD módszertanára, de a népsűrűségi számítások terén továbbra is saját rasztercelláit alkalmazza (1.9. ábra). Ebből adódóan volt némi eltérés az OECD és az EU területegységek térségi besorolását illetően a két tipológiát illetően, de azok nem igazán voltak jelentősek.

A távolságot is figyelembe vevő uniós módszertan alkalmazása mellett Dijkstra és Poelman (2011) már ekkor leírta, hogy az alacsonyabb területi szinten kialakított osztályozási rendszerek továbbra is szükségesek, hiszen az Európai Unió egészére hiánytalanul rendelkezésre álló, a NUTS 3 szint alatti adatok nagyon nehezen elérhetők. A szerzők is hozzáteszik, hogy ezek a tipológiák nem a direkt politikák számára vannak, illetve voltak kialakítva.

¹⁹ A tipológiának része, de a Visegrádi országok esetében nem jelenik meg *közepesen vidéki jellegű távoli régiók* kategóriába eső területegység.

Bár igazán jelentős változás nem történt, elmondható, hogy mára tovább finomodott az uniós módszertan a területi besorolást illetően. A hetedik kohéziós jelentésben (EC 2017) is hivatkoznak az ötödik jelentésre, és megemlítik, hogy azóta a Bizottság kidolgozott két tipológiát, amelyek természetesen kapcsolódnak a régiók tipológiájához. Mindkettő esetében újdonság a *népességi rács*, mint elemző eszköz, és bevezetésre került a városiasodás mértéke. Mindezek alapján elkülöníthető (EC 2017, 21. o.):

- „1. városközpont (más néven: nagy sűrűségű klaszter): egymással határos egy négyzetkilométeres rácscellák, négyzetkilométerenként legalább 1500 fős népsűrűséggel és legalább 50 000 fős lakossággal;
- 2. városi klaszter: egymással határos egy négyzetkilométeres rácscellák, négyzetkilométerenként legalább 300 lakosú népsűrűséggel és legalább 5000 fős lakossággal;
- 3. vidéki rácscella: a városi klasztereken kívüli rácscellák”.

Ami az előrelépést jelenti, hogy ezen módszertan alkalmazásában, mint az Jelentésben szerepel, különbséget tesznek a helyi (LAU2) és a regionális (NUTS3) szint között. Előbbiek esetében, vagyis a 2. szintű helyi közigazgatási egységek esetében (EC 2017, 21. o.):

- 1. nagyvárosok: a lakosság legalább 50%-a városközpontban él;
- 2. kisvárosok és külvárosok: a lakosság kevesebb mint 50%-a él a városközpontban, de több mint 50%-a egy városi klaszterben;
- 3. vidéki területek: a lakosság legalább 50%-a vidéki rácscellákban él.

Míg a NUTS3-as terület egységek esetében a következőképpen alkalmazzák a cellákat (EC 2017, 21. o.):

- „túlnyomóan városi: a lakosság kevesebb mint 20%-a él vidéki rácscellákban;
- köztes: a lakosság 20–50%-a vidéki rácscellákban él;
- túlnyomóan vidéki: a lakosság legalább 50%-a vidéki rácscellákban él”.

Tömören összegezve a tipológiákat, látható az előrelépés az elmúlt évek során, de azok összességében továbbra is csak arra alkalmasak, hogy felülnézetből viszonylag korrekt országjelentések születhessenek, komoly vidékpolitikát hiba lenne rájuk építeni.

1.5.2. Magyarországi megközelítések a vidéki területek lehatárolására

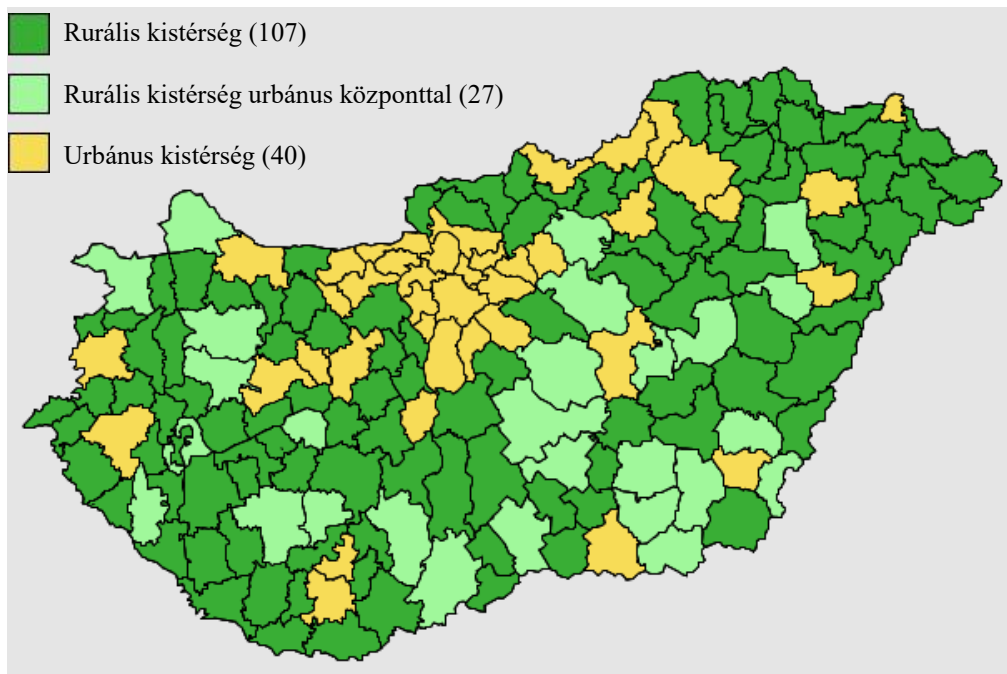
A könyv ezen részében előbb áttekintem a fejlesztési dokumentumokban alkalmazott megközelítéseket, majd áttérek az egyes tudományos munkákban szereplő lehatárolások bemutatására.

1.5.2.1. Magyarországi megközelítések a vidéki területek lehatárolására a fejlesztés-politikai dokumentumokban

Magyarországon, mint az Új Magyarország Vidékfejlesztési Programban is olvasható (FVM 2007a) a vidéki térségek kijelölésére először a vidékfejlesztési támogatási célprogramban került sor, 2000–2003 között. Az akkor készült tipológia alapján azok a települések voltak jogosultak támogatásra, amelyeknél a népsűrűség nem haladta meg a 120 fő/km² értéket. Majd az igényeknek megfelelően annyiban módosították a definíciót, hogy így bekerülhettek a támogatotti körbe a 10.000 fő alatti lakossal rendelkező települések (kivéve Budapest agglomerációját), sőt a közigazgatásilag nagyobb városokhoz tartozó külterületek a tulajdonságaik szempontjából is vidéki térségnek minősülnek.

A közelmúltig Magyarországon a vidéki jelleget kistérségi szinten az Országos Területfejlesztési Koncepció (OTK 2005) 2005-ös változata határozta meg, melyet a 97/2005. (XII.25) OGY határozat hagyott jóvá. E koncepció alapján elmondható, hogy Magyarország saját osztályozási rendszert alakított ki, létrehozva három kategóriát a kistérségek megkülönböztetésére (1.10. ábra).

1.10. ábra Magyarország vidékies kistérségei

Megjegyzés: az ábra a 174 elemből álló területfejlesztési-statisztikai kistérségi rendszert szemlélteti

Forrás: OTK (2005) alapján saját szerkesztés

A kistérségek osztályozásában fontos szerepet játszik az adott területegység központjának mérete. Továbbá a vidékiesség kritériumai (FVM 2007a, 52–53. o.):

- „*Városi kistérségek*: a népsűrűség meghaladja a 120 fő/km² értéket.
- *Vidéki kistérségek városi központtal*: a népsűrűség kevesebb, mint 120 fő/km², a központ egy olyan település, melynek a lakossága meghaladja a 20 000 főt.
- *Dominánsan vidéki kistérségek*: a kistérség népsűrűsége 120 fő/km² alatt van, a központ egy olyan település, melynek a lakossága nem éri el a 20 000 főt”.

Értelemszerűen a második és harmadik kategória van vidéki területként számon tartva. Ilyen módszertannal az ország területének 87 %-a vidékként definiálható (ENRD 2009b). Emellett egy másik tipológia is használatos (FVM 2007a, 55. o.), amely gazdasági vonatkozásukban vizsgálja a kistérségeket, ez alapján beszélhetünk „...*városkörnyéki (típusú) kistérségekről, mezőgazdasági kistérségekről, turisztikai potenciállal rendelkező kistérségekről és ipari térségekről*”.

Az ÚMVP mellékletében (FVM 2007b) három további vidék-megközelítés található. A gazdasági fejlesztést célzó intézkedések (17. melléklet), az életminőség javítását célzó intézkedések (19. melléklet) és a LEADER intézkedés (23. melléklet) hatálya alá tartozó földrajzi területek meghatározásában közös, hogy azok mind a három esetben népességszámhoz és népsűrűséghez vannak kötve.

Természetesen a Nemzeti Vidékstratégia 2012–2020 (VM 2012) is foglalkozik a vidéki térségek meghatározásával. A dokumentum szűkebb és tágabb vetületben is értelmezi ezeket a területeket (2012, 61–62. o.):

- „*Elsődleges területi irányultság: vidéki térségek*
A vidéki térségeket a vidékfejlesztési politika eddigi gyakorlatának megfelelően az alacsony népsűrűség, a területhasználatban, a foglalkoztatásban, vállalkozási szerkezetben jelentkező mezőgazdasági érintettség, a területhasználatban és a biodiverzitásban érvényesülő természeti környezet jelenléte, valamint a falusi és tanyai településszerkezet jelöli ki. Általánosan a vidéki térségek fő ismérvének a 120 fő/km² alatti népsűrűség tekinthető, a pontos területi lehatárolási paraméterek a stratégia végrehajtása során, az intézkedések megfogalmazásakor adhatók meg.
- *Speciális területi irányultság: különböző szempontok szerint kiemelt vidéki térségek*

A vidéki térségeken belül a stratégia négy szempontból külön is nevesít térségeket, tájegységeket, amelyekre térségi komplex vidékfejlesztési programokat fogalmaz meg az alábbiak szerint:

- *Speciális táji, környezeti problémák, adottságok alapján kijelölt vidéki térségek*

E szempont alapján, elsődlegesen a vízgazdálkodással összefüggésben a stratégia a Tisza-völgyre és azzal összhangban a Duna-Tiszai Homokhátságra nevesít térségi összefüggésrendszerben kezelő

- feladatokat. Mindkét térség esetében komplex tájtervezésre és tájgazdálkodásra van szükség.
- *Jelentős társadalmi hátrányokkal, problémákkal rendelkező vidéki térségek*
E szempont alapján a stratégia az észak-magyarországi Cserehát és a dél-dunántúli Ormánság térségét emeli ki, mint különösen hátrányos helyzetű térségeket. Mindkét térségben igen jelentős a munkanélküliség és a roma lakosság aránya, az eddigi fejlesztéspolitikai támogatások nem vezettek érdemi eredményhez.
 - *Speciális vidékfejlesztési feladatot jelentő térségi problémák*
E szempont alapján a tanyás térségek és az aprófalvas térségek emelhetők ki, szórvány-, illetve rendkívül alacsony népsűrűségű település-szerkezetük miatt. Mindkét településforma esetében jelentős az elvándorlás, az elöregedés, problémát okoz az elérhetőség, a közösségi szolgáltatások biztosítása, jellemző a funkcióváltás. Térségfejlesztési összehangolási igénye és a természeti, kulturális örökségre alapozott fejlesztéspolitikai módszertan indokolja a stratégiában a Tokaj-Hegyalja programot.
 - *Térségi vidékfejlesztési együttműködések*
A vidékfejlesztés nagytérségi kapcsolódásai, az agrár- és élelmiszerpolitika, a környezet- és vízügy, a vidékfejlesztés területén jelentkező együttműködési lehetőségek és kapcsolatok okán emeltük be a stratégiába a Kárpát-medencei vidékfejlesztési programot.
- *Ágazati irányultság: agrár- és élelmiszergazdaság*
Az agrár- és élelmiszergazdaság mint ágazati szakpolitika fejlesztése túlmutat a vidéki térségek határain, az egész országot érinti, hiszen a fővárosban is van mezőgazdasági termelés és a főváros jelenti a legfontosabb hazai élelmiszerpiacot. Számos élelmiszeripari vállalkozás városban működik, a helyi piacok, a közvetlen értékesítés összeköti a várost a faluval. A szakpolitikai feladatok ezért természetesen országos hatáskörűek”.

Fontos megemlíteni, hogy az Országgyűlés az 1/2014 (I.3.) OGY Határozatával elfogadta a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepciót (MK 2014), mely tartalmazza a vidékre vonatkozó ma hatályos lehatárolást. Előbb a vidékfejlesztés beavatkozási térségeit öt pontban ki is emeli a dokumentum (MK 2014, 152. o.):

- „Általános jellemzők által kijelölt vidéki térségek;
- Speciális táji, környezeti problémák, adottságok alapján kijelölt vidéki térségek;
- Jelentős társadalmi hátrányokkal, problémákkal rendelkező vidéki térségek;
- Speciális vidékfejlesztési feladatot jelentő térségi problémák;
- Helyi, térségi, vidékfejlesztési együttműködések”.

Majd ezt követően megemlítsre kerül (MK 2014), hogy a 120 fő/km² alatti területeket tekinti a vidékpolitika rurális térségeknek a továbbiakban is, viszont hozzátesszik, hogy ennek a tervezési-statisztikai szerepen túl az uniós vidékfejlesztési támogatások célterületeinek kijelölését illetően van jelentősége.

A koncepcióban szereplő térkép (MK 2014, 153. o.) azon túl, hogy a járási rendszer határai mentén feltünteti a 120 fő/km² alatti területeket, mint *vidéki térségeket*, ábrázolja a tanyás- és aprófalvas térségeket is, valamint megjelölésre került a Homokhátság, a Cserehát és az Ormánság is.

A hatályos hazai vidékfejlesztési dokumentumban vidéknek egyszerűen a 120 fő/km² alatti területek minősülnek, amely nem túl bonyolult lehatárolás, sőt a 2005-ös OTK-hoz képest az egyes vidéki térségek az azok központjában meglévő funkciók tekintetében sincsenek megkülönböztetve. Mégis az, hogy öt pontban kiemelésre kerültek a vidékfejlesztés beavatkozási térségei, mindenképpen kedvezőnek értékelhető.

1.5.2.2. Magyarországi megközelítések a vidéki területek lehatárolására tudományos munkákban

A kor társadalmi-gazdasági változásainak kapcsán Simon és Csatári (1983) már több mint három évtizede kiemelte, hogy azok „...a makroszintű vizsgálatok mellett előtérbe helyezik a „kistérségi” szemléletű elemzéseket is” (Simon–Csatári 1983, 214. o.).

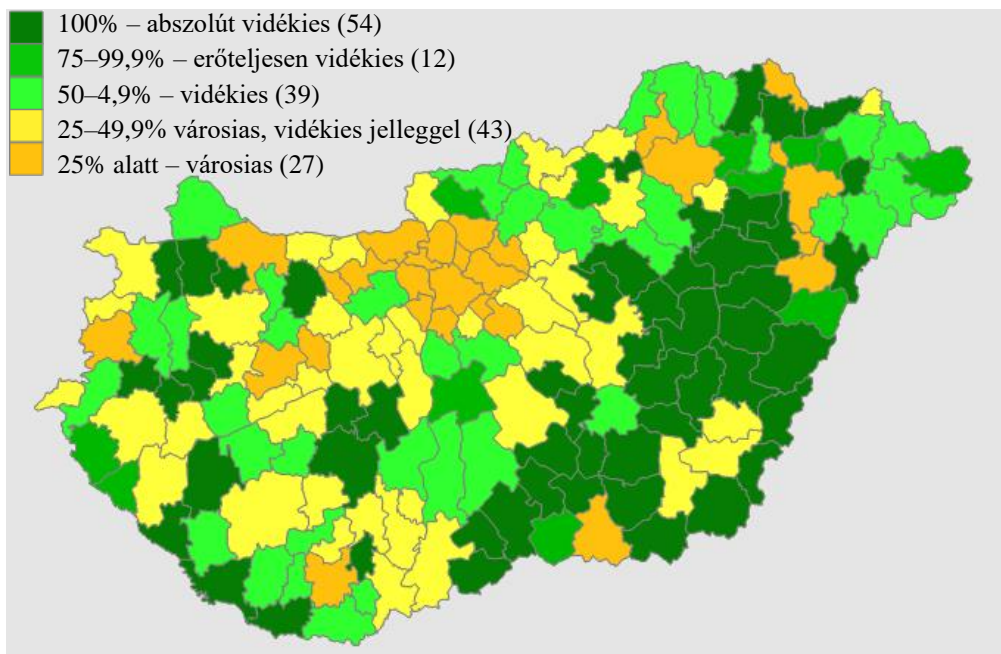
Csatári (2001) szerint a magyar vidéki kistérségek lehatárolásakor, illetve azok kategorizálásánál az OECD 150 fő/km²-es határértékét 120-ra csökkentve kapunk olyan értéket, amely az átlagos magyar népsűrűséghez és hazánk sajátos településszerkezetéhez is illeszkedik. Így megkísérelhető a magyar területfejlesztési kistérségek besorolása az urbanitás/ruralitás indexe alapján. Magával az indexszel az állapítható meg, hogy egy adott kistérségen belül a lakosság hány százaléka él 120 fő/km² alatti népsűrűségű településen (1.11. ábra).

Meg kell jegyezni, hogy a munkámban alkalmazott területegységeknek a járásokat, illetve a 2013-tól ismételtelen kialakított járási rendszert választottam, amit a praktikum is indokol, hiszen ma már a KSH adatszolgáltatásában is ez élvez előnyt a korábbi kistérségi rendszerhez képest.

Ezzel a típusú lehatárolással a 174 járásból (illetve Budapestet egy területegységként kezelve) 105 minősül vidékiesnek, eltérő mértékben. A ruralitás mértéke alapján 54 abszolút vidékies, 12 erőteljesen vidékies, 39 vidékies jelleggel rendelkezik.

Kovács (1998) az előzőekben ismertetett lehatárolásoknál összetettebb módszert javasol. Ő is használja a 120 fő/km² népsűrűségi kritériumot, de a vidék fogalmának meghatározására többek között az őstermelők számát és a népességszökkenés mértékét is beépíti az indexbe. Továbbá azt javasolja, hogy a vidéki térségek lehatárolása a KSH kistérségekhez kötődjön elsősorban. Utóbbi javaslattal kapcsolatosan Fehér (1998) csak fenntartásokkal ért egyet. A szerző szerint a kistérségi vonzáskörzeteket a vidéki jelleg szempontjából egyebek mellett úgy lenne célszerű vizsgálni, hogy elhagyjuk a budapesti agglomerációt, illetve az egyes körzetekből kiemeljük a 10 ezer fő feletti településeket.

1.11. ábra Vidéki járások – A 120 fő/km² alatti népsűrűségű településeken élők aránya, 2018

Forrás: saját szerkesztés

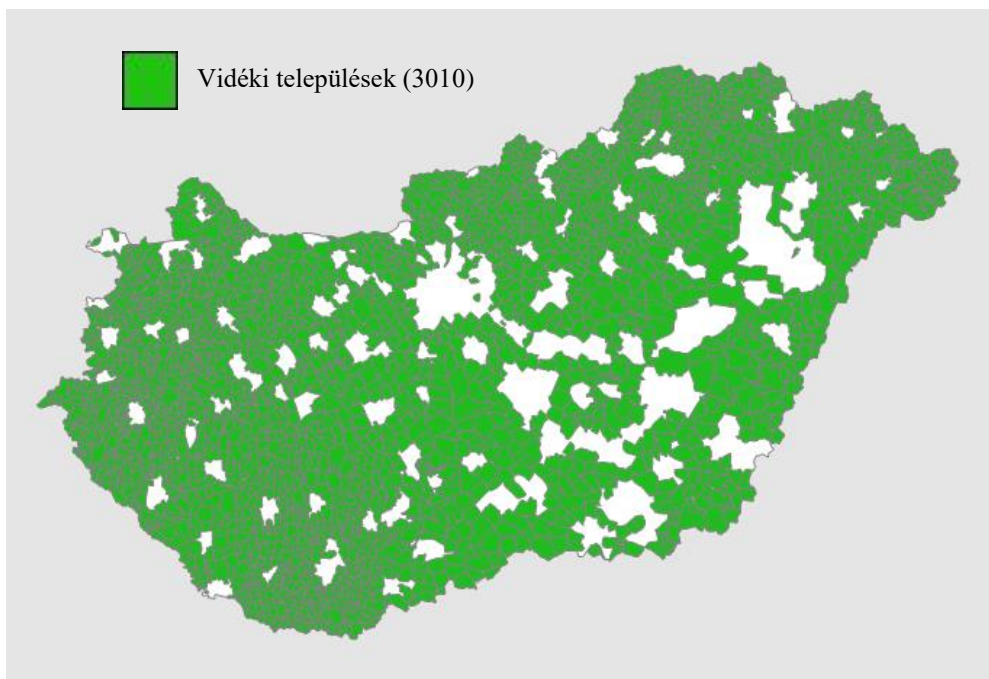
Meglátásom szerint a túl speciális indikátorok mentén nem szerencsés, vagy igen nehéz kialakítani egy országosan alkalmazható keretrendszert. A konkrét lakosságszám figyelembevétele megfontolandó, de a népesség nagyobb koncentrációit a népsűrűségi mutatón alapuló lehatárolás is „kezeli”.

Az előbbieken említett lakosságszámú települések Vincze (2005) definíciójában is fontos szerepet játszanak, aki szerint Magyarországon az a település tekinthető vidékinek, amely városi státussal nem rendelkezik, vagy rendelkezik ugyan városi státussal, de lakónépessége 10 ezer főnél kevesebb (1.12. ábra). Ezt a lehatárolást alkalmazva 3010 település²⁰ nevezhető rurálisnak, amelyekből 202 van városi rangban. Ilyen módszertani keretek között a vidék összlakossága kevéssel négymillió fő alatt (3.935.738) van.

Ezen lehatárolás kimondottan egyszerű, mégis bizonyos esetekben hasznos és célravezető lehet. Ugyanakkor saját elemzésem szempontjait szem előtt tartva, könnyű belátni, hogy egy települési mélységű lehatárolás esetében sok olyan területegység (törpe- és aprófalú) is kvantitatív módon kerül megvizsgálásra, amelyek fejlettségi állapota hard eszközökkel, pont méretük miatt sok tekintetben nem mérhető.

²⁰ Munkámban a 3154 településből (és a főváros) álló rendszert használtam fel a KSH 2018. január 1-i adatai alapján.

1.12. ábra Magyarország vidékies települései

Forrás: saját szerkesztés

Meglátásom szerint, a településszintű lehatárolások kapcsán, érdemes figyelembe venni az egyes települések vonzáskörzeteit is, vagyis megfontolandó az agglomerációk, agglomerálódó térségek, és nagyvárosi településegységek KSH (2008a) módszertan alapján való elhagyása, vagy ezen logikai megközelítés aktuális, 2014-es kiadású változatának (KSH 2014a, Szilágyi 2014, Tóth 2014) alkalmazása. Ez utóbbi munka nyilvánvaló előnye, hogy egyértelműen és tudományos értelemben is jól reagál a társadalmi folyamatokra. Viszont ha az ezen módszertan mentén lehatárolt agglomerációk, agglomerálódó térségek és településegységeket közösen tekintjük urbanus térnek, akkor az ugyan világos, hogy az ezen kívül eső települések testesítik meg a *vidéket*, ám az további kérdéseket vet fel, hogy azokat milyen aggregációs szinten érdemes kezelni egy kvantitatív elemzés során. Vagyis például, ha a választott elemzési szint a LAU 1-es kistérség, akkor több esetben az adott kistérségnek az agglomerációhoz már éppen nem tartozó csonka területe kerül összehasonlításra a változatlan területű, agglomerációktól távol eső terület egységekkel. Az általam alkalmazott lehatárolás kiválasztását mindezek függvényében hoztam meg, melyet a fejezet összefoglaló részében ismertetek.

1.6. A fejezet összefoglalása

A fejezetben igyekeztem megvizsgálni, mi tekinthető vidéknek. Először a témakör teoretikus oldalát jártam körbe, vagyis, hogy milyen vidékdefiníciók lelhetők fel a vonatkozó szakirodalmakban. A témakör megközelítése kapcsán ismertettem a Rurális Térségek Európai Chartájában megfogalmazott definitív megközelítést, amely minden hasonló jellegű anyagban kiindulópontként szerepel. Ez sugallja is annak széleskörű ismertségét, de ez inkább annak időbeliségéből és általánosságából fakad, nem pedig gyakorlati alkalmazhatóságából.

A vidéki tér folyamatai kapcsán ki kell emelni az OECD *új vidék paradigmáját*, amely jól foglalja össze, hogy az elmúlt évtizedek alatt, hogyan változott meg a vidék helyzete és milyen új kihívásokra kell annak reagálnia. Illetve talán kezelhető úgy a megközelítés, mint iránymutatás, hogy *hogyan kellene* reagálnia a rurális tereknek a változó időkre, mert önmagában kissé idealisztikus és túlzó ez a típusú megközelítés. Mint munkám korábbi részében leírtam, az OECD 1.1. táblázatban összefoglalt új vidék paradigmája kissé túl kontrasztos. Az új megközelítésben a mezőgazdaság már nem is szerepel, viszont a célágazatok között, a különféle gazdasági ágazatok sorában megjelennek például az információs és kommunikációs technológiák (IKT), amely a paradigma bármely kelet-közép-európai rurális területre való átültethetőségét finoman fogalmazva is megkérdőjelezi.

Könyvem ezen fejezetében a vidéki terek folyamatainak áttekintését csak általánosan kívántam megtenni, hangsúlyozván, hogy a vidék kifejezés nem egyenlő a fejletlenséggel, lemaradottsággal, sikertelenséggel és nem a társadalmi kirekesztődés szinonimája. Más kérdés, hogy ha szűkebben a hazai társadalmi-gazdasági folyamatokra fókuszálunk, akkor a közelmúlt néhány évtizedének meghatározó tendenciái a magyar vidék számára a hanyatlást hozták el.

Ez a fajta hanyatlás pedig maga után vonzza a vidéknek, mint absztrakt fogalomnak a leértékelődését. Ami sajnos számtalan társadalmi vonatkozású adatsorral alátámasztható, így a helyi fejlesztések kérdésköre, a vidékpolitika új értelmet nyert a rendszerváltás után. E téma kapcsán fontosnak tartottam világosan elkülöníteni az *agrár- és vidékpolitikát*, hiszen a korábban megfogalmazottakból is adódóan látható, eltérő a két fogalom. Röviden, de ugyanígy igyekeztem tisztázni a *fejlesztés* és a *fejlődés* fogalmai közötti eltéréseket is, valamint a *vidékfejlesztés* és a *területfejlesztés* megközelítéseit és az azokból adódó differenciákat is.

Szintén áttekintés jelleggel ismertettem az uniós vidékpolitikát, amely esetében hangsúlyozni kell, hogy ma már ténylegesen beszélhetünk róla, hiszen az a Közös Agrárpolitika mellett egyenrangú pilléreként jelenik meg, sőt a támogatások „iránya” is az agrárium felől a vidékfejlesztés felé mutat (pl. moduláció). Így mint a Közösség tagjainál, az uniós vidékpolitikai hangsúlyai hazánk esetében is többé-kevésbé tetten érhető. Az irányok láthatók Magyarország 2020-ig szóló Nemzeti Vidékstratégiájában is.

Ahogy korábban is hangsúlyoztam, a vidék nem lehet szinonimája a sikertelenségnek és elmaradottságnak. Ezért fontosnak tartottam egy rövid részben bemutatni, hogy a sokszor a valódi jelentőségének súlyát elfeledve, nem a helyén kezelt agrárium esetében is léteznek válaszok a 21. század kihívásaira, így az 1.4.1.-es részben az agrár innovációs rendszereket tekintettem át.

Rátérve elemzésem későbbi alapegységeinek kiválasztására, bemutattam a vidék területi lehatárolásával kapcsolatos nemzetközi és hazai megközelítéseket. Fontosnak tartottam elkülöníteni a különféle szakértői dokumentumokban megjelenő lehatárolásokat a tudományos kísérletektől. Előbbiek esetében az OECD és ehhez kapcsolódóan az Európai Unió vonatkozó keretrendszerét mindenképp be kívántam mutatni, bár azok nemzeti szintű alkalmazhatósága csekély.

Ezek és a hazai területfejlesztési dokumentumok áttekintése után nyilvánvaló volt, hogy a magyar területi folyamatok vizsgálatát, kiváltképp a vidék esetében, települési vagy (kis)térségi szinten lehet és érdemes elvégezni. Mindkettő lehetőség mellett és ellen is szólnak érvek. Tény, hogy a népsűrűsége alapozott lehatárolás esetében a járások közül kiválasztva az alacsonyabb értékkel rendelkezőket, és ezek egybefüggő területét tekintve a magyar vidéknek, magában hordozza annak lehetőséget, hogy a településszerkezeti különbségek (alföldi óriásfalvak és mezővárosok, illetve dunántúli aprófalvas térségei) torzító tényezőként jelennek meg.

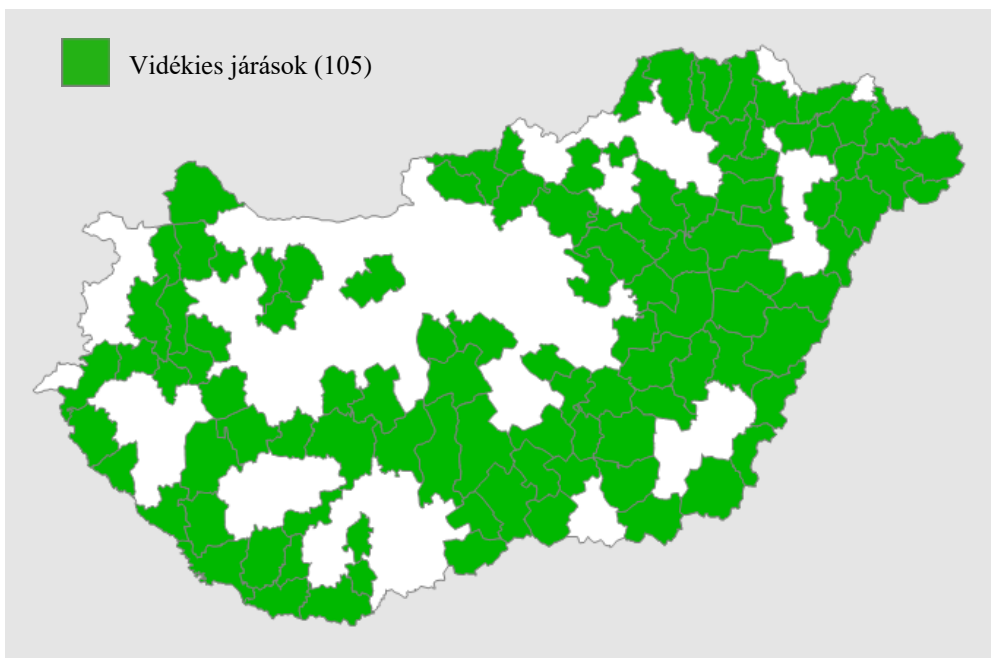
A települési szint esetében viszont az a módszertani probléma jelenik meg, hogy a legkisebb lakosságszámú települések sokszor kvantitatív eszközökkel nem, vagy nem jól mérhetőek. Belátható, hogy egy törpefaluban az álláskereső számának nagyon alacsony értéke nem feltétlenül azt jelenti, hogy adott településen mindenki rendelkezik állással, hanem okozhatja ezt a település demográfiai struktúrája is.

A kistelepülésekkel kapcsolatos statisztikai torzítások másik végén azok a „jómódú” kertvárosok, alvótelepülések jelennek meg, amelyek a városfejlődés egy bizonyos fokán természetesnek nevezhetők. Ezen települések „okozta” statisztikai problémát kezeli, ha a lehatárolást agglomerációs övezetek mentén végezzük el, vagyis ha figyelembe vesszük az egyes, nagyobb méretű települések vonzáskörzeteit és egyfajta „városrégióként” kezelve őket, az azokon kívül eső területeket tekintjük rurálisnak. Viszont ez a megközelítés sem orvosolja az előbb említett nehézséget, ha az ezen kívül eső területeket települési mélységben vizsgáljuk. Ha pedig így elemezzük a járásokat, akkor az egyes területegységek csonkán kerülhetnek az elemzésbe.

Belátva és tudva a rendszer korlátait, mégis, saját kutatásom alapjául a járási rendszert választottam, szem előtt tartva annak adatelemzéssel kapcsolatos előnyeit.

Mindezek alapján, elemzéseim keretrendszeréül a korábban ismertetett, Csatári (2001) által is javasolt 120 fő/km²-es határértéket alkalmazom. Ezáltal igazodva a hazai településszerkezethez, összesen 105 járás került lehatárolásra, mint rurális területegység.

1.13. ábra Vidéki járások

Forrás: saját szerkesztés

Az egyes területek „vidékiességének” foka a korábban tárgyalt 1.11. ábrán látható. Ezeknek a területeknek a 2018-as évre vonatkozó adatai az alábbiak:

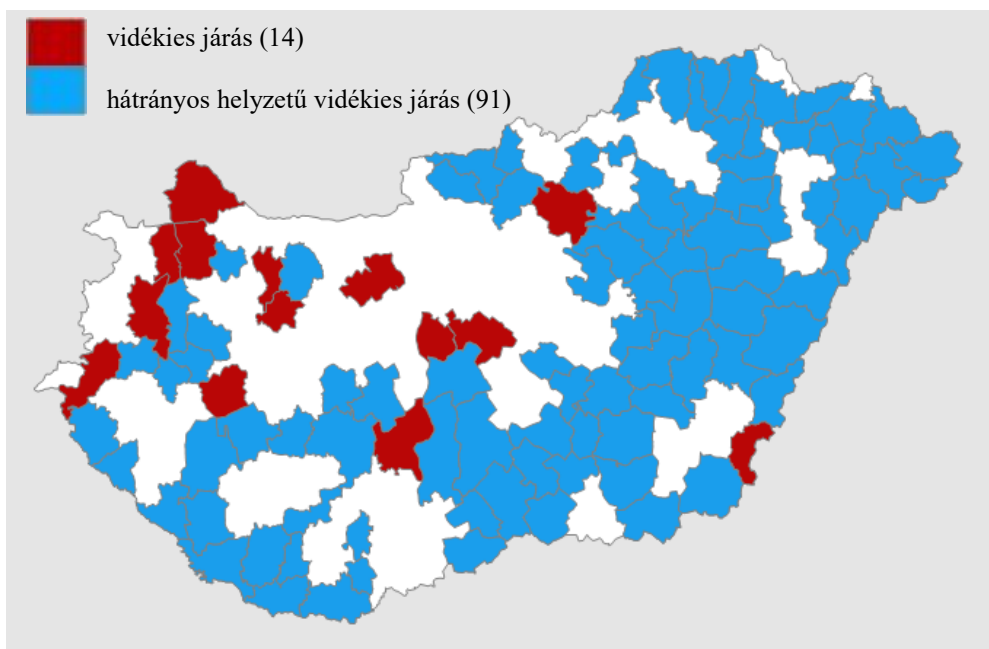
- a már említett 105 járás közül 54 abszolút vidékies, 12 erőteljesen vidékies, 39 vidékies jelleggel rendelkezik;
- területük összesen 57.175 km², amely az ország területének 61%-a;
- lakónépességük 3.015.799 fő, amely Magyarország lakosságának 31%-a.

Az 1.13. ábrán látható területekre az előbb leírtakon túl jellemző, hogy változó mértékben, de csökkenő és előregedő a népességük. A mezőgazdaság még mindig a viszonylag domináns ágazat. Ezen túl a munkanélküliség általánosságban minden korcsoportban magasnak nevezhető, bár mértéke különböző lehet, ráadásul az átlagos iskolai végzettség is alacsony.

Lényeges megemlíteni, hogy a lehatárolásra került 105 járás jelentős átfedést mutat a 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendeletben rögzített kedvezményezett helyzetű járásokat illetően. Említett határozatban, melyet a KSH (2014b) is elemez, 24 mutató felhasználásával egy komplex rangsor került felállításra. Ez alapján 109 területegység minősül hátrányos helyzetűnek, melyből 36 egység *komplex programmal fejlesztendő járás*, 18 *fejlesztendő járásnak* minősül, míg további 55 járás *kedvezményezett* besorolást kapott.

Az általam alkalmazott lehatárolás alapján a 105 vidékiesnek minősülő járásból 91 valamilyen mértékben hátrányos az említett Korm. határozat módszertana alapján (1.14. ábra). Vagyis ezen metódusok következtében az elemzésembe bevont járások 87%-a (91/105) hátrányos helyzetű, míg országosan a hátrányos helyzetű járások 83%-a (91/109) vidékies. Előbbi adat egy nagyon speciális keretet biztosít elemzésem számára, vagyis a fejlettség megítélése mindig csak nagyon relatív módon értelmezhető.

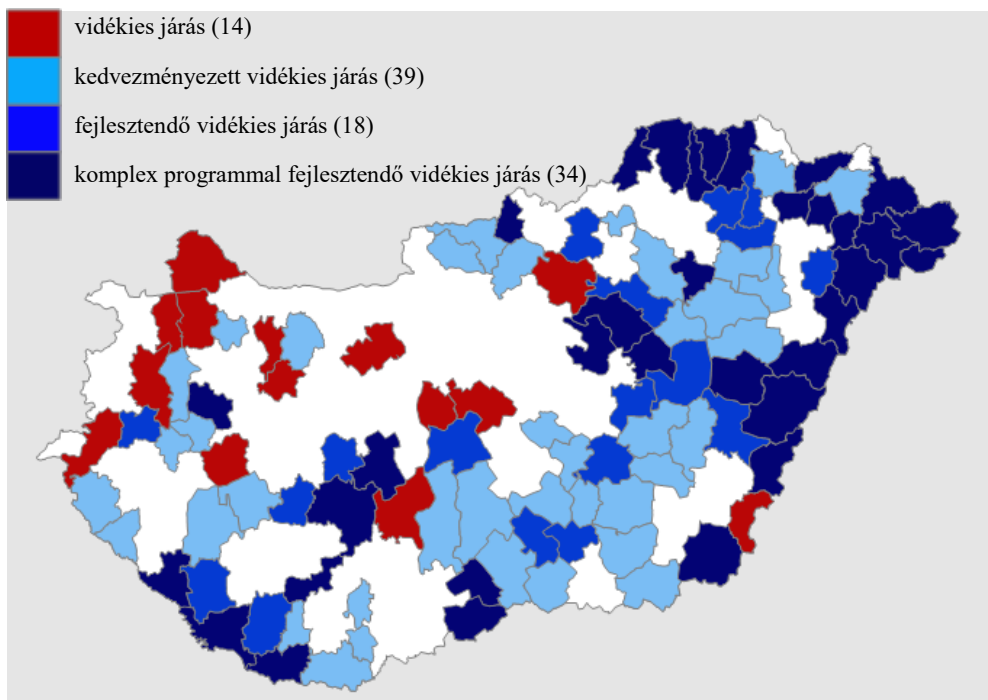
1.14. ábra Magyarország vidékies és hátrányos helyzetű vidékies járásai

Forrás: saját szerkesztés

A hátrányos helyzetű járások előbbi metodika szerint, mint említettem korábban, három csoportra bonthatók (*komplex programmal fejlesztendő járások, fejlesztendő járások és kedvezményezett járások*). Ez további összehasonlításra ad lehetőséget, annak vonatkozásában, hogy az egyes területegységek vidékiességének mértéke milyen szintű fejletlenséggel párosul. Előbbi, vagyis a járások vidékiességének foka a korábban bemutatott 1.11. ábrán látható, míg a hátrányos helyzet eltérő besorolását az 1.15. ábra szemlélteti.

1.15. ábra Magyarország vidékies és hátrányos helyzetű vidékies járásai II.

Forrás: saját szerkesztés

Érdekes, hogy ilyen téren viszont nincsenek nagyon egyértelmű azonosságok, vagyis nem jelenthető ki, hogy az abszolút vidékies járások tartoznának leginkább a komplex programba. Itt mindenképp indokoltnak tartom megjegyezni, hogy annak településszerkezeti adottságaiból adódóan, az Alföldön figyelhető meg a legerősebben a vidékies járások koncentrációja.

Azt is fontos megemlíteni, hogy az eredeti besorolás esetében, 174 járás közül 36 tartozik a komplex programmal fejlesztendő területegységek közé. Míg a ruralitás vonatkozásában lehatárolt 105 járás közül 34 található ebben a csoportban, csak az Ózdi és a Záhonyi járás városias jellegű. Az 54 abszolút vidékies járás közül viszont „csak” 20 tartozik a komplex programba bevontak közé. Vagyis az állapítható meg, hogy a rurális jelleg önmagában sokszor fejletlenséggel párosul, de a fejletlen területegységeken belül nem annyira meghatározó a vidékiesség mértéke.

Ezenkívül fontosnak tartom megjegyezni azt a közös vidékkutatást, amely a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat együttműködésének keretei között valósult meg (Perger 2015). A kutatás eredményei között talán a legfontosabb, ahogy Perger (2015) megállapítja, az volt, hogy a feltételezésekkel ellentétben, vidéki térségek differenciálódása mégsem olyan erőteljes. A problémák

többsége, nem helyspecifikus, így a kutatás nem igazolta a hely alapú, differenciát vidékfejlesztés relevanciáját, ugyanis egy térség jelenleg is legfontosabb tőkéje a földrajzi elhelyezkedés. Valamint elmondható, hogy szinte minden vidéki térség problémája a humán és a pénzügyi tőke hiányára vezethető vissza.

A kutatási jelentés elhelyezkedésre vonatkozó megállapítása azért is fontos, mert bizonyos mértékig elősegíti munkám egyik feltevésének (*3. hipotézis*) igazolását, de a téma szakirodalmi hátterének áttekintése után, munkám elemző részében fontosnak tartom ennek a kérdésnek az empirikus vizsgálatát is. Továbbá az alkalmazott lehatárolás képes lehet hozzájárulni ahhoz, hogy az azonos hierarchiaszinten lévő térségeket megfelelő módon tudjam összehasonlítani (*1. hipotézis*).

2. Az endogén fejlődés elmélete, annak tényezői és kapcsolata a vidékkel

Az endogén fejlődés kapcsán elmondható, hogy annak fogalmi keretrendszere, illetve elmélete igen összetett, főleg ha azt az endogén növekedéshez hasonlítjuk. Ez logikusnak is nevezhető, hiszen a társadalmi jólét igen széles körűen értelmezhető és a növekedés mennyiségi megközelítésével ellentétben az endogén fejlődés esetében a társadalmi haladás, mint minőségi megközelítés a jellemző. Ez persze nem jelenti, hogy az elmélet figyelmen kívül hagyná a kvantitatív kutatás elemeit.

Ezen fejezetben az általános fejlődéselméletek áttekintése után az endogén regionális fejlődés tényezőit vizsgálom, illetve az endogén fejlődés néhány speciális megközelítésére külön is kitérek. Mindezt úgy, hogy az elméleti áttekintés után az egész teóriát a rurális térségek aspektusába helyezem. Ennek külön jelentőséget biztosítanak az elmúlt évtizedekben, hazánkban és a szélesebb nemzetközi kitekintésben tapasztalható, egyidejűleg zajló, mégis sokszor ellentétes folyamatok.

2.1. Fejlődéselmélet

„A fejlődés fogalma – legáltalánosabb értelemben – azt a folyamatot jelenti, amely egy alacsonyabb szintű minőségből a minőség magasabb szintjéhez vezet” (Szentés 2011, 13. o.). Ehhez kapcsolódóan Szentés (2011) leírja, hogy a fejlődés fogalmát igen eltérően értelmezték az elmúlt évszázadok során, főleg a legutóbbi időkben, függően attól, hogy a társadalomtudomány mely ágáról beszélünk. De az eltérő értelmezés problematikáját Todaro és Smith (2009) is megemlíti, hozzátéve, hogy egy bizonyos fokú közmegegyezés nélkül méréseket sem lehet végezni és az sem tudnánk megmondani, tulajdonképpen mely ország fejlődik és melyik nem. A szerzők hozzátézik, hogy szigorúan közgazdasági értelemben véve, a kifejezés alatt hagyományosan az olyan hosszú távú, egy főre jutó jövedelem növekedésének elérését értették, amely lehetővé teszi egy nemzet kibocsátásának gyorsabb ütemű növekedését, mint ahogy annak népessége gyarapszik. E szűkebb, gazdasági megközelítéssel egybevág, hogy a fejlődést lényegében ugyanígy definiálta jóval korábban Lord Robbins (1968) is.

Míg Sen (1988) még „tovább megy”, beemeli a humánusot a megközelítésébe, mely alapján kijelenti, hogy az életkörülmények javítása egyértelműen az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb feladata kell legyen a közgazdaságtannak, és ezen, előbb említett „javítási” folyamat egyértelmű része a fejlődés koncepciójának (Sen 1988). A fejlődést tehát úgy kell felfogni, mint például a társadalmi struktúrák,

illetve a nemzeti intézmények jelentős változásait magában foglaló sokrétű folyamatot, amelynek része a gazdasági növekedés stimulálása, az egyenlőtlenségek csökkentése és a szegénység felszámolása (Todaro–Smith 2009)²¹.

Ahogy munkám bevezetése során már említettem, egyetértek azzal a megközelítéssel, hogy míg a fejlődés minőségi, addig a növekedés mennyiségi változást jelent.

A fejlődés teóriájának értelmezése kapcsán Lewis (1988) a növekedés kifejezést használja, mégis, értelmezésem szerint az ő felfogásában is tetten érhető a változás minőségi jellege. A szerző egészen pontosan a fejlődéselméletet úgy értelmezi „...mint a közgazdaságtan azon részeit, melyek elengedhetetlen szerepet játszanak, ha megpróbáljuk elemezni a növekedést a gazdaságban, annak teljességében” (Lewis 1988, 36. o.).

Vagy ahogy Chant és McIlvaine (2009) leírja, a fejlődéselmélet sokkal inkább a változással foglalkozik, mint az megszokott a konvencionális társadalomtudományokban. A fejlődéselmélet mindig is szoros kapcsolatban állt azokkal a fejlesztési stratégiákkal, melyek az elméletet kívánták átültetni a gyakorlatba. Az elmélet kialakulása összefüggött az 1945 utáni világgal, változó anyagi lehetőségeivel, a fejlett és fejlődő világ közötti viszonyrendszerben.

Elkülönítve az elmúlt évtizedek meghatározó irányzatait, az alábbi kategorizálás tehető (Chant–McIlvaine 2009, Lengyel 2012a):

- modernizációs elméletek, melyek különösen az 1940-es és 1950-es években voltak meghatározók, de az 1960-as évekig relevánsak maradtak;
- függőségi elméletek, melyek az 1960-as és 1970-es években voltak fontosak;
- neoliberális és szerkezetváltási elméletek, melyek az 1980-as években vetődtek fel és folytatódtak az 1990-es és 2000-es években;
- poszt-fejlődési elméletek, az 1990-es és 2000-es évek során.

Szintén a 20. század közepét jelöli meg időpontként Hoff és Stiglitz (2001), mióta határozott változások történtek a *fejlődés* megértésének terén. A szerzők megfogalmazása szerint az tudjuk, hogy a fejlődés lehetséges, de nem törvényszerű, valamint, hogy a sikerre nincs is egyetlen biztos recept.

Ezen áttekintéshez kapcsolódik, hogy mint Szentés (2011) leírja, a közgazdaságtan a modern társadalmi-gazdasági rendszerek kialakulása óta foglalkozik a *fejlődés* kérdésével. A szerző hozzáteszi, a közgazdaságtudomány elmélettörténeti²² áttekintése feltárhat számos elméleti-gazdasági-politikai kérdést, melyek – az előzőekben leírtak szerint is – a második világháború után önállóan megjelenő fejlődés-gazdaságtanban is megjelennek.

²¹ Mint arra Lengyel (2012a) is felhívja a figyelmet, a szerzők megközelítésében jól érezhető a Nobel-díjas professzor, Amartya Sen eszmeisége.

²² Kiváló történeti áttekintést nyújt Lewis (1988), aki művében megvizsgálja a fejlődés teóriáját egészen a közgazdaságtudomány hajnalától.

A diszciplína ezen megközelítésével egyetértve, ugyanakkor visszaulva a fejlődés elméletének eltérő megközelítéseire, találónak és praktikusnak nevezhető Sen (1988, 23. o.) véleménye, aki sommásan kijelenti, hogy a „...*fejlődés-gazdaságtan feladatai nem várhatnak a fejlődésnek egy tökéletesen megfogalmazott definíciójára*”.

Munkám jellegéből adódóan vizsgálom a fejlődés területi aspektusait is. A fejlődés térségi vonatkozásának vizsgálatában iránymutatónak tartom G. Fekete (2008, 131. o.) humanisztikus megközelítését, miszerint „...*a területi fejlődés az adott térségben élők emberi szükségleteinek korábbinál szélesebb körben, több szükségletre kiterjedően, illetve magasabb szinten történő kielégítéseként tekinthető*”.

Ha a fejlődés területi vonatkozásait vizsgáljuk, bármilyen fejlődésről is beszélünk, a cél nem lehet más, mint egy sikeres térség létrejötte, vagy éppen kialakulása. A sikeresség fogalmával és a sikeres régió kapcsán iránymutató Enyedi György (1998, 409–411. o.) sikerességi felfogása, amely a versenyképesség kritériumainak megfogalmazása mellett ügyel a természeti fenntarthatóságra és a társadalmi igazságosság szempontjaira is: „...*a sikeres régióban növekszik az előállított jövedelem. E jövedelem jelentős része helyben marad befektetésre, vállalkozói és személyi jövedelemre, adók formájában település működtetésre és fejlesztésre. A jövedelem növekedéséből a lakosság széles rétegei is részesülnek, a gazdasági növekedés nem károsítja a régió természeti környezetét, épített és kulturális értékeit. Végül: a növekedés a régió valamennyi településcsoportját érinti, nem növeli a régió belüli területi egyenlőtlenségeket*”. Illetve ha sikeres területegységeket a vidék vonatkozásában vizsgáljuk, akkor Glatz (2010, 7. o.) megközelítése szolgálhat alapul: „...*a siker tényezői a jó földrajzi adottság – mindenekelőtt közlekedés- és foglalkoztatásközei, valamint piacközei fekvés –, azután természeti, helyi erőforrások. Én mindezekhez hozzátehetem, mindinkább úgy látszik: a siker titka elsősorban az emberi lelemény, találékonyság, szorgalom és összefogás. Tehát a helyi vidékfejlesztésben aktív emberek jelenléte és a helyi adottságok felismerése és kihasználása*”.

Szintén rurális kontextusban Szörényiné Kukorelli (2014) leírja, hogy a társadalmi és gazdasági siker egyben a térség sikerét is eredményezi, mely sikeres pedig abból kifolyólag lesz, ha megújulás van a gazdaságban és/vagy új formációkba kezd, illetve nyitottabbá válik a társadalom. Utóbbi eredményeként a terület vonzóvá válhat a fiatalok és nem helyben élők száma, a folyamat pedig a helyi lakosságot is dinamizálhatja.

A fejlődés térbeliséggel kapcsolatos irányzatai között, legyen az a telephely-elmélet, vagy a regionális növekedés-, illetve fejlődéselmélet, általánosan elmondható, hogy az utóbbi tíz–húsz évben két fontos tendencia nyert teret (Capello 2012, 315. o.):

- „megfigyelhető egyfajta elmozdulás a néha elvont elméleti megközelítésektől a gyakorlatias felé;
- illetve a dinamikus szemlélet előtérbe kerülése”.

A gazdasági fejlődés regionális vonatkozásával kapcsolatosan Capello és Nijkamp (2011) egyebek mellett példaként említi a társadalmi lehetőségeket, az egészséges környezetet, vagy éppen a színvonalas oktatást. De ahogy Stimson és szerzőtársai (2011) a fejlődés kapcsán regionális és gazdasági fejlődésről beszélnek, ennek vonatkozásában megkülönböztetik a kvantitatív és kvalitatív eszközökkel mérhető jegeket. Hiszen bár fontos a vagyoni, illetve jövedelmi szint vagy a munkahelyteremtés, de ugyanúgy fontos a kreatív tőke, a társadalmi és gazdasági differenciák alacsony szintje, vagy éppen a fenntartható fejlődés.

A fejlődés területi aspektusát a gyakorlati oldalról megközelítve Blakely és Leigh (2011, 75. o.) úgy definiálja, hogy „...a helyi gazdaságfejlesztés akkor valósul meg, amikor egy közösség életszínvonalát megőrizhető és növelhető a humán és fizikai fejlesztési folyamatokon keresztül, amely az egyenlőség és fenntarthatóság alapelveire épül. Továbbá a gazdaságfejlesztés:

- mindenki számára biztosít egy minimális életszínvonalat és idővel növeli is azt;
- csökkenti az egyenlőtlenségeket;
- előmozdítja és támogatja a fenntartható erőforrások használatát és előállítását”.

2.2. Az endogén fejlődés elmélete

A fejlődésnek egy bizonyos, napjainkra felértékelődött elméletének is nevezhető annak endogén válfaja. Ha magát a kifejezést vizsgáljuk, „...endogén alatt a közgazdaságtanban az olyan tényezőket értjük, amelyek nem örökölték („nem Istentől valók”), hanem a gazdasági tevékenység által tudatosan hozták létre azokat. A regionális tudományban a régióon belül tudatosan kialakított, az egyedi helyi tényezőkön alapuló, alulról szerveződő, a helyi társadalom aktív részvételével zajló közösségi fejlesztéseket, akciókat tartjuk endogén jellegűnek” (Lengyel 2012b, 145. o.).

Magának az endogén fejlődésnek a megjelenését Benko (1997) az 1980-as évek végétől eredezteti, bár tény, hogy ekkor ő még ipari, illetve városi régiókról beszélt, míg Vázquez-Barquero és Rodríguez-Cohard (2016) annak jelentőssé válását a korai '80-as évekre teszi.

Stimson és szerzőtársai (2011) szerint a regionális fejlődési elmélet hangsúlyában és fókuszában az utóbbi néhány évtizedben elmozdulás tapasztalható az exogén tényezőktől az endogén tényezők felé. Ezzel összhangban Lengyel (2012a) is leírja, hogy a regionális fejlődésnél előtérbe kerülnek az endogén tényezők.

Az endogén regionális fejlődés elmélete egyfajta „ellentétória” válaszol azon korábbi fejlődési koncepciókra, melyek a kevésbé fejlett térségek esetében a külső tényezők fontosságát hangsúlyozták, úgy mint a régiók közötti kereskedelem, vagy a tőke, munka, technológia mobilitása (Tödtling 2009). Ehhez kapcsolódóan elmondható, mára jelentősen megváltoztak a korábbi tőkeelméletek, legalábbis az azokat alkotó, legfontosabb tőketényezőket illetően (2.1. táblázat).

2.1. táblázat A hagyományos és az új tőkeelméletek főbb jellemzői

<i>Az összehasonlítás szempontja</i>	<i>Hagyományos tőkeelmélet</i>	<i>Új tőkeelmélet</i>
<i>Jellemző időszak</i>	XVII. század – 1950-es évek	1950-es évek – napjaink
<i>Jellemzőbb tőkefajták</i>	pénztőke, befektetett tőke, állótőke, állandó/konstans tőke, változó/variábilis tőke, emberi tőke	gazdasági tőke, kulturális tőke, szimbolikus tőke, társadalmi tőke, tudástőke, kreativitás tőke, pszichikai tőke, intellektuális tőke, szervezeti tőke, strukturális tőke, kapcsolati tőke, természeti tőke, területi tőke
<i>Jelentősebb képviselők</i>	Petty, Quesney, Turgot, Smith, Ricardo, Mill, McCulloch, Say, Marx, Thünen, Böhm-Bawerk, Fisher, Wicksell	Bourdieu, Tomer, Machlup, Schultz, Coleman, Putnam, Becker, Edvinsson-Malone, Stewart, Sveiby, Lin, Sprenger, Stehr, Florida, Markman, Fukuyama, Camagni

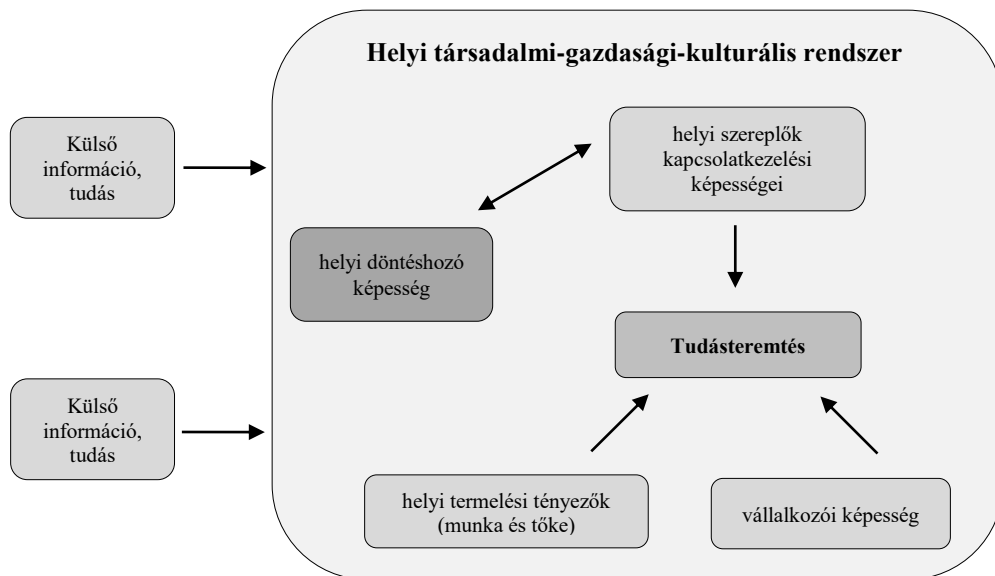
Forrás: Tóth (2013, 11. o.)

Az egész elmélet alapjául az a feltevés szolgál, hogy a fejlődés alapvető előfeltételei – kezdeményező képesség és vállalkozások – elérhető vagy látens módon jelen vannak a legtöbb régióban (Tödtling 2009). Ehhez hasonlóan Roberta Capello (2007, 2011) nézete szerint, az endogén fejlődés alapvetően egy térség koncentrált szerveződésének függvénye, szerves része annak, mely egy társadalmi-gazdasági és kulturális rendszer, aminek a komponensei meghatározzák a helyi gazdaság sikerességét: vállalkozói képesség, helyi termelési tényezők (munka és tőke), a helyi szereplők kapcsolatkezelési képességei, amelyek egyre inkább hozzájárulnak a tudásteremtés növeléséhez (2.1. ábra).

Capello (2007, 2011) megközelítésében az endogén fejlődés fontos feltétele továbbá a döntéshozó képesség, amely lehetővé teszi a helyi gazdasági és társadalmi szereplők számára a fejlődési folyamatok irányítását és támogatását, amikor változás és innováció megy végbe. Szükséges, hogy gazdagítsák a lokális/térségi szereplőket külső információkkal és a tudással, amelyek hozzájárulnak a térségi fejlődés általános folyamatához, illetve közvetítik a világgazdaság társadalmi, technológiai és kulturális átalakulásához való alkalmazkodás tudáskészletét.

E feltételrendszer megléte azért látszik fontosnak, mert számos, akár statisztikai adatokkal is kimutatható területi differencia nem a klasszikus termelési tényezők, így a tőke és a munka, kevésbé hatékony hasznosításából adódik, hanem az adott térség vonatkozásában, az okok annál jóval mélyebben gyökereznek (pl. helyi földrajzi adottságok, nyitottság, kreativitás, vállalkozó kedv stb.) (Capello et al. 2009). A gazdasági fejlődés regionális vonatkozásával kapcsolatosan Capello és Nijkamp (2011) egyebek mellett példaként említi a társadalmi lehetőségeket, az egészséges környezetet, vagy éppen a színvonalas oktatást.

2.1. ábra Helyi gazdaság sikerességét meghatározó komponensek

Forrás: Capello (2007, 2011) alapján saját szerkesztés

Természetesen, ha az endogén fejlődés elméletéről beszélünk, az szorosan összekapcsolódik az endogén fejlesztés elméletével. Utóbbi kapcsán Rechner (1993) megemlíti, hogy a hetvenes években megváltoztak a világgazdasági körülmények és ugyanő leírja (1993, 154. o.), hogy „...a sokváltozós viszonyrendszerben az új regionális fejlesztési stratégiát számos ipari államban a régió belüli lehetőségekben, a potenciálok kiaknázásában, a saját erők megújításában és fejlesztésében látják”. Lados (2001) ehhez még hozzáteszi, hogy az előbbieken említett endogén erőforrások aktivizálhatók megfelelő körülmények között. Nem véletlen, hogy a megközelítést alkalmazzák mind a fejlett, mind a fejlődő országok esetében (Tódtling 2009).

Capello (2007, 2011) ezt kiegészíti azzal, hogy az endogén fejlődés elmélete két meghatározó irányzatra bontható. Az egyik a neomarkhali megközelítés, amely úgy tekint a térségi növekedésre, mint az externáliák szerepének vállalatokra gyakorolt hatására. Míg a mostanában előtérbe került neoschumpeteri megközelítés szerint a fejlődés a lokális externáliáknak a vállalatok innovatív kapacitására gyakorolt hatásából eredeztethető.

A térségi adottságok kihasználása viszont sokszor nem egyértelmű, amiből jelentős hátrányok is adódhatnak. Az előzőekben említett, felszín alatti tulajdonságok felértékelődése rávilágít a hazánkban számos téren „leértékelődött” vidék valós problémáira. A területegységek sikerességének kapcsán Capello és szerzőtársai (2009) szerint kézenfekvő, hogy legalább két feltétel kulcsszerepet játszik. Az egyik a lokális, vagy térségi termelés és a tudás helyes, illetve magas szintű kihasználása. Míg a másik

fontos feltétel az adott térség specialitásait figyelembe vevő területi tőke lehetősége és annak hatékony kiaknázása.

Utóbbihoz kapcsolódóan, a regionális potenciál értelmezését jól megvilágítják a Rechnitzer (1993, 154. o.) által leírt eltérő szakmai vélemények, illetve megnevezések: „fejlesztések alulról” (Brugges), „szelektív önállóság” (Stöhr), „autonóm régiófejlesztés” (Lukesch). Az endogén források, melyek a regionális potenciál meghatározói (Rechnitzer 1993, 155. o.):

- „tőkepotenciál (rendelkezésre álló termelőbázisok és vagyon),
- munkaerő adottsága,
- infrastruktúra felszereltsége,
- földrajzi helyzet,
- környezeti állapot és minőség,
- piaci kapcsolatok (keresleti tényezők),
- szocio-kulturális adottságok,
- döntési-intézményi és hatalmi rendszer”.

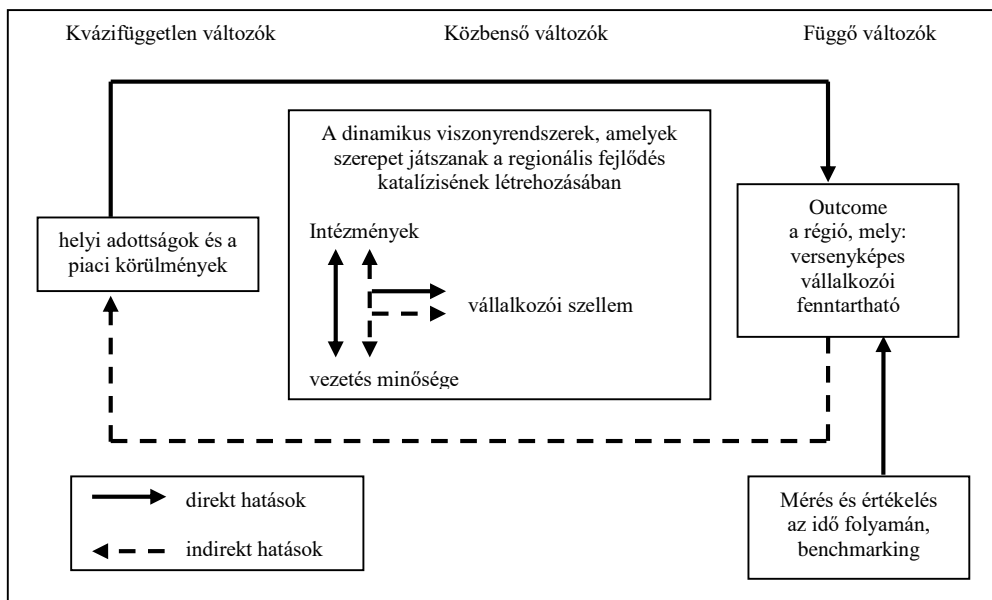
Capello (2007) megközelítése szerint a területi különbségek elsődleges oka az innovatív tevékenységek egyenlőtlen eloszlása. Látható, hogy amíg korunkban a munka és tőke nagyon könnyedén mozog, addig a legkevésbé mobilis tényezők pont azon immateriális tényezők, amelyek egyebek mellett az innovatív kapacitáshoz is kapcsolódnak.

Capello (2007, 194. o.) az agglomerációs előnyöket három ilyen, az innovációt meghatározó tényezőtől származtatja:

- „a cégek közötti *területi, földrajzi közelség*, amely megkönnyíti a tacit tudás cseréjét;
- a cégek közötti *kapcsolati közelség*, amely úgy definiálható, mint helyi szereplők közötti interakciók és együttműködés;
- *intézményi közelség*, amely meghatározza a szabályrendszert és a viselkedési normákat”.

Amikor Stimson és szerzőtársai (2011) a fejlődés kapcsán regionális és gazdasági fejlődésről beszélnek, ennek kapcsán megkülönböztetik a kvantitatív és kvalitatív eszközökkel mérhető jegyeket. Egy másik munkában Stimson és szerzőtársai (2009) a regionális gazdasági fejlődést alapvetően a (helyi) vezetés minőségének erősségétől, vagy éppen gyengeségétől, az intézmények hatékonyságától és a vállalkozások jelentőségének szintjétől teszi függővé. Ezek a dinamikus viszonyrendszerek formálják a fejlődés jellemzőit és egy adott régió teljesítményét (2.2. ábra). Látható, hogy az intézmények, a vállalkozói szellem és a (helyi) vezetés minősége a három leginkább meghatározó tényező, nem csak a régió teljesítményének formálása terén, de egy térség befogadóképességét és adottságait is számottevően képesek javítani (Stimson et al. 2009).

2.2. ábra Az endogén regionális fejlődés új keretrendszere

Forrás: Stimson et al. (2009, 23. o.)

Káposzta (2014) is az endogén jellegű fejlesztés mellett érvel, feltéve a kérdést, hogy annak mi lehet a hozadéka. A szerző szerint így olyan új impulzusok érhetnek egy területet melyek mentén (Káposzta 2014, 409. o.):

- „a térség természeti, környezeti, gazdasági, illetve humán adottságai új egységet alkotva, ezen tényezők át- és újraértékelésével növekedés indulhat el;
- olyan gazdaságfejlesztési irányok fejlődhetnek ki, amelyek képesek a belső adottságokra épülve külső források bevonását is integrálni az adott térségben;
- az így kialakult munkahelyeken megtermelt javak elköltethető jövedelmet koncentrálnak az adott térségbe, így csökken a társadalmi krízis (elvándorlás, időszűdő társadalom stb.), a gazdasági és infrastrukturális leszakadás kialakulásának lehetősége;
- ezen tényezők integrálódása mellett az adott térségek szociokulturális hagyományai, illetve a lakosság egyre növekvő részvétele a társadalmi döntésekben olyan közösségfejlesztést indíthat el, amelynek hatására eddig fel nem használt, ki nem merített források jelenhetnek meg”.

Káposzta megközelítésében mindenképp előremutató, hogy első helye a természeti, környezeti értékek állnak, melyeket a gazdasági és humán tényezők követnek. Valamint megítélésem szerint szintén pozitívum, hogy a külső tényezők bevonása is megjelenik a szemléletben, mely, igazodva munkám témájához és ismerve a magyar vidék helyzetét, mindenképp illeszkedik az alkalmazható realitásokhoz²³.

A szerzők nem beszélnek külön endogén megközelítésről, de általánosságban, a tangibilis és intangibilis tőkefelhalmozás kapcsán Svendsen és Sørensen (2007) leírja, hogy mint azt a tapasztalat is alátámasztja, ha két vállalkozás pontosan ugyanazon kondíciókkal is rendelkezik, így például azonos a jogi környezet, a humán és fizikai tőke, vagy éppen a természeti környezet, még akkor sem számíthatunk azonos gazdasági teljesítményre tőlük. A szerzők meglátása szerint ugyanez elmondható két település, vagy két régió, vagy éppen két ország relációjában is. Ezen különbségek magyarázata, véleményük alapján, az intangibilis tőkében rejlik.

Bár jelen könyv tárgyát elsődlegesen a fejlődés endogén válfaja képezi, de még a jelen kor körülményei között sem lehet figyelmen kívül hagyni bizonyos exogén tényezőket. Mint Stimson és szerzőtársai (2009) is utalnak rá, a pénzügyi folyamatok nemzetköziesedése és a régiók közötti munkaerő áramlása tipikusan ilyennek tekinthetők. Az előzőekben ismertetett új keretrendszerükhöz (2.1. ábra) kapcsolódóan, a szerzők véleménye alapján egy régió esetében meghatározó, hogy az intézményrendszer és a (helyi) vezetés képes legyen és tudjon is megszerezni olyan exogén tényezőket, amelyek szükségesek a hiányos endogén feltételek biztosításához, illetve új képességeket és adottságokat is képesek legyenek generálni. Tödtling (2009) is leírja, hogy a regionális fejlődés mindig az endogén és exogén tényezők együttes eredménye, így számos fejlődés út létezik, nincs ideális megoldás.

Ahogy Lengyel (2012a) leírja, mára a regionális növekedés és a tágran értelmezett fejlődés terén is előtérbe kerültek az endogén irányzatok. Ez abból is adódik, hogy a különféle irányzatok között megfigyelhetők olyanok, amelyek a tőke fogalmára építik az endogén tényezők rendszerét (Lengyel 2012a). Így a gazdasági tőke mellett számos új tőkeforma is az érdeklődés előtérébe került.

Lengyel (2012a) is megemlíti a tudástőkét, de ugyanő idézi Lint (2008, 5. o.), aki, megkülönbözteti a klasszikus tőkefelfogástól a humán, kulturális és társadalmi tőkéket. Azt is leírja, hogy a gazdasági tőke mellett Bourdieu (2002) kiemeli a kulturális és társadalmi tőkéket, illetve ő vezette be (1978) a szimbolikus tőke fogalmát. Mindezekhez kapcsolódóan beszélhetünk a mások mellett Capello (2002) által vizsgált kapcsolati tőkéről is.

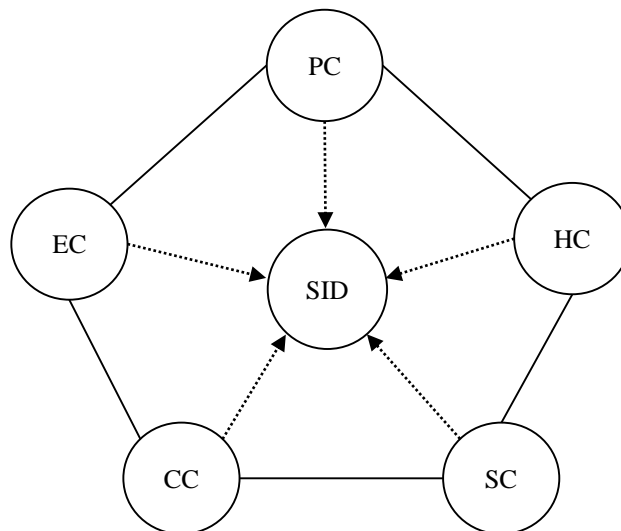
Továbbá meg kell említeni a természeti tőkét, ami azért is fontos, mert a rurális térségek szemszögéből igen fajsúlyosan jelenik meg a múltban igen sokszor elhanyagolt tényező. A természeti tőke felértékelődését emeli ki Buday-Sántha (2006) is, amikor azt mondja, hogy a hagyományos tőkék – föld, munka, ember alkotta tőke – mellett a modern elmélet szerint már négyes felosztás a kívánatos, így a gyártott

²³ A szerző vidéki területekkel kapcsolatos fejlesztési meglátásait munkám 2.5. fejezetében ismertetem.

vagy előállított tőke, a humán tőke, a társadalmi-szervezeti tőke, és a természeti (ökológiai, környezeti) tőke (Buday-Sántha 2006, 352 o.). Radej (2007) is ezen négy tényező beemelésével alakította ki modelljét, de számos más, vidékkel kapcsolatos elemzésben is ez a keretrendszer, vagy éppen megközelítés köszön vissza. Lényegüket illetően Kolmair és Gamper (2002), illetve Scoones (1998) modelljei is az előző négyes osztatú megközelítésre rímelnek. De Agarwal és szerzőtársai (2009) munkája is csak annyiban tér el, hogy az említett négy tényező mellett külön kezelik a kulturális tőkét.

Hasonló logika mentén, Stimson és szerzőtársai (2011) a közgazdasági gondolkodás újabb keletű evolúciójának részeként leírják, hogy a legutóbbi két évtizedben további elmozdulás tapasztalható a fenntartható fejlődés irányelveinek beépítése terén a regionális fejlesztés és tervezés területén.

2.3. ábra A fenntartható innovatív fejlődés tényezői

Forrás: Stimson et al. (2011) alapján Lengyel (2012c, 67. o.)

Stimson és szerzőtársai munkája alapján a fenntartható innovatív fejlődés jól megfogható öttényezős modelljük (2.3. ábra) segítségével (Lengyel 2012c, 68. o.):

1. „Termelő tőke (PC: *productive capital*): ez összhangban áll a neoklasszikus felfogással, ahol a hagyományos termelési függvény a munkától és tőkéből függ.
2. Humán tőke (HC: *human capital*): a munkaerő minőségét jelenti, amely az oktatásból, szakképzésből, avagy az új képességek gyors elsajátításából ered, lényeges, hogy ez a humán tőke minél egyenletesebben terüljön szét a népességben belül.

3. *Társadalmi tőke (SC: social capital)*: az emberek közötti interakció és kommunikáció milyensége, amely a társadalmi-gazdasági kapcsolatok, az üzleti hálózatok (formális és informális), bizalmon alapuló együttműködések stb. feltétele.
4. *Kreatív tőke (CC: creative capital)*: az új kihívásokra és új lehetőségekre való hatékony választ, a vállalkozókészséget, az újszerű gondolatokat, az innovatív előrelátást stb. teszi lehetővé.
5. *Ökológiai tőke (EC: ecological capital)*: az élhető környezet, a tiszta levegő és víz, a rekreációs lehetőségek, a városi zöld terek stb. mind szükségesek egy térség tartós és kiegyensúlyozott fejlődéséhez”.

2.4. ábra A fenntartható kistérség modellje

Forrás: Dinya (2013, 25. o.)

Bár Stimson és szerzőtársai (2011) munkájában szerepel a kreatív tőke is, a modell logikája tekintetében illeszkedik az előtte említett felosztásokhoz.

Szintén az endogén fejlődés elméletének része Dinya (2013, 2015b) modellje, amely reflektál Stimson és szerzőtársainak (2011) megközelítésére, és szintén szem előtt tartja a fenntarthatóságot. A szerző kimondottan a kistérségekre fókuszál. Keretrendszere öt fő pilléren nyugszik, mely pilléreket négy–négy további részre bont (2.4. ábra).

A modell pilléreivel kapcsolatosan Dinya (2013) leírja, a *fenntartható közösség* lételeme minden térségnek, hiszen a mobilizálható civil hálózatok jelentik annak alapjait. Tőke nélkül még lokális térségek esetében sem beszélhetünk versenyképességről, így a *fenntartható gazdaság* léte is kulcskérdés. A *fenntartható infrastruktúra* is alappillér a modellben, hiszen a globális kihívások helyi szinten is érvényesülnek és azok a perifériákat hatványozottan képesek sújtani, felértékelve ezzel a helyi ellátórendszereket. Népeségmegtartó szerepe miatt a *fenntartható intézményrendszer* is nélkülözhetetlen, valamit elmondható, hogy az eddigi elemek mindegyikének összhangban kell állniuk a *fenntartható természeti környezettel*, ez minden térségnek elemi érdeke, annak lakosságával együtt.

Az eddig vizsgált fejlődési szemléletektől némileg eltérő módon Vermeire és szerzőtársai (2008) az általuk a rurális térségek vállalkozói számára legfontosabbnak ítélt és „észlelt” tényezőinek nevezett elemeket endogén és exogén megközelítésből is vizsgálják (2.2. táblázat).

A szerzők a humán tőkét, a fizikai tőkét, a természeti tőkét, a társadalmi tőkét és a pénztőkét emelték be rendszerükbe, amelyben igen érdekes, és néhol vitatható, ezen elemeknek az endogén és exogén tényezők mentén való összehasonlítása. Értelemszerűen a társadalmi tőke esetében nem beszélhetünk exogén tényezőről, de a természeti elemek esetében is csak a klímaváltozás az, amely egyértelmű, külső tényezőként megjelenik. A humán tőkét a térségbe esetlegesen beköltözők hozhatják magukkal, míg a fizikai tőke és a pénztőke főleg a szubvenciók révén jelenhet meg.

A tényezőkkel kapcsolatos kritikaként meg kell jegyezni azt a hiányosságot, hogy bár a szerzők beszélnek mezőgazdasági tudásról, maga a termőföld nem jelenik meg a rendszerben. Továbbá az endogén és exogén tényezők szerzők általi elhatárolása a természeti tőke esetében olyan értelemben vitatható, hogy több az endogén elemekhez sorolt tényezőnek vannak exogén vonatkozásai. A szélenergia esetében ez nem is lehet kérdéses.

A rendszert illetően az egyes tényezőknek a számbavétele a lényeg, nem pedig azok súlyozása az adott régiókban (Vermeire et al. 2008). Vagyis ezzel a szerzők azt sugallják explicit módon, hogy a tőkék relatív fontossága eltérő lehet a különböző térségekben.

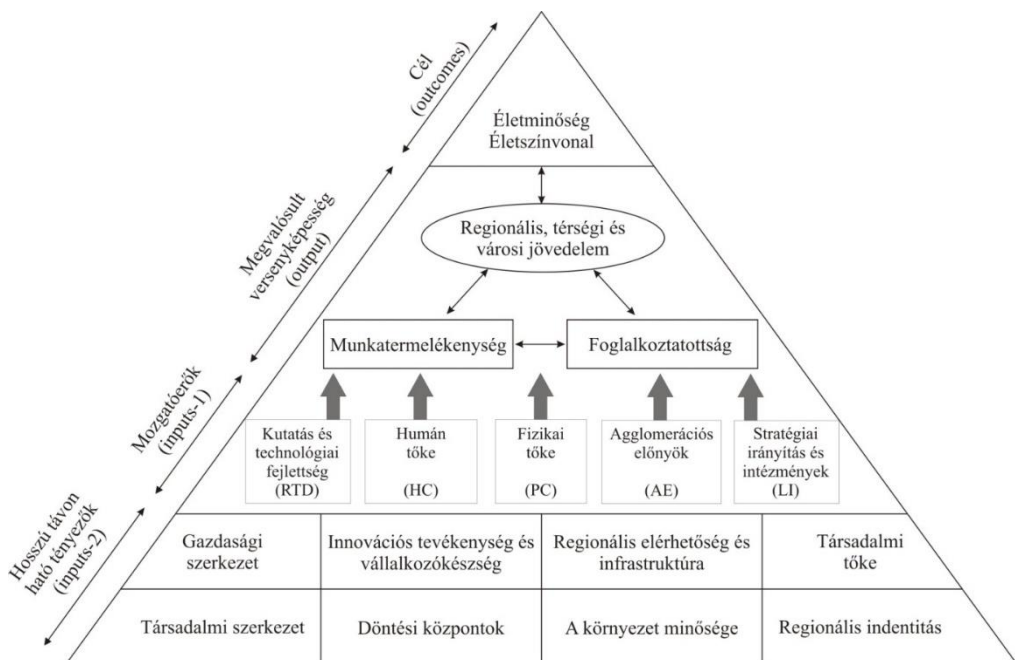
2.2. táblázat Az észlelt és fontos endogén és exogén tőkeelemek

<i>Tőkeelemek</i>	<i>Endogén tényezők</i>	<i>Exogén tényezők</i>
<i>Humán tőke</i>	Tudás alapja: <ul style="list-style-type: none"> – mezőgazdasági tudás – marketing és menedzsment tudás Rendelkezésre álló munkaerő: elnéptelenedés <ul style="list-style-type: none"> – jó képességű munkaerő és szakképzettség Vállalkozások: családi karakter <ul style="list-style-type: none"> – abszorpciós kapacitás, tanulás, kooperáció – elkötelezettség, dinamizmus 	Tudás: <ul style="list-style-type: none"> – tudományos és szakmai tudás – High-tech kompetenciák Vidékre (be)költözők
<i>Fizikai tőke</i>	Elérhetőség mikro- és mezoszinten Alacsony szintű mobilitás Turista attrakciók távolsága Ipari területek Víz és energia elérhetőség	Elérhetőség makroszinten Tömegközlekedés Városi gazdasági elemek távolsága Internet
<i>Természeti tőke</i>	Természeti termelési tényezők: mezőgazdaság, erdőgazdálkodás Környezeti minőség Táj és természet vonzereje Vizgazdálkodás Szél- és vízenergia	Klímaváltozás
<i>Társadalmi tőke</i>	Erős társadalmi kohézió: <ul style="list-style-type: none"> – informális kapcsolatok – verseny – zárt hálózatok Családi vállalkozások: <ul style="list-style-type: none"> – internális fókusz – tacit tudás – rugalmasság – vonzerő Környezettudatosság (ökológiai, tűzveszélyesség) Lakosság nyitottsága	
<i>Pénztőke</i>	Bankkölcsonök Államháztartás (önkormányzat) Világos üzleti terv	Mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatások Vállalkozásindítás, szolgáltatások és KKV-k támogatása Kockázati tőke Piacra jutás pénzügyi támogatása Engedélyezési eljárás és bürokrácia Külső, nagyméretű befektetők

Forrás: Vermeire et al. (2008, 851. o.)

Továbbá meg kell említeni a Lengyel (2003) munkásságához kapcsolódó piramis-modell megújított változatát (Lengyel 2015, Lengyel–Szakálné Kanó 2012) is (2.5. ábra). A modell egyszerre épít az endogén növekedés és fejlődés elemeire (Lengyel–Rechnitzer 2013), azaz kapcsolódik azon tendenciához, amelyet Lengyel és Szakálné Kanó (2012) ír le, vagyis, hogy megnövekedett azon területi versenyképességgel kapcsolatos tanulmányok száma, melyekre mind az endogén növekedés, mind az endogén fejlődés elmélete hatást gyakorol.

2.5. ábra Endogén jellegű (megújult) piramis-modell

Forrás: Lengyel (2015)

A megújított modell az endogén fejlődés tényezői mellett hagyományos elemeket is tartalmaz (Lengyel–Szakálné Kanó 2012):

- *kutatás és technológiai fejlesztés*, ami alatt azon gyorsan bevezetésre kerülő újításokat értik a szerzők, melyek érkehetnek a régió kívülről, de annak versenyképességét növelik;
- *humán tőke*, melynek fontos eleme a munkaerő létszáma vagy éppen a térség korstruktúrája, de ugyanígy fontos a munkaképes korosztály oszttályszáma is;
- *termelő tőke és a külföldi működő tőke (FDI)*, amelyek a szerzők megfogalmazása szerint nélkülözhetetlenek a versenyképesség szempontjából, és utóbbi kívülről érkezvén új ágazatokat és új munkahelyeket képes létrehozni;

- *traded szektor, vállalkozókészség és klaszterek* kapcsán elmondható, hogy az exportképes vállalkozások jelenléte mindenképp erősíti a térségi versenyképességet, főleg ha ezen vállalkozások klaszteresednek is. Továbbá a térségi szakosodáshoz járul hozzá az innovatív kis- és középvállalkozások jelenléte.
- *társadalmi tőke és intézményrendszer*, amelyek kapcsán a sikeresség fontos eleme, hogy megvalósuljon a helyi vállalkozások, állami intézmények és civil szervezetek közötti harmonikus együttműködés.

A modell által tartalmazott endogén elemek kapcsán, a példák között Lengyel és Szakálné Kanó (2012) is megemlíti a társadalmi tőke és a klaszterekhez kapcsolódó térségi szakosodás endogén elemeit, de ezeken túl véleményem szerint idesorolható a társadalmi tőke és az intézményrendszer bizonyos része is.

A vállalkozások és a vállalkozói tevékenység kapcsán mindenképp érdemesnek tartom megemlíteni, azok vidéki specifikumait. Már csak azért is, Akgün és szerzőtársai (2011) szerint a vállalkozói tevékenységre úgy tekinthetünk, mint a vidékfejlesztés és a vidéki tőke²⁴ kiaknázásának fő eszközére. Bozsik (2010) is a vidéki gazdaság kiemelt szereplőiként tekintenek a vállalkozásokra. Mint a szerző leírja, megkülönböztetett szerepük révén mód nyílik a közvetlen gazdasági fejlődés, a térségi GDP emelkedésére, valamint a foglalkoztatási és szociális feszültségek oldására.

Ilyen vonatkozásban Meccheri és Pelloni (2006) megállapítja, hogy még ha rengeteg különféle dolog játszik is szerepet, egyfajta egyetértés rajzolódik ki a kutatók között azon tényezőket illetően, amelyek hátráltatják a vidéki vállalkozásokat. A szerzőpáros (2006, 373. o.), felhasználva Wortman, Smallbone és Dabson munkáit, ezen akadályok közé sorolják a kis méretet, mely a skáláhozadék és a kritikus tömeg elérése szempontjából problémás, a pénzügyi források nehézkes elérését, a szükséges technológiákhoz való hozzáférést és a humán tőke relatíve alacsony szintjét.

Továbbá a megváltozott város-vidék kapcsolatok²⁵ vonatkozásában Webber (2009) a vidéki vállalkozások tekintetében hangsúlyozza a tudás, mint külső tényező hatásának fontosságát mind a vállalat elhelyezkedése (telephely), mind a klaszteresedés szempontjából.

Így el is jutunk a Lengyel (2003) piramismodelljének²⁶ alaptényezőinek G. Fekete (2008) által továbbgondolt, kevésbé fejlett térségekre kidolgozott megközelítéséhez. Bár a szerző explicit nem használja a vidék kifejezést, értelmezésem szerint az átalakított alaptényezők listája jól illik rájuk (2.3. táblázat).

²⁴ Akgün és szerzőtársai (2011, 1209. o.) Emery N. Castle „*rural capital*” fogalmát használják, mely magában foglalja a természeti tőkét, az ember alkotta tőkét, a humán tőkét és a társadalmi tőkét.

²⁵ A szerző az '50-es évek végétől datálja a folyamatot, az ipari termelés megváltozásához kapcsolódóan. Természetesen az időpont a kapitalista gazdaságok körére értendő.

²⁶ G. Fekete (2008) még az eredeti modellt (Lengyel 2003) „igazította” a kevésbé fejlett térségek szükségleteihez, de úgy gondolom, az így is helytálló.

2.3. táblázat Kevésbé fejlett térségek versenyképességének alaptényezői

<i>K+F</i>	<i>Intézmények és társadalmi tőke</i>
– Helyi tudás feltárása	– Centrumhoz kapcsoló intézmények
– Mindennapi innovációk	– Kapcsolat a centrumban élőkkel
– Humán innovációk	– Helyi közösségi kapcsolatok hálója
– Hagyományok korszerűsítése	
– Transzferközpontok	
<i>Infrastruktúra</i>	<i>Környezet</i>
– Elérhetőség (közlekedés, infokommunikáció)	– Természetközeli lakókörnyezet
– Vállalkozói zóna, inkubátorház	– Biodiverzitás
– Üzleti szolgáltatások	– Környezetvédelmi infrastruktúra kiépültsége
– Helyben értékesítés csatornái	– Szennyezettség
<i>Humán tőke</i>	<i>Vállalkozások</i>
– Betelepülő fiatalok	– KKV-k integrációkban
– Önálló tevékenységre felkészültség	– Közösségi vállalkozások
– Ökológiai szemlélet és tudatosság	– Családi gazdaságok
– Közösségi menedzsment	– Munkahelyek a centrumban
<i>Befektetések</i>	– Egészségügyi, szociális és környezetvédelmi szolgáltatók
– Etikus bankok	– Tájtermékek előállítás
– Befektetések a „puha” ágazatokban	

Forrás: Lengyel (2003) alapján G. Fekete (2008, 149. o.)

Mint azt G. Fekete (2008) leírja, a perifériák versenyében többek között új elemként beszélhetünk a környezeti fenntarthatóságról és a társadalmi bevonás követelményéről, vagy éppen a szociális gazdaság működéséről, a közösségi és a külső szereplők nagyobb térnyeréséről is. E hangsúlyeltolódások tették lehetővé a versenyképességi piramis elmaradott térségek körében való értelmezését.

Kimondottan fontosnak és előremutatónak tartom G. Fekete szemléletét, melyet a 2.3. táblázat jól visszaad. Talán annyit kell megjegyezni, hogy a humán alaptényező esetében megemlített, oda betelepülő fiatalok többnyire nem az elesett területeket választják, így az ilyen vonatkozásban ott megjelenő, új humán tőke volumene igen korlátozott. De ettől függetlenül a szerző meglátásaival magam is azonosulok. A táblázatban a K+F-et illetően leírt elemeket magam is érintettem a rurális innovációk kapcsán. Az infrastruktúra tekintetében a helyben értékesítés csatornáit emelném ki, mely igen fontos lehet egyes falvak esetében. Valamint a helyi közösségek lehetnek azok, melyek aktivitásukkal előmozdíthatnak akár egész településeket is.

2.3. Területi tőke

A számos tőkefajta egységes keretrendszerbe foglalása esetén beszélhetünk a területi tőke megjelenéséről. A fogalom kezdetben inkább szakértői dokumentumokban fordult elő (AEIDL 1999, EC 2005, OECD 2001). Így az OECD (2001) anyagában, a területi tőke vonatkozásában megfogalmazódik, hogy a területi dimenzióknak egyértelműen meghatározó hatása van a gazdasági tevékenységek jövedelmezőségére és versenyképességére nézve. Faludi (2006) megemlíti a területi kohézió kapcsán, és az Unió (EC 2005) vonatkozó anyagában már leszögezik, hogy a területi politikáknak elő kell segíteni az egyes térségek területi tőkéinek fejlesztését, mert az közvetve egész Európa versenyképességének növeléséhez is hozzájárul.

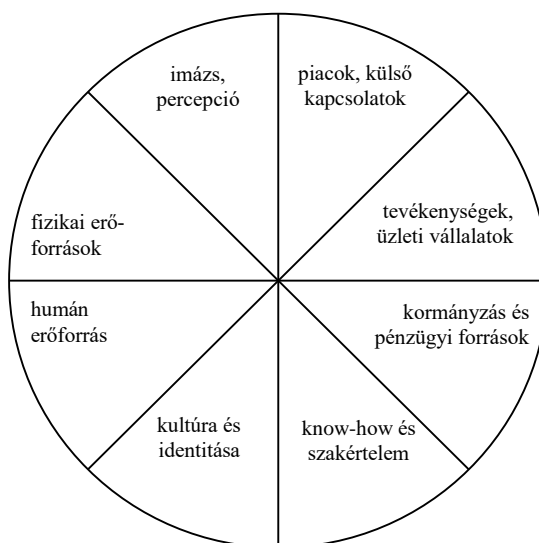
Némileg már az előbbiek is tükrözik, hogy mára a területi tőke koncepciója jelentősen felértékelődött, legalábbis igen népszerű fogalommá vált. Az alábbiakban magam is igyekszem minél részletesebben körbejárni a témát. Ennek kapcsán fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy magam a koncepciót az endogén fejlődés keretein belül értelmezem, annak egy lehetséges megközelítési módozataként.

A kezdeti koncepciók közül az AEIDL (1999) modellje azért nevezhető jelentősnek, mert annak esetében, már ekkor, komponens-elvű megközelítés jelenik meg. A keretrendszerben (AEIDL 1999) a *fizikai erőforrások és menedzsmentjük* alatt főleg a természeti erőforrások értendők, a *kultúra és egy térség identitása* a résztvevők közös értékeiket és érdeklődésüket jelenti. A *humán erőforrás* a térségben élő férfiakat és nőket takarja, a népesség demográfiai karakterisztikáját és annak társadalmi struktúráját. A *helyi intézmények és adminisztrációk* testesítik meg a politikai szabályokat, illetve a *kormányzást*, de ide tartoznak a *penzügyi források* is. A *tevékenységek és üzleti vállalkozások* foglalják magukba a földrajzi koncentráció mértékét és azok struktúráját (a vállalkozások mérete, szektorok stb.). A *piacok és külső kapcsolatok* alatt főleg azok más piacokba való integrálódása értendő. A *térségi imázs és percepció* külsőleg és belsőleg is, párhuzamosan jelenik meg (2.6. ábra).

Az OECD (2001) által javasolt megközelítésben minden térség rendelkezik egy sajátos, csak rá jellemző tőkével – a területi tőkével –, mely eltér más régiókévtől, és amit számos olyan tényező alakít, melyekre egymás után világítanak rá a különböző tudományos elméletek. Ezen tényezők közé sorolhatjuk a régió földrajzi elhelyezkedését, éghajlatot, szokásokat, természeti erőforrásokat, életminőséget vagy a területen található városok általi agglomerációs gazdaságokat. Ezekon felül ugyanakkor ide sorolhatók azok az üzleti hálózatok is, melyek csökkentik az együttműködés során felmerülő tranzakciós költségeket.

Nagyon hasonló megfogalmazással él a vonatkozó uniós dokumentum (EC 2005) is, amely leírja, hogy minden régió rendelkezik egy csak rá jellemző területi tőkével, mely különbözik más területekétől, illetve magasabb hozamot biztosít különböző befektetések esetében. Ennek oka, hogy sokkal jobban igazodnak az adott terület igényeihez és sokkal hatékonyabban hasznosítják a rendelkezésre álló erőforrásokat, illetve lehetőségeket. A területi tőke sok összetevője, beleértve más területekkel való integrációjukat és kapcsolatukat is, a termelékenység növekedését eredményezheti, ezáltal fejlődést generál.

2.6. ábra Egy térség tőkéjének nyolc komponense

Forrás: AEIDL (1999, 22. o.)

Az OECD elemzése (2001, 17. o.) a következő néhány kulcsfontosságú gazdaságpolitikai következtetést állapítja meg:

- „ha olyan területeken koncentrálnak a beruházások, melyeken azok a legnagyobb hasznot képesek hajtani, akkor az erőforrások arányosabb és jobb eloszlása válik lehetővé, így biztosítva az ország egészére kiterjedő nagyobb fokú és hosszantartó növekedést (mivel a beruházások hatékonyabbak egy adott területhez társítva, mint egyébként);
- a regionális fejlesztés támogatására és a területi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló társadalompolitikának elsősorban abban kell segítenie a régiókat, hogy azok kiaknázhassák területi tőkéjüket;
- az adók vagy más anyagi ösztönzők bevezetése annak érdekében, hogy a vállalatok olyan területekbe fektessenek, amelyekbe egyébként nem tették volna, hosszútávon nem eredményez fejlődést, mivel ez a lépés nem biztosítja, hogy a befektetések illeszkednek az adott régió területi tőkéjéhez”.

Illés (2009) az OECD megközelítése mentén értelmezi a területi tőkét, amelyet ő ez alapján egy viszonyokra és funkciókra vonatkozó fogalomként értelmez, amelynek bár elemei különbözőek, vannak közös jellemzőik. Vagyis a területi tőke elemei (Illés 2009, 92–93. o.):

- „a közjavaknak és infrastruktúrának egy meghatározott helyhez kötött mennyisége, amelyek kollektív, magáncélokra nem kisajátítható szolgáltatásokat nyújtanak;
- elmozdíthatatlan jóságok, amelyek állandóan az adott hely részei;
- hely-specifikusak, azaz ugyanolyanokat szinte lehetetlen máshol találni;
- örökség jellegűek, azaz hosszú idő alatt halmozódnak fel, vagy rakódnak le, és nemigen lehet őket rövid idő alatt megteremteni.
- Lehetnek:
- természeti képződmények;
- anyagi és nem anyagi örökség jellegűek;
- állóeszközök, infrastrukturális létesítmények;
- és lehetnek szellemi, kognitív, szociális, kulturális és intézményi tőkeelemek”.

Az OECD 2001-es megközelítésére reagál Giffinger (2007) és Waterhout (2007) is, akik annak alkalmazhatóságát vizsgálják. Valamint a közelmúltban megjelent a témakör elméleti-tudományos és a korábbiaknál szofisztikáltabb megközelítése, amely Camagni (2008, 2009a) nevéhez fűződik. Ráadásul a nemzetközi szakirodalom mellett a témának bővülő magyar nyelvű szakirodalma is fellelhető (Dinya (2013, 2015b), Horváth (2013), Jóna (2013a, 2013b), Lengyel (2012a), Rechnitzer (2016), Tóth (2010, 2011, 2013)).

Camagni (2008, 2009a) rendszere magában foglalja mindazokat az eszközöket, amelyek fontosak a regionális fejlődés szempontjából. A megközelítés egy homogén, elméleti keretrendszer lehetőségét adja, amely képes magyarázni a jelenlegi területi folyamatokat és esetlegesen előrejelzések készítése során is hasznos lehet. Camagni (2008) szerint, ilyen vonatkozásban, a definitív megközelítés szerint maga a területi tőke azon különféle javaknak az összessége, amelyek meghatározzák egy térség jellegét.

A területi tőke rendszerbe foglalásakor látható, annak elemeit alapvetően két tényező függvényében vizsgálta a szerző (2.7. ábra). Vagyis, hogy az egyes alkotóelemek mennyire tárgyiasultak és mennyire jellemzi azokat, illetve azok birtoklását a rivalizálás. A legmagasabb rivalizálás és leginkább tárgyiasultság a magánjavakat jellemzi, pl. a magán állótőkét, illetve a pénzben kifejezhető externáliákat. A humán tőkét szintén a legmagasabb fokú rivalizálás jellemzi, de ez értelemszerűen alacsony tárgyiasultságú. Alacsony tárgyiasultság és alacsony rivalizálás a meghatározó a társadalmi tőke esetében, míg a közjavak (pl. természeti és kulturális erőforrások) tárgyiasultak, de alacsony rivalizálás jellemzi őket, illetve azok birtoklását. Így ezek a javak, melyek Camagni (2008) táblázatának négy sarkában helyezkednek el, a területi

tőke alaptényezőiként is kezelhetők. A szerző a mátrix négy sarkát egészen pontosan tradicionális elemeknek tekinti, míg a középső tényezőket egyfajta „innovatív kereszt-ként” értelmezi, utalva azok újszerűségére. Camagni megemlíti, hogy kívánatos lenne növelni az ezen tényezőkre fordított figyelmet.

2.7. ábra A területi tőke összetevői

R i v a l i z á l á s	Magas rivalizálás (magánjavak)	Magán állótőke állomány Pénzben kifejeződő externáliák (hard) Díjköteles javak (kizárólagosság)	Kapcsolati magán szolgáltatások: – a cégek külső kapcsolatai – K+F eredmények transzfere Egyetemi spin-offok	Humán tőke: – vállalkozókészség – kreativitás – magán know-how Pénzben kifejezett externáliák (soft)	c	i	f
	(klub javak)	Tulajdonosi (saját) hálózatok Kollektív javak: – tájkép – kulturális örökség (magán együttesek)	Kooperációs hálózatok: – stratégiai szövetség K+F-ben és tudásban – PPP a szolgáltatásokban és tervezésben Természeti és kulturális erőforrások kormányzása	Kapcsolati tőke: – együttműködési képesség és kollektív tevékenység – kollektív kompetenciák	b	h	e
	(kevert közjavak)	Erőforrások: – természeti – kulturális	Ügynökségek a K+F transzferére Befogadóképesség az új eszközök iránt	Társadalmi tőke: (önkéntes részvétel) – intézmények – magatartásminták, értékek – bizalom, reputáció	a	g	d
	(közjavak)	Társadalmi állótőke: – infrastruktúra	Agglomerációs és környezeti előnyök		a	g	d
	Alacsony rivalizálás				a	g	d
		Tárgyi javak (hard)	Vegyes javak (hard+soft)	Nem tárgyi javak (soft)			

T á r g y i a s u l t s á g

Forrás: Camagni (2008) alapján Lengyel (2012a, 162. o.)

A tradicionális elemek úgy is tekinthetők, mint az endogén regionális fejlődés forrásai (Lengyel 2012a). Míg e négy összetevő „között”, az említett „innovatív kereszt” részeként helyezkednek el a vegyes javak, így a klub javak és kevert közjavak is.

Ahogy Tóth (2010) kifejti, a területi tőke különlegessége, hogy kifejezésre juttatja a különböző földrajzi egységek közötti távolságot, azzal, hogy az adott térségben élők magasabb megtérülési követelményt támaszthatnak beruházásaikkal szemben. Hiszen egy beruházás megtérülése nagyban függ az adott helytől („genius loci”), így a megtérülési ráta térségenként igen gyakran eltérő.

Fontos megjegyezni, mint azt az immateriális tőkefajta kapcsán Jóna (2013a) leírja, azok egyaránt kötődhetnek az egyénhez, a közösséghez, illetve a térszerkezetéhez is és legnagyobb részüknek nem olyan gyors a mobilitása, mint a tárgyasult tőkéké. Ezt Jóna (2013a) azzal magyarázza, hogy a megfoghatatlan javak szorosan kapcsolódnak vagy a társadalom egyes tagjaihoz vagy az egyes közösségekhez.

Az életszínvonal javítása érdekében a megfoghatatlan tőketényezőket materiális javakká kell alakítani (Jóna 2013a). Ehhez a szerző hozzáteszi, hivatkozva Camagni és Fratesi munkájára, hogy az immateriális tőkejavak átalakítás²⁷ révén anyagi tőkévé konvertálhatók. A szerző ezen átalakítás kapcsán a szimbolikus tőke fogalmát és fontosságát is kifejti, hiszen az, mint írja, alkalmassá teszi az egyént, vagy a közösséget arra, hogy egy, már birtokában lévő tőkefajta másikká alakítson.

A gazdasági alapokat megtestesítő tényezők és azok működtetési rendszereik elsőként kerülnek összekapcsolásra a területrendszerben, ez adja a modell újszerűségét (Rechnitzer 2016). Látható, a területi tőke, megközelítésével és annak rendszerbe foglalásával jelentősen túllép mind a növekedés, mind a fejlődés vizsgálatoknál szokásosan alkalmazott regionális gazdaságtani felfogásokon (Lengyel 2012a). Utóbbi értelemben, hasznosságát illetően Capello és szerzőtársai (2009) leírják, hogy a területi tőke és annak bizonyos kognitív elemei elősegítik a gazdasági interakciókat.

A szakirodalmi háttér áttekintése alapján elmondható, a Camagni által tudományos megközelítésben megfogalmazott területi tőke alapvetően az egyes javak tárgyasultságán és az azok iránti rivalizálás mértékén alapul. A területi tőke elméletének egyik komoly eredményének az tekinthető, hogy a hagyományos, tárgyi tőkén túl foglalkozik az immateriális tőkékkel is. Ezen tőkeformák, mint például a humán, társadalmi és természeti tőke, és egyéb nem tárgyasult tőkék komoly szerepet töltenek be a rendszerben. Márpedig mára, a korábbi elméletekkel ellentétben a társadalmi tényezők, vagyis az immateriális javak váltak fontossá, amelyek bekerültek az endogén változók közé (Lengyel 2012c), így ma már ezek határozzák meg a gazdasági növekedést. Dinya (2006) véleménye is az, hogy a termelés korábban domináns materiális tényezői (pl. föld, tőke, munka) mára háttérbe szorultak, és helyettük a „puha” elemek (szervezeti kultúra, szervezeti tudás, információ) térnyerése figyelhető meg.

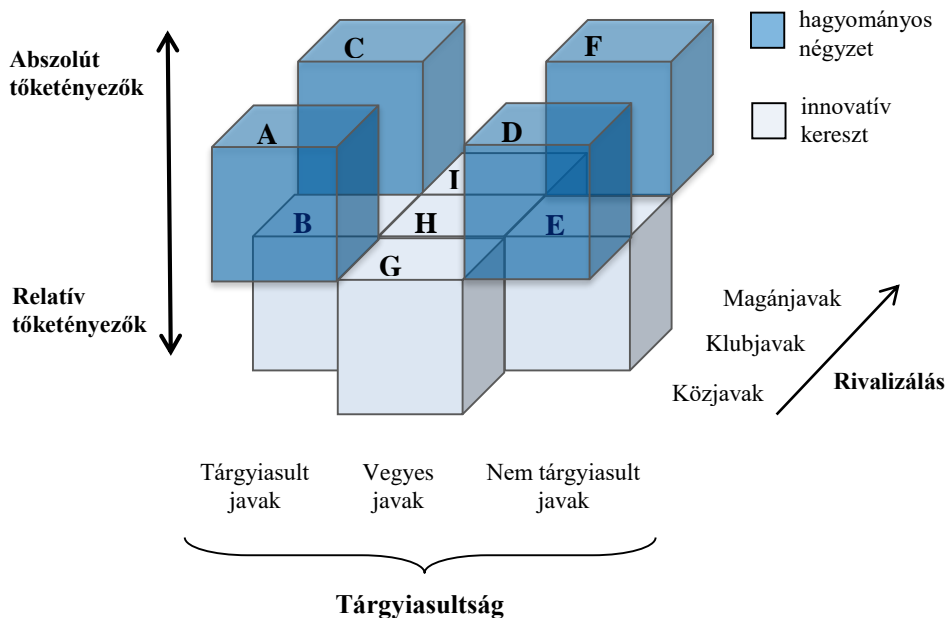
Saját meglátásom alapján Camagni modellje remek keretrendszer, nem véletlen annak széles visszhangja. A modell lehetőséget nyújthat mérések elvégzésére, de jellegéből adódóan inkább egy laza keretként lehet azt felhasználni. Továbbá véleményem alapján a modell beleillik az endogén fejlődés elméletébe, az azt értelmező modellek sorába. Megfordítva, egyetlen modell a színvonalas megközelítések közül. Így nem önállóan kezelem azt, hanem a többi, munkám során vizsgált koncepciókkal együttesen.

²⁷ Sik (2006, 86. o.) definíciója szerint az átalakító-képesség „...*azt fejezi ki, hogy a termelés során az adott tőkefajta mennyiben képes arra, hogy általa a javak más javakká alakuljanak át (...), illetve hogy az adott tőke más tőkefajttá legyen konvertálható.*

Camagni modelljét ért kritikák közül kiemelendő, hogy sokszor nem egyértelmű a területi egység kérdése (Rechnitzer 2016). A szerző megállapítja, nem mindig, hogy egy település, vagy kisváros, illetve nagyváros, netán egy régió függvényében értelmezzük azt. Saját meglátásom szerint a megállapítás kiváltképp érvényes a rurális térségek esetében.

Bodor és Grünhut (2014) Camagni keretrendszere kapcsán leírja, hogy a „hagyományos négyzet” erőforrásai leginkább pilléreként értelmezhetők a rendszerben, hiszen azok nélkül az „innovatív kereszt” elemei reálisan nem értékelhetők. A szerzők meglátása szerint Camagni modelljének gyengesége, hogy az nem kezeli, nem szintetizálja az egyes tőkék egymáshoz való viszonyát. Ők amellet érvelnek, hogy a rendszer elemeit igenis viszonyítani kell egymáshoz. Továbbá a szerzők az „innovatív kereszt” elemeit a társadalmi-tőke-ellátottság²⁸ függvényében tartják értelmezhetőnek. Így, kritikáik alapján újragondolva a modellt, beemelték abba egy harmadik dimenziót, mely a tényezők horizontális és vertikális megoszlását adja vissza, azok abszolút és relatív karaktere mentén (2.8. ábra).

2.8. ábra A területi tőke modelljének újragondolt ábrája

Forrás: Bodor–Grünhut (2014, 14. o.)

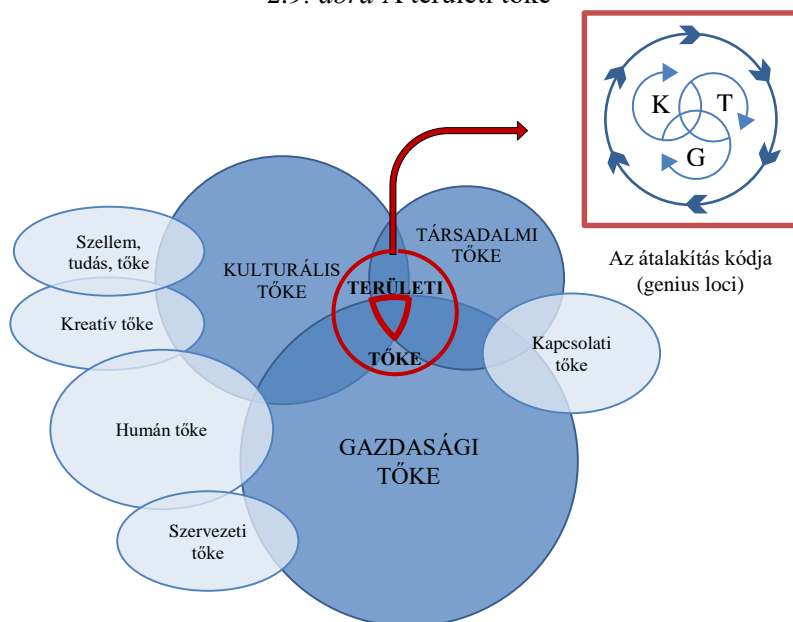
²⁸ Cikkünkben Bodor és Grünhut (2014) részletesen taglalják fenntartásaikat a társadalmi tőke Camagni-féle értelmezését illetően.

Camagni modellje kapcsán Bodor és Grünhut (2014) azt is bírálja, hogy Camagni nem tudja világosan elkülöníteni a társadalmi tőkét a kapcsolati tőkétől. A társadalmi tőke értelmezésével kapcsolatban a szerzőpáros több hibát is felvet Camagni modelljében. Sőt kijelentik, hogy „...kifejezetten a társadalmi tőkére koncentrálva, a szociokulturális közeg alapos feltárása és értékelése nélkül a mátrix vízszintes és függőleges középső tengelyeinek elemei félrevezető tudományos következtésekre és magyarázatokra, illetve megalapozatlan fejlesztéspolitikai lépésekre sarakallhatnak” (Bodor–Grünhut 2014, 15. o.).

Rechnitzer (2016) további kritikákkal is él. Mint elmondja, az elmélet állapotot ír le, adott időben vizsgálva egy területrendszerét. Az időbeliség hiányában pedig a tényezők hatásmechanizmusai, így a rendszer működése nem ragadható meg. A szerző továbbá hiányolja az elemzésekből a különféle tőketényezők egymásra gyakorolt hatásainak vizsgálatát. Valamint azt is megállapítja, hogy a modell egy jól működő piacgazdaság keretében került kialakításra. Viszont egészen más mechanizmusok jellemzőek a kelet-közép-európai térben. Ehhez véleményem szerint ismét hozzátehető, hogy még a térségen belül is igen különlegesnek számítanak a vidékies terek.

Kritikái és meglátásai alapján Rechnitzer (2016) továbbgondolja és átalakítja Camagni megközelítését. A szerző megközelítésében a területi tőke az adott területrendszerben rendelkezésre álló gazdasági, társadalmi és kulturális tőkék metszéspontja, melyek rendelkeznek az adott hely sajátosságaival és csak abban a környezetben, ott (mezoszint) értelmezhető (2.9. ábra).

2.9. ábra A területi tőke

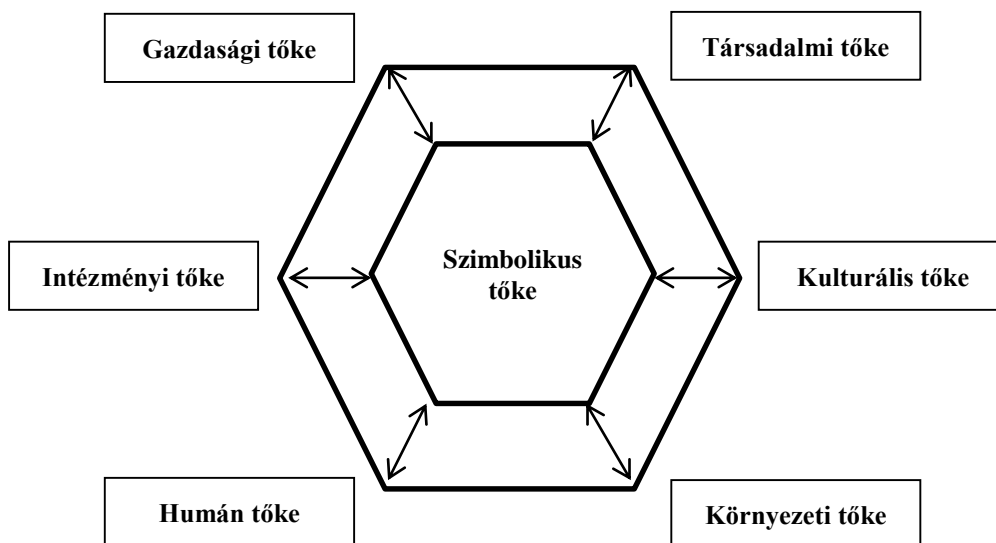

Megjegyzés: K = Kulturális tőke, T = Társadalmi tőke, G = Gazdasági tőke
 Forrás: Rechnitzer (2015, 26. o.)

Tény, hogy a modell a győri várostérrel kapcsolatban került kidolgozásra, ám megglátásom szerint az alkalmazható vidéki terek esetében is. Bár természetesen rurális környezetben egészen mást jelent a kreatív, vagy éppen a szervezeti tőke, mint városi közegben. Ugyanez igaz az innovációs miliőre. Hogy az innováció és annak vizsgálata vidékies terekben is releváns téma, azt munkám 1.4. fejezetében mutattam be.

Továbbá Milone és szerzőtársai (2010) is írnak a területi tőke koncepciójáról. Ők az egész rendszer középpontjába a Bourdieu által megalkotott szimbolikus tőkét helyezik, amely az egyes tőketényezők összességéeként, illetve tőkékéeként fogható fel. Rendszerükben hat tőketípus öleli fel a szimbolikus tőkét, ezek a gazdasági tőke, intézményi tőke, humán tőke, társadalmi tőke, kulturális tőke és környezeti tőke (2.10. ábra).

2.10. ábra A területi tőke elemei

Forrás: Milone et al. (2010, 35. o.)

Ugyanakkor Tóth (2013), véleményem szerint helyesen, a területi tőke teóriája kapcsán, annak nem egy konkrét modellre kihegyezett, hanem általános vizsgálatok a pozitív tulajdonságok mellett számba veszi az esetleges ellenérveket is (2.4. táblázat).

2.4. táblázat A területi tőke mellett és ellen szóló legfontosabb érvek

<i>Divatfogalom mellett szóló érvek</i>	<i>Divatfogalom ellen szóló érvek</i>
<ul style="list-style-type: none"> – viszonylag új – aktuálisan fontos dolgot jelez – vonzza a könnyű megoldásokat kedvelő „felhasználókat” – fennáll a lealacsonyítás veszélye 	<ul style="list-style-type: none"> – belső tartalmat hordoz – nem közhely, nem agyonhasznált – a téma körül nem forog sok kompetencia-lista a szakirodalomban – nem távolodik el a valódi kérdésektől
<i>Fejlesztési esély mellett szóló érvek</i>	<i>Fejlesztési esély ellen szóló érvek</i>
<ul style="list-style-type: none"> – társadalmi-gazdasági realitása van – valódi tőkeszerű tulajdonságai vannak – a regionális fejlődésméletekkel összefüggésbe hozható – a helyi tevékenységek hatékonyabbá tételének módjait magyarázza – regionális stratégia építhető rá 	<ul style="list-style-type: none"> – sok esetben pontatlanul értelmezett – könnyen lehet vele érvelni és gondolkodni – tudományos értéke (egyelőre) nagyobb, mint gyakorlati haszna

Forrás: Tóth (2013, 80. o.)

Már maga a divatfogalom kifejezés is beszédes, amely mellett, illetve ellen Tóth Balázs István a táblázat felső részében érveket sorakoztat fel. Ezek közül kiemelhető, hogy a területi tőke koncepciója ténylegesen a valódi kérdésekre fókuszál, nem távolodik el azoktól. A fejlesztéspolitikai relevanciát vizsgálva mindenképp kijelenthető, hogy az elméletnek van társadalmi-gazdasági realitása. Ugyanakkor az sem vitatható, hogy jelenleg a tudományos értéke jóval magasabb, mint a gyakorlati hasznosulása.

Bár még az OECD korábban tárgyalt, 2001-es megközelítését értékeli, mindenképpen kapcsolódik a területi tőke területi politikák esetében való hasznosíthatóságának kérdéséhez Illés (2009, 93. o.) megállapítása, miszerint „...azok, akik a területi tőke hasznosításán alapuló regionális politika hívei, egyben a támogatási források bizonyos átstrukturálását is javasolják a kevésbé fejlett területekről a fejlettebbekre”. Véleményem szerint ez a kijelentés azért vitatható, mert az nagyban függ attól, hogy mit tekintünk egy térség területi tőkéjének.

Ahogy korábban említettem, Camagni modellje alapvetően helyes és tudományos értéke egyértelmű. Mindazonáltal az áttekintett kritikák valóban megállják helyüket. Az persze, hogy egy koncepció ilyen jelentős tudományos visszhangra talál, önmagában is komoly eredmény. A kérdés véleményem szerint az, hogy a területi politikákhoz, a gyakorlati területfejlesztéshez hogyan lesz képes hozzájárulni a modell. Ezt jelenleg még nem lehet tisztán látni, viszont a valódi értékét ez fogja meghatározni.

Ma már gyökeresen mást jelent a *vidék*, mint néhány évtizede, ezért lehetnek a fejlődés endogén alapú megközelítései relevánsak a jövőben a rurális terek számára. Elmondható, hogy teret nyert a vidék megközelítésének komplex szemlélete, elfogadott a multifunkcionális megközelítés, melyre az OECD „új vidék paradigmája” is

felépül. Persze azt látni kell, hogy az egyes rurális térségek számos eltérő tulajdonsággal rendelkeznek. Így az is felismerést nyert, hogy nincs egyetlen optimális és általánosan érvényes stratégia ezen területek számára. Hiszen az egyes térségekben jelen lévő kihívások nem egymástól függetlenek, azok egymást erősítve, komplexitásukban jelennek meg, így eredményes kezelésük is csak komplex megoldások alkalmazásával valósulhat meg (Dinya 2011). A már említett, mára felértékelődött nem tárgyiasult tőkék lehetővé teszik a vidéki térségeknek, hogy kiaknázzák lehetőségeiket. Ezen endogén változók felértékelődése pedig magával hozta, hogy ma már a rurális terek kapcsán is beszélhetünk az innovációról és innovációs rendszerekről.

2.4. Az endogén elméletek egyes tőketípusainak vizsgálata

Munkám további részében a korábban tárgyalt endogén fejlődési modellek²⁹ rendszerezésére támaszkodva a leggyakrabban előforduló, ezáltal alapvető endogén tőketípusoknak nevezhető tényezőket elemzem külön-külön, mindezt úgy, hogy igyekszem azok vidékies jellegét megragadni. A könyv ezen részében előbb röviden, elméleti vonatkozásban közelítem meg az egyes tőkéket, majd munkám másik nagy logikai egységében ezekre a tényezőkre támaszkodva végzek el méréseket.

A leggyakoribb és általam legfontosabbnak ítélt tőketényezők, melyeket megkísérlem bevonni a modellembe: magán állótőke, humán tőke, társadalmi tőke, természeti tőke, kulturális tőke, kapcsolati tőke, infrastrukturális tőke.

A kiválasztott tőkeformákban közös, hogy a vidék vonatkozásában egytől egyig kivételes fontosságúak és megjelenésüknek speciális formái jellemzők. A „klasszikus”, vagyis gazdasági tőke szerepe megkérdőjelezhetetlen, míg a természeti tőke fontossága a rurális terek esetén magától értetődő.

Az egyes tőketípusok endogén modellekben való megjelenésével kapcsolatosan elmondható, hogy számos alkalommal ugyanazok a tényezők vannak megemlítve legfontosabbnak (2.5. táblázat). Így a marxi értelemben vett magántőke számos modellben megjelenik, de a humán tőke is fontos szerepet tölt be. Szintén jelentékenyek a társadalmi, természeti, épített, kulturális és kapcsolati tőkejavak. Így ezek a tényezők jelentik a következőekben elvégzendő mérések alapjait is.

Fontos megjegyezni, hogy részben egyetértve Jóna (2013b) véleményével, aki Camagni területi tőke koncepcióját, illetve a mátrixot magát hét tényezőre vezeti vissza, magam is így szerepeltetem ezeket a tényezőket a 2.5. táblázatban, de előbbiken túl bevontam a természeti tőke elemét is, hiszen meglátásom alapján Camagni (2008) mátrixában az alacsony versengés és magas tárgyiasultság jellemezte „bal alsó sarok” a természeti erőforrásokra is értelmezhető.

Szintén el kell mondani, hogy Ratner és Markley (2014) a táblázatban szereplő tőkék segítségével a jólétet (*wealth*) definiálja, ám cikkük kontextusa alapján, meglátásom szerint, annak egyértelműen helye van a többi, megvizsgált modell között.

²⁹ A 2.2. táblázatban szerepel olyan modell is, melyet részletesen a könyv későbbi részében mutatok be.

2.5. táblázat Az egyes tőketípusok megjelenése az endogén modellekben

	magán állótőke	human tőke	társadalmi tőke	természeti tőke	kulturális tőke	kapcsolati tőke	infrastrukturális tőke	intézményi tőke	fizikai tőke	kreatív tőke	szimbolikus tőke	strukturális tőke	kognitív tőke	települési tőke	vállalkozói tőke	épített tőke	politikai tőke	individuais tőke	üzleti vállalatok	külső kapcsolatok	imázs
AEIDL (1999)	x	x	x		x				x	x									x	x	x
Capello (2007)	x	x				x		x		x					x						
ETC (2007)	x	x	x	x	x				x												
Vermeire et al. (2008)	x	x	x	x					x												
Camagni (2008)	x	x	x	x	x	x	x	x													
Braithwaite (2009)	x	x	x	x	x											x	x				
Affuso–Camagni (2010)			x		x	x	x						x								
Milone et al. (2010)	x	x	x	x	x			x			x										
Stimson et al. (2011)	x	x	x	x						x											
Brasili et al. (2012)	x	x	x	x		x	x						x	x							
Lengyel–Szakáné Kanó (2012)	x	x	x			x	x	x	x												
Atkinson (2013)	x	x	x	x	x		x	x								x					
Dinya (2013)	x	x	x	x	x	x	x	x	x												
Tóth (2013)	x		x	x	x	x					x	x									
Ratner–Markley (2014)	x		x	x	x								x			x		x	x		
Rechnitzer (2016)	x	x	x		x	x		x		x			x								

Forrás: Tóth (2013, 44. o) alapján saját szerkesztés

2.4.1. Magán állótőke

A magán állótőke egy származtatott, gazdasági céllal létrejött termelési tényező, amelyet magas tárgyiasultság és magas rivalizálás jellemez Camagni rendszerében (is). Magát a tőkét számos közgazdász értelmezte már a tudományág kezdeteitől napjainkig. A gazdasági tőke alapvetően összefügg azokkal a tőkejavakkal, amelyeket beruháznak és mozgatnak a profitra való törekvés érdekében (Lin 2001).

Lin (2001) elkülöníti a tőke fogalmát és elméletét. Fogalomként kifejezi az erőforrások bizonyos típusaiba való befektetést, melyek értékek egy adott társadalomban. Elméletében leírja a folyamatot, hogy mely tőke halmozódik fel és termeli újra a jövedelmet. Ezzel kapcsolatosan Lin például hozza a Marx klasszikus tőke-elméletét, ahol a tőke a termelés során létrejövő értékplusz része.

Bourdieu (1999) értelmezésében a tőke három alapvető formában jelenik meg. Ő a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőkét különbözteti meg. De a gazdasági tőke megkülönböztetett szerepe jól látható, hiszen leírja, hogy az közvetlenül pénzzé alakítható, illetve a másik két, vagyis a kulturális és társadalmi tőkék pedig bizonyos feltételek mellett gazdasági tőkékké konvertálhatók.

Munkám egészét figyelembe véve igen érdekesnek tartom Tóth (2010, 66. o.) megállapítását Storberg történeti áttekintését értékelve, aki a tőke fogalma kapcsán azt a következtetést vonja le, hogy a közösségre értelmezhető tőke kategóriák egyre inkább háttérbe szorulnak és növekszik az egyénekhez kapcsolható tőkefogalmak száma, vagyis az egyedi sajátosságokra épülő tőketípusok kerülnek előtérbe a kollektív ismeretekkel rendelkezőkkel szemben.

Agarwal és szerzőtársai (2009) hangsúlyozzák, hogy mindegyik gazdasági teljesítményre ható tényezőnek vannak leágazásai. Itt elég csak példaként a beruházások tekintetében arra gondolni, hogy milyen az adott térség elérhetősége, akár közúton, akár telekommunikációs szinten.

A közgazdászok már régóta elkülönítik az előállított vagy termelt tőkét, a nominális vagy pénztőkét, a reáltőkét vagy beruházást, amelyek közös jellemzője, hogy jól mérhető típusok, de ezen túlmenően meghatározhatók egyéb, immateriális elemek is (Tóth 2011). Viszont a gazdasági tőke speciális mivoltát jól szemlélteti és magyarázza is egyben Bourdieu (1999, 173. o.) tőkeátalakulással kapcsolatos gondolata, aki szerint „...*abból a kettős feltevésből kell kiindulni, hogy a gazdasági tőke egyrészt az összes többi tőkefajta alapja, másrészt azonban a gazdasági tőke transzformált és traversztált megjelenési formái sohasem vezethetők vissza teljesen erre a tőkére, mivel sajátos hatásaikat csak annak arányában tudják kifejteni, amennyire elrejtik (még-hozzá először is saját tulajdonosuk elől), hogy alapjuk a gazdasági tőke, és ily módon, még ha csak végső fokon is, de meghatározza hatásaikat*”.

Ha a tőkét a vidék szemszögéből vizsgáljuk, érdemesnek tartom G. Fekete (2006) munkáját áttekinteni. A szerző ezen anyaga az észak-magyarországi elmaradott kistérségek köréről vizsgálja, de mint korábban, az 1.2. fejezetben is említettem, megállapításai, véleményem szerint és sajnálatos módon, a magyar vidék majd egészére értelmezhetők.

Amint G. Fekete (2006) leírja, a tőkehiányt az elmaradottságból való kitörés legfőbb akadályaként szokták számon tartani. A fejletlen térségekben, a vállalkozások alacsony száma és gyenge gazdasági potenciálja miatt helyben nem termelhető meg a felzárkózáshoz szükséges tőke. Ráadásul, ha a kedvezőtlen vállalkozási környezet ellenére külső vállalkozások települnek a térségbe, azok a keletkező jövedelmüket kivonják, így csak mérsékelten járulnak hozzá a térség fejlődéséhez. A térségi jövedelmek hiánya kihatással van egyéb tényezőkre – pl. fizikai környezet erodálódása, gyenge abszorpciós képesség – így végső soron erősíti a térségből való elvándorlást.

2.4.2. Humán tőke

A humán, vagy emberi tőke az általam bemutatott tőketényezők közül bizonyos értelemben a társadalmi tőkéhez áll legközelebb. Mindkét terület esetében jelentős eredményeket ért már el a szociológia, sőt a közgazdaságtan is, és e fogalmak mára egyértelműen a regionális tudományba is bekerültek.

Viszont ha különbségeket keresünk, elég rápillantani Camagni területi tőke rendszerezésére és máris láthatóvá válik, hogy e két tőketípus a rivalizálás tekintetében a „skála” két végén helyezkedik el. A humán tőkéért, jellegéből adódóan nagyon komoly rivalizálás folyik, amit az elmúlt évtizedek gazdasági változásai minden bizonnyal erősítettek, hiszen e tőketípus összekapcsolja a készségeket, a szakértelmet és az ügyességet, amelyeket az egyén birtokol; így magától értetődik a rivalizálás magas szintje, és az, hogy a magánjavak közé kell sorolni (Camagni et al. 2011).

A humán tőke elméletei többnyire Jacob Mincer, Theodore Schultz és Gary Becker nevéhez fűződnek. Becker (1993, 1. o.) magát a humán tőke fogalmait az abba való beruházásokon keresztül közelíti meg, amelyek: „...olyan tevékenységek, melyek megnövelik az emberekben meglévő erőforrások nagyságát, és ezáltal hatnak a jövő pénzügyi és pszichikai jövedelmére.” Camagni (2009a) leírja, hogy a humán tőkét ma már egyértelműen alapvető tőketényezőként kell számon tartani, amely segítségére lehet az egyes régióknak a nemzetközi versenyben.

Capello és szerzőtársai (2009) véleménye alapján fontos a tudás regionális növekedésben betöltött szerepének vizsgálata. Az ezzel foglalkozó teóriák elismerik azt, hogy ha új tudás jön létre, akkor a regionális gazdasági teljesítmény növekszik. Ez egy igen tág és sokat kutatott területe az innovációnak és a regionális növekedésnek. Mindegy, hogy a miliő innovációs szerepének elméletét vizsgáljuk, vagy a regionális innovációs rendszereket, esetleg a tanuló régiók elméletét, alapjuk ugyanaz a közös gondolat, ami szerint pozitív a kapcsolat a létrejött új tudás és az adott régió gazdasági teljesítménye között.

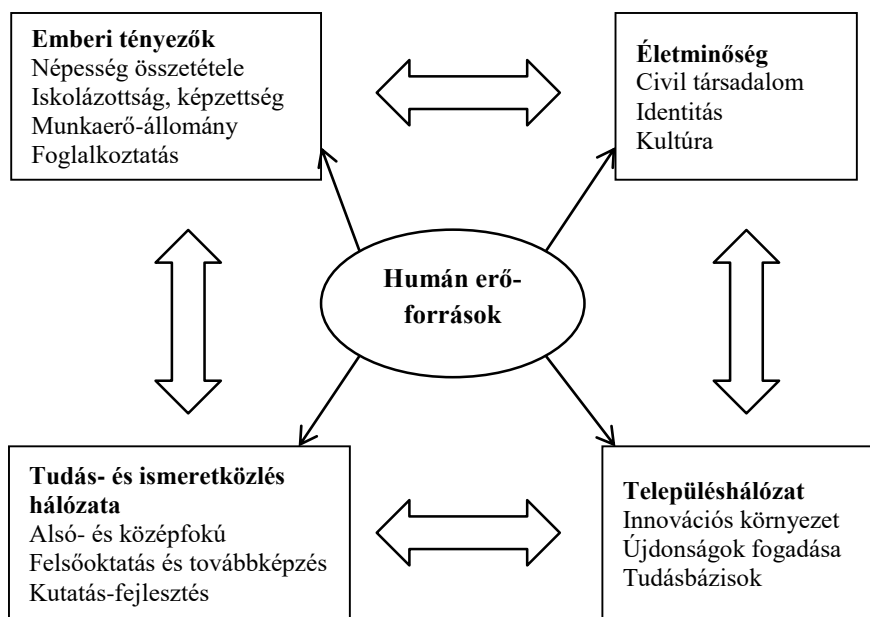
A tudásintenzív gazdaságban a humán tőke a fő meghatározója egy régió teljesítményének, ennél fogva a humán tőke területén jelentkező kis különbségek is nagy eltéréseket okozhatnak a hosszabb távú gazdasági teljesítményben (Caragliu–Nijkamp 2011).

Sőt, a vizsgált tőketípus bonyolultságát jól szemlélteti, hogy Rechnitzer és Smahó (2005) szerint a humán erőforrások területi elemzésekor az valójában négy résztényezőre bontható (emberi tényezők, életminőség, tudás- és ismeretközlés, településhálózat) (2.11. ábra).

A vidéki tereket meghatározó folyamatok között meg kell említeni a vidékről való elvándorlás problémáját. Túlzó leegyszerűsítés, mégis a humán tőke vidéki jelenléte (vagy éppen hiánya) általában ilyen kontextusban jelenik meg. Pedig a magas szintű humán tőke a vidéki területek számára is fontos. Sőt kijelenthető, hogy egyenesen kulcstényezőről van szó ezen területek gazdasági fejlődését tekintve (Agarwal

et al. 2009). A szerzők azt is leírják, hogy számos, a vidéki terek gazdasági teljesítménye terén felértékelődött tényező tartalmazza a humán tőkét is. Ezek között említendő az oktatás, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés és az életminőség.

2.11. ábra: A humán erőforrásokat befolyásoló területi tényezők

Forrás: Rechnitzer–Smahó (2005, 14. o.)

Az OECD (2010a) dokumentumából is kiolvasható, hogy azon területegységek, amelyek jobban integrálódtak a nemzetközi hálózatokba a helyi, képzett lakossággal, nagyobb beruházásokra és gazdasági növekedésre tesznek szert. Vagy megfordítva, a periférikus területek sebezhetőbbek a versenyben a humán tőke terén tapasztalható lemaradásuk okán.

A humán tőke vidéki megjelenése akkor is igen speciálisnak nevezhető, ha a vállalkozások oldaláról vizsgáljuk azt. Ennek kapcsán elmondható, hogy a kis- és középvállalkozások a legtöbb vidéki és leszakadó térség gazdaságának integráns részét képezik, és kiemelt szerepük van a foglalkoztatás terén (Meccheri–Pelloni 2006). A szerzők véleménye szerint a vidéki gazdaságokban a munkatapasztalat a humán tőke különösen fontos megtestesítőjévé válhat, hiszen a munkatapasztalat együtt járhat a képesítéssel, de leggyakrabban helyettesíti a formális végzettséget.

A magyar vidékies terek esetében igen sokszor égető probléma a humán tőke hiánya, illetve alacsony szintje. Bár megállapításait az ezredfordulón tette, azok máig

érvényesek, amikor Enyedi (2001, 665. o.) a marginalizálódó falvak lecsúszása kapcsán kijelenti, hogy: „...*a hanyatló térségek fő gyengéje ma már – több generáció vesztesége után – nem pénz-, beruházás- vagy infrastruktúra-hiány (e hiányok legfeljebb a hanyatlási folyamatot indították el), hanem az emberhiány: a fejlesztésben részt vevő, kezdeményezni, vállalkozni, tanulni képes ember hiánya*”.

A humán erőforrás vizsgálatát Bozsik (2010) a vidékgazdaság szempontjából közelítve leírja, hogy nagyon fontos a lakosság korösszetétele. Hozzáteszik, Magyarország lakossága folyamatosan öregszik a vidéki térségekben is, ez pedig a nyugdíj- és szociális ellátórendszer fenntartása szempontjából okoz nehézségeket. Valamint a szerzők vizsgálják a vidéki szegénység helyzetét is. Megállapítva, hogy az együtt jár a helyi lakosság egészségi helyzetének romlásával, a bűnözés terjedésével, valamint tönkreteszi a társadalmi kapcsolatokat. A munkanélküliség pedig tartóssá teszi a vidéki népesség romló egészségi állapotát. Előbbi folyamatok együttesen vezetnek a vidéki humán erőforrás leépüléséhez.

2.4.3. Társadalmi tőke

Amíg korábban a regionális fejlődés fő célja a gazdasági fejlettség területi különbségeinek mérséklése, a kevésbé fejlett régiók gazdasági növekedésének gyorsításához szükséges háttérfeltételek kialakítása volt, addig napjainkra felismerést nyert, hogy egy térségnek önmagához mért fejlődését kell előtérbe állítani, a gazdasági feltételek mellett a társadalmi értékek változására is szükség van, amelyek időben csak lassan módosulnak (Lengyel 2012a). A szerző hozzáteszi, az is elfogadottnak tűnik, hogy a fejlődés nem automatikus és nem lineáris folyamat, a globális verseny miatt a centrum-periféria viszonyok újratermelődhettek, ráadásul a fejlődésben hosszabb távon a kultúrát és intézményeket determináló humán és társadalmi tőke a legfontosabb.

Mint Lengyel (2012a) megjegyzi, míg a humán tőke esetében erős a rivalizálás, addig a társadalmi tőkénél már az együttműködés válik jellemzővé. Továbbá a társadalmi tőke megjelenik egy adott régió versenyelőnyeinek forrásai között is. Viszont a mérése még kísérleti fázisban jár³⁰.

Bár számos, a társadalmi tőke témakörével foglalkozó tudományos munka létezik, még egyetlen széles körben elfogadott definíció sem született a fogalom meghatározására. Viszont ahogy azt egy Brook Lyndhurst tanulmány (Defra 2010) összefoglalja, a legtöbb tudományos megközelítés megegyezik abban, hogy elméleti alapjukat a Robert Putnam által megfogalmazott társadalmi tőke definíció szolgáltatja. Putnam (1996) úgy írja le a társadalmi tőkét, hogy az nem más, mint a társadalmi élet alkotóelemei – hálózatok, normák és bizalom –, melyek lehetővé teszik a társadalom tagjai számára

³⁰ Ehhez kapcsolódóan is, egyre többen és egyre többször fogalmaznak meg kritikát a GDP-vel szemben, számbavételi problémákkal és annak tényleges értékmérő, a jólétet ténylegesen tükröző szerepével kapcsolatban. Az egyik ilyen kritika Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen és Jean-Paul Fitoussi (2009) nevéhez fűződik, akik a bruttó hazai termékkel kapcsolatos munkában részletesen ki is fejtik ezeket az anomáliákat. Fontos megállapítása a tanulmánynak, hogy bonyolult dolgok, csak bonyolult mutatók által mérhetők, ezek hiányában a legjobb szándékú emberektől sem várható el, hogy helyes irányba tereljék a gazdaságot.

a hatékonyabb együttműködést a közös célok elérése érdekében. Bourdieu (1999, 167. o.) megközelítésében „... a társadalmi tőke azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a kölcsönös ismeretségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült viszonyai tartós hálózatának birtoklásához kapcsolódnak, vagy másként kifejezve, olyan erőforrásokról van szó, amelyek az egy csoporthoz való tartozáson alapulnak”.

Ezen tőke empirikus tanulmányozása során alkalmazott egyes módszereket megkülönböztethetjük bizonyos szempontok (strukturális és kulturális) figyelembevételével, illetve a javak természetének meghatározásával (egyéni vagy kollektív tulajdon) (van Deth 2008). A társadalmi tőke azon az intuíción alapszik, hogy az ember családja, barátai és kollégái fontos „vagyon” jelentenek, amelyre lehet számítani krízishelyzetben, „élvezhető” saját kedvünkért, de anyagi haszonszerzésre is felhasználható (Málovics et al. 2008).

Rutten és szerzőtársai (2010) szerint a társadalmi tőke beépült az egyének szociális kapcsolataiba, és mivel az ilyen típusú kapcsolatok rendelkeznek térbeli dimenzióval, így ugyanez elmondható a társadalmi tőkéről is. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a szakirodalomban hosszú ideig nem fordítottak különösebb figyelmet az ilyen típusú tőke térbeliségére.

Maga a társadalmi tőke az endogén regionális fejlődésben is kulcsszerepet tölt be (Lengyel 2012a). Ráadásul a fizikai és humán tőke, ezzel a fontos elemmel, a társadalmi tőkével együttesen alkotja egy közösség javait (Basile–Cecchi 2005).

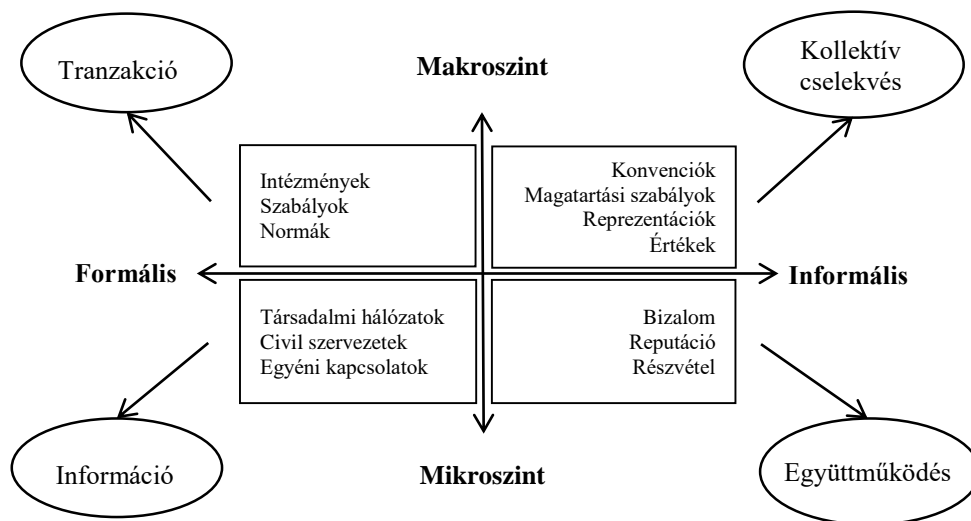
Persze azt is fontos megjegyezni, hogy a társadalmi tőke újratermeléséhez szükséges a folyamatos kapcsolattartás, amely folyamatosan megerősíti a kölcsönös elismerést. Márpedig ez időbe és pénzbe is kerül, így közvetlenül vagy közvetve, ezen tőkeelem esetében is felmerül a gazdasági tőke szükségessége (Bourdieu 1999).

Hasonlóan más szerzők véleményéhez, a tényező fontosságát Basile és Cecchi (2005) is megállapítja. A szerzőpáros arra a megállapításra jutott, hogy a különböző összetevőkből álló társadalmi tőke, melyet egy közösség (akár az egyének külön-külön, akár a csoport, mint egységes egész) birtokol, elősegíti a közösség által elért fejlesztési szint jobb megismerését. Más szóval a gazdaságban, hasonlóan más természettudományi területekhez, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tőke társadalmi dimenzióit, ha magyarázatot akarunk találni egy közösség által nyújtott teljesítményre, illetve a résztvevők által elvárt eredményekre.

Camagni (2005) is szemlélteti a társadalmi tőke dimenzióit, formáit és funkcióit (2.12. ábra). Az általa meghatározónak értékelt tényezőket makro-, illetve mikro-szinten megkülönbözteti, illetve elkülöníti annak alapján, hogy azok mennyire kötöttek. A makro-mikro és a formális-informális dimenziók, mint a szerző írja, inkább dichotómiákként értelmezendők.

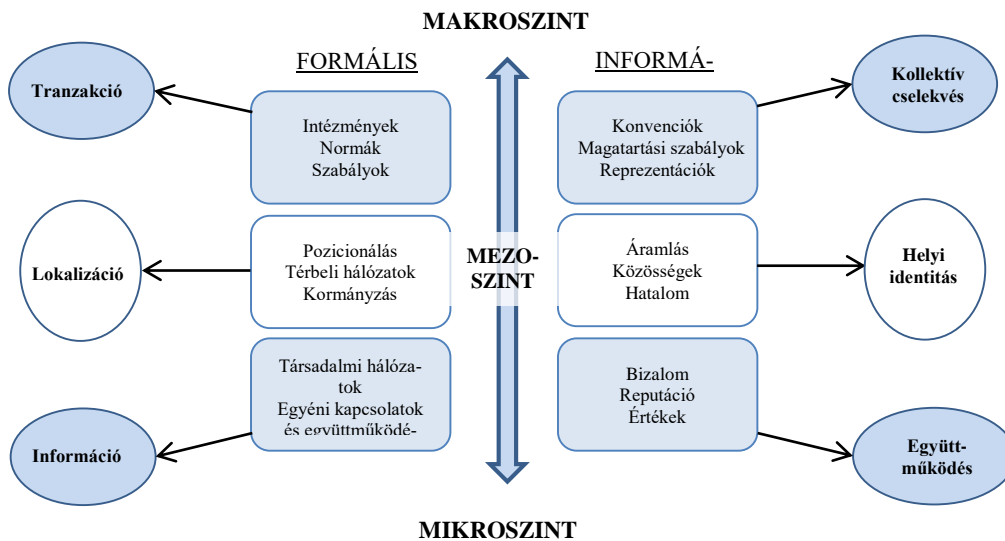
Ezt a megközelítést gondolja tovább Rechnitzer (2016), aki modelljébe beépíti a területi (mezo) szintet (2.13. ábra). E felfogást, a térbeliség megjelenését, saját munkám szempontjából is fontosnak tartom. Ha a területi politikák irányából közelítünk, e mezoszint jeleníti meg egy térség esetleges feladatait.

2.12. ábra A társadalmi tőke dimenziói, formái és funkciói

Forrás: Camagni (2005) alapján Bodor–Grünhut (2014, 8. o.)

2.13. ábra A társadalmi tőke dimenziói és funkciói

Forrás: Reznitzer (2016, 20. o.)

A modell kapcsán elmondható, hogy a szerző a modellen belül megkülönbözteti a formális és informális elemeket. Csak a középszigetre kitérve elmondható, a formális keret első eleme a hely *pozicionálása* a nagyobb rendszerek, így pl. Európa között. Ennek informális megfelelője az *áramlás*, a hely ismertsége, imázsa. A *térbeli hálózatok* szintén formálisak, ezek jelzik az elérhetőségeket, a hely és térségének kapcsolatait. Az informális oldalon a *közösségek* jelenítik meg a lokális társadalmat, kifejezve a befogadást, a más gondolatokra való nyitottságot. Míg a *kormányzás* során a terület elvégezheti üzemeltetését, fejlesztéseit, értékeinek védelmét. Ehhez pedig kapcsolódik a *hatalom*, mint informális tényező.

Áttérve a tényező vidékies értelmezésére, mindenekelőtt megállapítható, hogy a rurális kontextusban a társadalmi tőke nevezhető a „legnépszerűbb” tőketípusnak, megannyi irodalom foglalkozik annak vidéki szerepével, magam is e tényezőről írok legerjedelmesebben. E népszerűség azt sugallhatja, hogy ez a tőke a legfontosabb a vidék szempontjából. Ezt túlzó leegyszerűsítésnek érzem, ugyanakkor tény, hogy ezzel a tényezővel szemléletesen megragadható a *város és vidék* közötti különbség. De ehhez is hozzá kell tenni, hogy a tőke kvantitatív eszközökkel való megragadása nem egyszerű, sokszor nem egyértelmű. Ez pedig mindenképp árnyalja azt a fajta kontrasztosságot mely a sokszor valóban látványos urbánus-rurális különbségeket szemlélteti.

Fontos megjegyezni, hogy a környezeti értékek védelme és a társadalmi tőke fejlesztése létfontosságú, ugyanis ha a (marxi értelemben vett, hagyományos) tőke a piaci erőknél megfelelően kumulálódik, akkor az a vidéki terek helyett inkább az ipari centrumokban fog felhalmozódni (Kahn–Rivas 2009).

Agarwal és szerzőtársai (2009) idézik Portert, aki a társadalmi és kulturális környezet fontossága mellett érvel a cégek innovációs kapacitása és versenyképessége szempontjából. A szerzők hozzátézik, hogy a vidéki területek szempontjából ezen megállapítás különösen fontos, hiszen azok számos alkalommal nem rendelkeznek a megfelelő termelési tényezővel.

De hogy a társadalmi tőke vidéki jelenlétének kérdése mindinkább felértékelődik, jól mutatja, hogy Csurgó és szerzőtársai (2009) cikkükben elemzik az ezzel foglalkozó nemzetközi és hazai írásokat³¹. A szerzők megállapítása alapján a magyar társadalmi tőke és kapcsolatvizsgálatok nem a vidéki társadalom leírására fókuszálnak. Ezen kutatások hazai homlokterében a vidékfejlesztés áll.

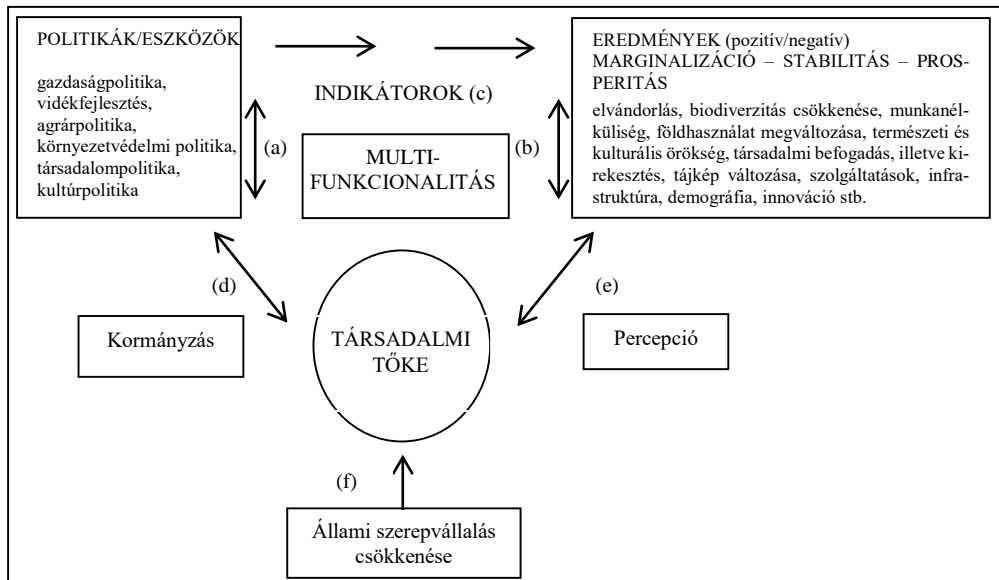
De Wiesinger (2007) is a társadalmi tőkének vidékfejlesztésre és marginalizációra gyakorolt hatását vizsgálja, kidolgozva annak modelljét is (2.14. ábra).

E kapcsán Wiesinger (2007) leszögezi, hogy az csak helyi szintre, helyi közösségre értelmezhető. A modellen belül a *politikákban* (a) annak minden típusát beleérti, így többek között az agrár-, környezeti-, vidékpolitikákat is. Az *eszközökbe* pedig minden beletartozik, ami a megvalósítást segíti elő. Míg a rendszerben a multi-

³¹ Csurgó és szerzőtársai (2009) a *hálózatokutatás és társadalmi tőke* fogalmait feldolgozó írásokat elemeznék.

funkcionalitás alapvetően a gazdasági tevékenységek helyi térségre gyakorolt hatásaira vonatkozik, melyek mindegyikét figyelembe kell venni a tervezés és politikák kidolgozása során. A modell eleme a *marginalizáció* (b), melyet jelen esetben a szerző gazdasági, agrár, környezeti és szociokulturális hanyatlásként értelmez. A megfelelő *indikátorokkal* (c) ezen dimenziók kvantitatív módon megragadhatók. A politikák és a társadalmi tőke közötti kapcsolat a (regionális és helyi) *kormányzás* (d) által ragadható meg, míg társadalmi tőke és az eredmények közötti összekötő kapocs a *percepció* (e). Ez úgy értelmezhető, hogy ugyanazt a jelenséget a különböző emberek másképp élhetik meg, kortól, nemtől, végzettségtől függően, vagyis az adott szituáció hat a társadalmi tőkére. Valamint a szerző leírja, hogy manapság divatos a társadalmi tőkére, mint valami endogén csodaszerre tekinteni, miközben az állam *társadalmi tőke csökkenése* (f) egyfajta olyan folyamat, amely felváltja a korábbi közszolgáltatásokat.

2.14. ábra A társadalmi tőke, a vidékfejlesztés és a marginalizáció fogalmi kerete

Forrás: Wiesinger (2007, 5. o.)

Modelljét egy nehéz helyzetben lévő osztrák falucskán teszteli, így megállapításai természetesen nem általánosíthatók, de érdekes a szerző véleménye, miszerint bár a társadalmi tőke szerepe igen fontos, mégsem kellene azt túlértékelni. Megállapítja, hogy annak fontos szerepe van, de nem kizárólag annak tudható be egy térség fejlődése. Viszont egyértelmű pozitívum az a szerep, melyet e tőketípus tölthet be Kelet-Közép-Európa vidéki tereiben, helyreállítva a rendszerváltozások után az előző rezsimiek által lerombolt bizalmat és helyi identitást. Viszont a társadalmi tőke kapcsán azt sem szabad elfelejteni, hogy könnyen a társadalmi kirekesztés sorsára juthatnak, akik nem tudják, vagy nem akarják elfogadni egy közösség normáit.

Ha a tényezők közül a helyet vizsgáljuk (Defra 2010), látni fogjuk, hogy a kutatók egyetértenek abban, hogy bizonyos okoknak köszönhetően a társadalmi tőke néhány eleme helyfüggő. A hely, minden morfológiai elágazásával, legyen az történelmi, demográfiai stb., kulcsfontosságú tényező azt illetően, ahogy az emberek „megélik” a társadalmi tőkét.

Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a társadalmi tőkének – különösen az intézményekben vagy normákban megjelenő formájának – igazodnia kell mind a különleges körülményekhez, mind a kollektív cselekvési problémához, melyek megoldása tulajdonképpen annak elsődleges feladata (Ostrom 2009). A megállapítást azzal lehet kiegészíteni, hogy nem könnyű feladat meghatározni a társadalmi tőkét a fejlesztések és beavatkozások vonatkozásában, hiszen annak számos eleme legtöbbször inkább szubjektív, mintsem objektív (Defra 2010).

2.4.4. Természeti tőke

Az egy magától értetődő dolog, hogy egy adott régióknak a pénzügyi, humán, társadalmi stb. tőkéje mellett van természeti környezete is. Viszont ez a tényező mégis számos elemzésből, még területi elemzésekből is kimarad. Forman (2001) ezt Keynes és Solow elméleteinek hiányosságaira vezeti vissza, hogy bár a gazdasági növekedés a termelés anyagi alapjai nélkül elképzelhetetlen, a gazdasági növekedést leíró függvényekben nyoma sincs a természeti erőforrásoknak.

Pedig a természeti erőforrások fontosságát mi sem bizonyítja jobban, hogy az ipari forradalom óta a fejlett országok prosperitását a fejlődőktől történő erőforrás transzfer teszi lehetővé (Röpke 2005).

E tényező, vagyis a természeti tőke „...a természeti erőforrásoknak, illetve környezeti vagyonnak az a készlete, amely most és a jövőben az emberiségnek értékes javakat tud szolgáltatni” (Buday-Sántha 2006, 352. o.). Buday-Sántha (2006) persze ehhez hozzáteszi, hogy az ökológiai fontosságú kritériumokra vonatkozó minimum meghatározásával szolgálni kell ezen tőke megmaradását.

Málovics és Ván (2008) kifejti, hogy már a rövidtávú versenyképesség³² sem hozhat létre soha olyan egyensúlytalanságot, amely a gazdasági tevékenységek fenntarthatóságát veszélyezteti. Másrészt az is elfogadott, hogy „...a hosszú távú versenyképességnek megkerülhetetlen feltétele a fenntarthatóság” (Málovics–Ván 2008, 23. o.). E megközelítéssel magam is azonosulok, ugyanakkor a „valóság” sokszor árnyaltabb. Mint azt Harrington (2009) leírja, a legtöbb szereplő számára, aki a vidék erőforrásait hasznosítja, legyen az egy háztartás, egy település, vagy egy vállalat, a szűk profitráta és a változékony piacok olyan helyzetet teremtenek, melyben a rövidtávú gazdasági érdekek előtérbe kerülnek, ezek pedig figyelmen kívül hagyják a fenntarthatóságát kérdését.

³² A területi versenyképesség témakörét teljes körűen Lengyel (2003) ismerteti.

Így ha a fejlesztésekre gondolunk, azért is lehet kedvező a térségek különbözőségének felismerése, mert ebben helyet kapnak, illetve helyet kell kapniuk a természeti erőforrásoknak is. Ezáltal nem fordulhat elő az, hogy a gazdasági vonatkozású fejlesztések esetén a figyelmen kívül hagyott természeti tőke károsodik és így a fejlesztés hosszú távú szaldója negatív lesz. Ma már a természeti tőke a területfejlesztés, vagy éppen a vidékfejlesztés terén is fontos szerepet játszik. Nem véletlen, hiszen, ahogy Lengyel (2011) leírja, a természeti környezettől erősen függ a társadalom, amely egyik alkotóeleme a gazdaság.

2.6. táblázat A vidéki tőke alkotóelemei

Tájkép	Történelmi vonások, úgy mint történelmi épületek, vagy egykori ipari létesítmények
Természet (fauna és flóra)	
Biodiverzitás	Közlekedési infrastruktúra
Talaj (geológia)	Folyók, tavak
Levegő és levegőminőség	Víz és vízminőség
Telekhatároló növényzet (sövény) ³³	Fák, erdők, ültetvények
Mezőgazdasági épületek	Jellegzetes helyi szokások, nyelvek, viselet, élelmiszer, kézművesség, rendezvények, tradíciók, életmódok
Vidéki települések, magányos településektől a mezővárosokig	

Forrás: Garrod et al. (2004) alapján Garrod et al. (2006, 119. o.)

Bár ezen tőke vidékhez való kapcsolódása egyértelmű, érdemesnek tartom Garrod és szerzőtársai (2006) munkáját áttekinteni, akik „vidéki tőkéről” beszélnek. Bár a *vidéki tőke* tartalmaz épített-infrastrukturális és kulturális elemeket, a természeti tényezők súlya (a felsorolt tizennégy tényező közül kilenc) miatt ezen tőketényező esetében tartottam indokoltnak bemutatni azt (2.6. táblázat).

Garrod et al. (2006, 118. o.) a koncepciót a Countryside Agency nevű kutató-intézettől átvéve egyszerűen a vidék, illetve annak falvainak és mezővárosainak a szöveteként definiálják. Hozzá is teszik, hogy bár előbbi megfogalmazás igen egyszerű, de annál találóbb, hiszen a tőke lényege is az, hogy számos elemet magában foglal.

Meglátásom szerint előbbi rendszerezés segítségével jól megragadhatóvá válnak azon természeti tényezők, melyek a vidék számára valóban *tőkeként* szolgálhatnak.

A természeti erőforrások vidéki hasznosulásához kapcsolódóan Agarwal és szerzőtársai (2009) leírják, hogy a vidéki környezet és a környezettudatos fogyasztás felértékelődése lehetőségeket teremtett a gazdálkodóknak és a vidéki vállalkozóknak, különösen ahol magas szintű természeti erőforrások állnak rendelkezésre. Hoggart és szerzőtársaira hivatkozva Agarwal et al. (2009) hangsúlyozza a környezet minőségének növekvő fontosságát a vidéki területek gazdasági növekedésében és fejlődésében,

³³ E tényező megjelenése véleményem szerint a szerzők brit háttérének tudható be.

különösen annak fényében, hogy a már említett új rurális funkciók között fontos szerepet tölt be a turizmus és a rekreáció. A szerzők hozzátesszik, hogy a hátrányos környezeti helyzet, vagy éppen a távolság negatív hatással lehet a térség fejlődésére. Valamint, hogy a természeti tőke számos tényezőtől áll, így a természeti erőforrásokkal való ellátottság, a távolság szerepe, a környezeti fenntarthatóság költsége, környezet-szennyezés vagy épp a túlnépesedés³⁴.

A hazai táji értékekkel rendelkező területek gyakran elszigeteltek (Bozsik 2010). A szerző megközelítésében ezen természeti elemek lényeges erőforrásai az ország minden régiójának.

Ugyanakkor, mint hazánkban látható, a természeti tőke hasznosítása nem egyszerű feladat. Csatári (2012, 560. o.) Enyedi György emléke előtt tisztelgő írásában, melyben a szerző a professzor 1980-as *Falvaink sorsa* című könyvét dolgozza fel, a természeti környezet és a mezőgazdaság kapcsolatának vonatkozásban, a nem megfelelően kiaknázott lehetőségekhez fűződően idézi a szerzőt („*kihasználatlanul hagyjuk az ésszerű környezethasználatból adódó természeti járadékot*”), melyhez Csatári hozzátesszi, hogy az állítás ma is aktuális.

A természeti tőke kapcsán nem szabad figyelmen kívül hagyni a termőföldet, hiszen ez hazánk legfontosabb természeti erőforrása a mai napig (Magda R. 2010). A kedvező adottságoknak köszönhetően a hazai termőföld értéke anyagiakban kifejezve is sokszor igen magas lehet, de annak valós értékét sokszor képtelenség számszerűsíteni. Így például igaz, hogy az agrárium egyre csökkenő nemzetgazdasági súlya mellett a hazai bruttó hozzáadott értékből 4,1 % a részesedése (KSH 2019), de figyelembe kell venni annak stratégia jellegét is. Vagy éppen egyes térségek lakosságának még mindig nem elhanyagolható hányadának a mai napig megélhetést és egyben életformát biztosít.

2.4.5. Kulturális tőke

Magát a kulturális tőke kifejezést Bourdieu teremtette meg³⁵ és vezette be a társadalomtudományokba, magyarázandó azt a képességet, mely során a szellemi-vezető elit továbbadja kiváltságos státuszát saját gyerekeinek (DiMaggio 2004). A kulturális tőkét Bourdieu a társadalmi tőke részének tekinti.

A kulturális tőkét Bourdieu három, jól elkülöníthető részre bontja, megközelítése szerint az alábbi formákban létezhet (Bourdieu 1999, 159. o.):

- „bensővé tett, *inkorporált állapotban*, a szervezet tartós készségének formájában,
- *tárgyiasult állapotban*, kulturális javak, képek, könyvek, lexikonok, eszközök vagy gépek formájában, melyekben bizonyos elméletek és azok kritikái, problematikák stb. hagytak nyomot vagy valósultak meg, és végül

³⁴ Ez utóbbi tényezőt természetesen nem a kelet-közép-európai jelenségként értelmezem.

³⁵ DiMaggio (2004) azt is leírja, hogy bár a fogalmat Bourdieu alkotta meg, az elmélet gyökerei visszanyúlhatnak Max Weber és Émile Durkheim munkásságáig.

- *intézményesült állapotban*, olyan tárgyasult formában, amelyet azért kell külön kezelni, mert – ahogy az iskolai végzettségi titulusoknál látjuk – igen sajátos tulajdonságokat kölcsönöz az általa garantált kulturális tőkének”.

Bourdieu (1999) megközelítésében az első esetben a kulturális tőke leginkább sajátos jellege abból adódik, hogy az testre szabott és egyfajta bensővé tételt (inkorporációt) feltételez. Az inkorporált tőke az adott személy szilárd részévé, habitusává válik, vagyis a tulajdon egyúttal tulajdonságot is jelöl. Vagyis az inkorporált tőke nem adható tovább rövid időn belül. A második esetben az objektivált kulturális tőke főként az inkorporált kulturális tőkével való viszonyrendszerében értelmezhető. Ez a tőke materiálisan adható át, anyagi hordozók segítségével. Míg a harmadik esetben elmondható, hogy az iskolai végzettség titulusa bizonyítja a kulturális kompetenciát. A tulajdonosát tartós és jogilag garantált konvencionális értékkel ruházza fel.

A rurális térség felől közelítve Vanclay (2011) az endogén vidékfejlesztés kapcsán kifejti, hogy a fejlesztéssel kapcsolatos kezdeményezések figyelmének fókuszában a helyi erőforrások állnak, úgy mint a gazdasági tevékenységek alapjául szolgáló kis- és középvállalkozások. Az elmélet szerint egy erőforrás vagy (termelő)eszköz ilyen módon természeti vagy humán tőkéből kulturális tőkévé szélesedhet³⁶.

A helyi kultúra felértékelődésével számos dolog felkeltheti az emberek szabadidős tevékenységével kapcsolatos érdeklődését, és/vagy költhetnek rá egy információban gazdag, posztfordista, posztmodern társadalomban (Vanclay 2011).

Ray (2001), elfogadva Bourdieu kulturális tőkére vonatkozó hármasszoros osztatú megközelítését, Bourdieu-höz képest, aki főleg az oktatás területére összpontosít, tágabb kontextusba helyezi a kulturális erőforrások kialakulását. Így értelmezi például a privát szférát, illetve a családot, mint olyan környezetet, ami biztosíthatja a hagyományos tudást, vagy olyan speciális ismereteket, amely pl. elbeszéléseken alapul. A szerző megemlíti az olyan mozgalmakat, amelyek képesek pezsztést létrehozni egy adott területen. Elképzelhető az is, hogy az egyes települések között információcsere-hálózatok működhetnek a kulturális identitás helyi repertoárjának pótlólagos eszközeként.

Lowe és szerzőtársai (1998) leírják, hogy azon vidéki területek figyelme, amelyek a fizikai tőke alacsony szintje mellett alacsony népsűrűséggel rendelkeznek, egyre inkább a környezeti és kulturális erőforrásokra irányul, melyekkel gyakran jól el is vannak látva. Így a kulturális vonatkozású termékek és szolgáltatások a helyi térségfejlesztés egyfajta sajátos eszközévé váltak.

Ezen eszközöket is érinti Csatári és szerzőtársainak (2007) hazai vonatkozású kutatása, melynek során a kultúra szerepének vidéki vonatkozásait vizsgálták. A szerzők számos indikátor mentén próbálják a kultúrát megragadni, egyebek mellett áttekintve a helyi kulturális sajátosságokhoz kapcsolódó fesztiválokat.

³⁶ Vanclay (2011) megemlíti Christopher Ray munkásságát, aki ezt a vidéki térségek kultúra-gazdasági megközelítésének nevezi.

2.4.6. Kapcsolati tőke

A kapcsolati javakról író Becchetti és szerzőtársai (2011) is kiemelik, hogy az elmúlt néhány évben a közgazdasági elemzések egyre nagyobb figyelmet szentelnek az interperszonális kapcsolatokkal összefüggő tényezők szerepének.

A kapcsolati tőke közgazdasági szerepének vizsgálata előtt mindenképp érdemes Sik (2006) megközelítését alapul venni, hiszen ő azt vizsgálja, hogy egyáltalán tőkének tekinthető-e a kapcsolati tőke. A szerző leírja, hogy a közgazdaságtani szűk definíció értelmében azért minősülhet tőkének, mert az eleget tesz két fontos feltételnek (Sik 2006, 77. o.):

- „a kapcsolati tőke alkalmas termékek és szolgáltatások létrehozására, miközben maga nem alakul át; illetve
- a kapcsolati tőke előállításához a majdani haszon reményében áldozatot kell hozni (ami azonban el is maradhat, vagyis a kapcsolati tőke kockázatos beruházás)”.

A munkámban korábban bemutatott tőketényezők esetében is felmerült az átválthatóság, konverzió kérdése. A kapcsolati tőke vonatkozásában Nagy (2009) leírja, hogy a kapcsolathálóban olyan értékeket testesítenek meg a kapcsolatok és az azok által képviselt javakhoz való hozzáférés, amelyek más értékekre, illetve tőkékre válthatók.

A kapcsolati tőke egyén által birtokolt mértékét érdemes nem csak a felhalmozás mértéke felől közelíteni, hanem adott esetben annak teljes hiányát vizsgálni. Mivel a kapcsolati tőke alkotóeleme a társadalmi tőkének, ezért a kapcsolati tőke hiánya csökkenti az integráció esélyét és könnyen szegregációhoz, vagy az egyén marginalizációjához vezethet (Nagy 2009).

Esser (2008) nézőpontja alapján a kapcsolati tőke egyfajta speciális jövedelemként értelmezhető és bizonyos keretek között az egyéni befektetések testesülhetnek meg benne, vagyis ilyen értelemben hasonló a gazdasági és humán tőkéhez. Megközelítésében a kapcsolati tőke három tényezőre bontható (Esser 2008, 30–36. o.):

- „a *helyzeti tőke* fogalma kapcsolatban áll az adott aktornak a strukturális lyukak³⁷ stratégiai munkájára épített társadalmi kapcsolati tőkéjével. Az elnevezés onnan ered, hogy az alacsony szinten fenntartható és növelhető kizárólag az egy adott hálózaton belüli helyezkedés segítségével;
- *bizalmi tőke* alatt az erőforrások és előnyök azon mértékét értjük, amelyeket egy aktor mozgósítani tud a saját reputációjának hitelessége végett;

³⁷ A Ronald S. Burt nevéhez fűződő „strukturális lyukak” kifejezést Orbán és Szántó (2005, 59. o.) foglalja össze kiválóan, miszerint „...a gazdaság-szociológia és a társadalmi kapcsolatháló-elemzés találkozásából született „strukturális lyukak” (structural holes) elméletében Burt az egyéni célok elérése szempontjából sajátos társadalmi tőke helyzeteket határoz meg. A társadalmi kapcsolathálóban keletkező strukturális lyukakat közvetítőként vagy vállalkozóként áthidaló cselekvő – a „nevető harmadik” – egyéni előnyökhöz juthat”.

- az *elkötelezettség tőkéje* megmutatja, hogy egy aktor másik aktor iránti elkötelezettségének mértéke, a másiktól jövő viszonyosság mértékének a függvénye, és az előbbi ennek van birtokában. A kötelezettség egy plusz motivációja a elköteleződött félnek, hogy továbbadja a megkívánt erőforrásokat és előnyöket”.

A kapcsolati tőke gazdasági tőkéhez való hasonlóságáról Tóth (2013) is ír, megragadva, hogy a kapcsolati tőke esetében is igaz, hogy sajátja lehet az egyének és valamilyen kollektív egységnek is. Hozzáteszi, a szociológia szemszögéből közelítve kapcsolati tőkével az emberek rendelkeznek, ám a gazdaságtudományokban ez a fogalom az egyes gazdálkodó szervezetek külső kapcsolataira is értelmezhető.

2.7. táblázat A különböző tőkefajták jellemzői

	<i>Pénztőke</i>	<i>Fizikai tőke</i>	<i>Emberi tőke</i>	<i>Kapcsolati tőke</i>
<i>Elidegeníthetőség</i>	Eladható (valutaátváltás), elcserélhető, adományozható (1%-os adó), örökölhető, kolla-terálistként használható (letét)	Eladható, elcserélhető (lakás), adományozható (pl. az önkormányzat föl-det ad egy beruházás részére), örökölhető	Megvehető (iskolai bizonyítvány, oklevél), elcserélhető (tankör, közös tanulás), adományozható (gyereknevelés, önkéntesek oktatása), örökölhető (bourdieu-i rekonverzióval)	Megvehető (korrupció, klientúra-építés), elcserélhető (kaláka), adományozható (segítés), örökölhető (intergenerációs kaláka, szülő üzlete)
<i>Mérhetőség</i>	Teljes mértékű, specializált szakmák mérnek minden rezdülést (pl. alkuusz, bróker, pénzváltó, kockázatértékelő)	Teljes mértékű értékelését speciális szakmák képviselői végzik (pl. vagyonerőtelés, amortizáció, ingatlanértékelés)	Csak becslhető, de léteznek már standard mérési módok (elvégzett osztályszám, iskola értékelés pl. a továbbtanulók aránya alapján, PISA)	Csak becslhető, kísérletek standard mérési technikák kialakítására (Fisher-féle névgenerátor)
<i>Romlékonyság</i>	Devalváció, infláció, fizikai pusztulás	Hosszú ideig tartós (fizikailag még akkor is, amikor a könyvelés már leír-ta)	Hosszú ideig tartós (szakmai ismeretek, nyelvtudás, etikett)	Hosszú ideig tartós (rokonság beleszülte, barátság örök), de vannak rövid távú formái is
<i>Rugalmasság</i>	„mindent” (a szerelem kivételével) meg lehet szerezni általa	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (célgép), van, ami mindenre alkalmas (föld)	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (nyelvtudás), van, ami mindenre alkalmas (testbeszéd)	Van, ami csak arra jó, amire létrehozták (szavazatszerzés), van, ami mindenre alkalmas (tejtěstvér)

Forrás: Sik (2006, 90. o.)

Sik (2006) összehasonlításában jól látható a kapcsolati tőke egyéb tőketényezőktől való eltérése (2.7. táblázat). Bár a szerző nem ugyanazon tőketényezőket hasonlítja össze, mint amelyeket jelen részben ismertettek, majd a következő fejezetben mérni igyekszem, de annak logikája világos és jól szemlélteti a fennálló eltéréseket.

A táblázat alapján látható, hogy a kapcsolati tőke, ahogy megvehető, úgy el is cserélhető, adományozható és örökölheto is. Viszont a mérése igen nehéz. Hogy milyen az időhorizontja, az teljes mértékben az egyénektől függ és a rugalmassága is változó.

E témához kapcsolódóan feltétlenül meg kell említeni Caragliu és Nijkamp (2008) munkáját³⁸, melyben a szerzőpáros a területi tőke vonatkozásában végzett méréseket az Unió NUTS 2-es régiói körében, 1999 és 2005 közötti adatok felhasználásával. A kapcsolati tőke vonatkozásában kiderül, hogy a szerzők eredményei alapján a kapcsolati tőke mérséklődése regionális szinten a termelékenység csökkenését vonja maga után, a két tényező között a kapcsolat szignifikáns. Mind a tacit tudás felhalmozódását, mind a regionális növekedést gátolja az interakciók, a kommunikáció és a társas kapcsolatok hiánya, illetve alacsony minősége. A kapcsolati tőke további hozadéka, hogy az, akkumulációja révén hozzájárul a KKV-k közötti eredményesebb együttműködéshez, növeli a forrásallokációs teljesítményt.

A tőke rurális vonatkozásában jó példa a néhány évtizeddel ezelőtti vidéki Magyarország és a kaláka elterjedtsége, melyről Sik (2012) ír. A szerző esettanulmány keretében mutatja be az 1980-as évek falusi háztartásait. Egészen pontosan a háztartásközi hálózatokban megtestesülő kapcsolati tőkét, kiváltképp a házépítési munkák folyamán. Mint a szerző leírja, ez az az időszak, amikor a vidéki háztartások szinte csak úgy juthattak házhoz, ha azt maguk megépítették. Egy ilyen volumenű beruházás élők munkaiigénye általában meghaladta a család létszámát, így teljesen bevett volt a kaláka. Ugyanakkor azt is látni kell, és ez természetesen árnyalja a képet, hogy ez a fajta munkaforma elterjedtsége nem annyira annak olcsóságából és kellemességéből volt meghatározó, hanem mert a családok az építkezést így „élték túl” és nem volt jobb lehetőség.

Az egyének közötti kapcsolatokon túl röviden kitérek a szervezetközi hálózati kapcsolatokra is. Hiszen mint Révészné Kocsis és Vilmányi (2012) leírja, a szervezetközi együttműködés, mint jelenség az utóbbi két évtizedben egyre inkább a figyelem középpontjába került, egyebek mellett a területi fejlesztések vonatkozásában is.

A megváltozott világgazdaság és az infokommunikációs vívmányok korában, mint Dinya és Domán (2004a) kifejti, nem nagyon találni olyan gazdasági szervezetet, mely valamilyen hálózatnak ne lenne tagja. Mára ezek jelentőség is nagyban megnőtt, nem véletlen, hogy amint a szerzők (Dinya–Domán 2004a, 47. o.) írják, ma már olyan kifejezésekkel találkozhatunk a témában, mint „gazdasági paradigmaváltás”, „új gazdaság”, „e-gazdaság”, „digitális gazdaság”, vagy éppen „hálózati gazdaság”.

Magáról az új gazdaságról Castells (2005) ír részleteiben, akinek munkássága minden, a témával foglalkozó tudományos anyagnak (egyik) kiindulópontja.

Ezen új gazdaság a vidék számára is fontos, egyszerre kihívás és lehetőség, hiszen az, mint Dinya és Domán (2004b) megfogalmazza, magával hozza a termelés korábban domináns szerepet betöltő materiális elemeinek (pl. föld, tőke) háttérbe szorulását a „soft” tényezőkkel szemben. És a szerzők ezt azzal is kiegészítik, hogy ez

³⁸ Magyar nyelvű összegzés: Jóna (2013b, 62. o.).

nem egyszerű helycsere, hanem minőségi változás, hiszen a materiális tényezők mindenkori szűkösségével szemben, az ily módon felértékelődő információ és tudás nem szűkül, hanem folyamatosan bővül.

Szintén a vidék szempontjából közelítve, ahogy Kovách (2012, 130. o.) leírja a Castells-féle *hálózati társadalom* a városokhoz hasonlóan a vidéki helyi közösségek életében is jelen van. Hozzáteszi, hogy az új gazdasági formációkkal összefüggő tanulmányok alapján a vállalatok és partnereik között fennálló kölcsönös, hálózati függőség a vidéki innováció³⁹ feltétele.

2.4.7. *Infrastrukturális tőke*

Munkámban az infrastrukturális tőke vonatkozásában annak modern változata mellett a fizikai értelemben vett infrastruktúra elemei töltenek be meghatározó szerepet, amit indokol, hogy munkám tárgyát a magyar vidék képezi. Mindemellett természetesen elvitathatatlan a 21. század követelményeire reflektáló modern, vagy éppen smart⁴⁰ infrastruktúra jelentősége és fontossága.

Brasili és szerzőtársai (2012) az olasz régiók területi tőkéjét vizsgálva, és az egyes tőkék esetében a Camagni-féle értelmezésre támaszkodva, számba veszik az infrastrukturális tőkét is. Erre úgy tekintenek, mint egy olyan rendszerre, amelyet emberek hoztak létre a gazdasági tevékenységek lehetséges legjobb körülmények közötti megvalósítása okán. Ennélfogva, az infrastrukturális tőke olyan kommunikációs erőforrások (utak, repülőterek, vasút) összességéből áll, amelyek előmozdítják az emberek, áruk és szolgáltatások mozgását, illetve cseréjét.

Ostrom és szerzőtársai (1993) a fenntartható és fizikai értelemben vett vidéki infrastruktúrát a fejlődő országok vonatkozásában vizsgálják, mégis, véleményem szerint egyes megállapításaik a 21. századi magyar vidék vonatkozásában is helytálló. Az egész vidéki infrastrukturális rendszer komplexitása kapcsán, megkülönböztetve a fenntartást, illetve a fenntarthatóságot, leírják, hogy egyrészt a fenntartást nem lehet adekvát módon elkülöníteni azoktól az egyéb tevékenységektől, amelyek részei az infrastruktúra-ellátás szélesebb folyamatainak. Továbbá az alkotóelemek sokaságának kapcsolata a vidéki infrastruktúra fenntarthatóságával azt jelenti, hogy nincs egyetlen könnyen megnevezhető oka a kudarckoknak.

Magyarországra térve, mint Enyedi (2001) a falu és város kapcsolatában leírja, a foglalkoztatási és jövedelmi viszonyok mérsékeltek voltak az 1970-es években, ám ezen időszak intézmény-központosítása nyomán egyértelműen rosszabb lett az alapvető közszolgáltatások hozzáférhetősége, így az iskolába járás és az orvoshoz való eljutás esélye is romlott.

Mára az előbb említett foglalkoztatási és jövedelmi viszonyok jelentősen megnöttek. Évtizedes időtávban folyamatosan erősödnek a területi gazdasági, szociális és infrastrukturális egyenlőtlenségek (Horváth 2011).

³⁹ A vidéki tér és az innováció kapcsolatát munkám 1. 4. fejezetében ismertetem részletesebben.

⁴⁰ A smart (intelligens) infrastruktúra koncepciójával kapcsolatosan Bajmócy (2008) nyújt átfogó képet.

Ugyanakkor a közösségi szolgáltatások, ezen belül is a fizikai infrastruktúra vidéki minősége igen sajtások képet mutat, és talán nem túlzás azt állítani, hogy szélsőséges jelenségek tapasztalhatók. Számos kistelepülés önnön ereje többnyire igen szerény funkciók megjelenését és fenntartását tennék lehetővé. Ez persze igen sok helyen mind a mai napig így is van. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a rendszerváltás után az annak nagy „veszteseként” elkönyvelt vidék, és annak felzárkóztatása a politikai érdeklődés homlokterébe került. A folyamatról Rechnitzer és Smahó (2011) is ír, megemlítve, hogy az így megvalósult beruházásokkal a politika demonstrálhatta elköteleződését e térségek felé.

Tény, hogy a kilencvenes évek eleji regionális politika jelentős összegeket fordított Magyarország keleti részein a közüzemi infrastruktúra fejlesztésére, ám ezek regionális hatása kimondottan gyenge volt (Rechnitzer–Smahó 2006). A szerzőkkel összhangban Csatári (2012) leírja, az elmúlt 30 év fejlődésének eredményeképp javult az ország általános műszaki-gazdasági fejlettsége (vezetékes gázellátottság, csatornázottság, az autópálya és internet gerinchálózat kiépülése stb.), viszont ezeknek sajnos a vidék társadalmi és gazdasági helyzetét illetően alig van kihatásuk.

Sőt, az előbbieken során említett kettősség mellett természetesen továbbra is vannak olyan vidéki területek, melyek megközelítése, mint Káposzta (2014) írja, a gyorsforgalmi úthálózat hiányosságai végett nehéz. Ehhez a szerző hozzáteszi, hogy ezáltal egyfajta társadalmi elszigetelődés tapasztalható, mely a gátolhatja az új típusú gazdaság fejlődését is. Ehhez kapcsolódóan Faluvégi és szerzőtársai (2005) kifejtik, a munkapiacok széttöredezettek a fejletlen közlekedési infrastruktúra és a magas bejárás költségek miatt, így a képzetlen, falvakban élő munkavállalók számára az ingázás szinte lehetetlenné válik.

2.5. Vidékfejlesztés az endogén fejlődés kereteiben

Annak ellenére, hogy a magyar és kelet-közép-európai rurális térségek számos nehézséggel küzdenek, mégis a vidék egy szélesebb kontextusában számos (nem kizárólag negatív irányú) változásról beszélhetünk 1990-et követően. Ezekkel a folyamatokkal állítható párhuzamba a munkámban korábban már ismertetett OECD (2006) tanulmány, amely új vidék paradigmáról beszél. Káposzta és Nagy (2013) munkájából ez a paradigmaváltás már kiolvasható, s a szerzők jelzik, hogy ezzel párhuzamosan a vidékfejlesztés dimenziói is kitágulnak.

Az utóbbi évtizedek során előtérbe került endogén fejlődés elmélete a vidék vonatkozásában is teret nyert. Bár ma már jellemzően az endogén fejlődésről, annak elemeiről beszélünk, meg kell említeni, ahogy Terluin (2003) leírja, hogy az 1970-es évekig az exogén megközelítés volt a jellemző a vidékfejlesztés terén is, az európai⁴¹ országok ennek segítségével próbálták modernizálni agrárszektorukat.

Viszont a rurális térségekben máig sokszor relatíve meghatározó agrárium ezen modernizálási kísérlete – tehát a *fejlődés* – sajátos kérdéseket vet fel, az paradox

⁴¹ A szerző természetesen a nem szocialista berendezkedésű európai országokról beszél.

helyzetet szülhet. Egész Európában problémát okoz az a – részben – technológiai fejlődés által felerősített munkanélküliség, mely a gazdákat sújtja. Mint azt Foster (2008) leírja, globális nézőpontból nézve világos, hogy a gazdasági fejlődéshez szükséges a mezőgazdaság előrelépése is. Ugyanakkor, mint a szerző nagyon óvatosan megfogalmazza, nem ismert a kapcsolat a mezőgazdasági fejlődés, valamint az ágazaton kívül való elhelyezkedés között, azon rurális térségekben, ahol megvalósul ezen modernizáció.

Elteltekintve az összeurópai kitekintéstől, csak Magyarországra fókuszálva, tudható, hogy az ágazatból kiáramló és sok esetben alacsonyán képzett tömegeket a szocialista rendszer, annak gazdasági berendezkedéséből adódóan, többé-kevésbé fel tudta szívni⁴². Ugyanakkor a mai Magyarországon az agráriumot elhagyni kényszerülő, adott esetben idős, alacsonyán képzett gazdák más területen való elhelyezkedésének esélyei igen csekélyek. Ez természetesen nem jelenti, hogy a primer szektor esetében ne lenne létfontosságú a *fejlődés*. De az egyes fejlesztési megközelítések esetében mindenképp figyelemmel kell lenni az adott közösség, az adott *tér* sajátosságaira. Ebben lehet a vidék segítségére a belső erőforrások aktivizálásának mára jelentősen felértékelődött teóriája.

Atterton et al. (2011) mellett Ward és szerzőtársai (2005) is pontos megközelítést adják az átalakulásnak, miszerint a legutóbbi évtizedekben a vidékfejlesztési politika az exogén modelltől elmozdult az endogén megközelítés felé (2.8. táblázat).

2.8. táblázat Vidékfejlesztési modellek

	<i>Exogén fejlesztés</i>	<i>Endogén fejlesztés</i>
<i>Kulcstényező</i>	méretgazdaságosság és koncentráció	helyi erőforrások (természeti, humán és kulturális) kihasználása a fenntartható fejlődésért
<i>Dinamizáló tényező</i>	városi növekedési pólusok (exogén hajtóerők a vidéki terek esetében)	helyi kezdeményezések és vállalkozások
<i>Rurális területek funkciói</i>	élelmiszer és alapvető termékek a városi gazdaság kiszélesítéséért	sokszínű, szolgáltatásokon alapuló gazdaság
<i>Fő vidékfejlesztési problémák</i>	alacsony termelékenység és perifirikusság	a térségek/csoportok korlátozott képessége a gazdaságba való bekapcsolódásra
<i>A vidékfejlesztés fókusza</i>	mezőgazdasági modernizáció; munkaerő és tőke mobilitásának ösztönzése	kapacitások fejlesztése (szakképzettség, intézmények, infrastruktúra); kirekesztés legyőzése

Forrás: Ward et al. (2005, 4. o.)

⁴² Persze, ahogy azt munkám korábbi részében leírtam, a rendszer negyed századdal ezelőtti összeomlása máig megoldatlan foglalkoztatási problémákhoz vezetett a vidéki térségekben.

Az endogén fejlődés elmélete a vidék vonatkozásában is megfogalmazható. Ez alapjaiban természetesen nem tér el a korábban már ismertetett teóriától, de jelen esetben figyelembe veszi a vidék specifikumait. Ward és szerzőtársai (2005) úgy tekintenek a helyi erőforrásokra, illetve adottságokra – éghajlat, termőföld minősége, környezet állapota – és a humán, illetve kulturális tőke különleges jellemzőire, mint amelyek biztosítják az alapvető feltételeket a vidék hosszú távú fejlődéséhez.

A korábbi megközelítésekhez képes előrelépés az elméleti megközelítések között, Braithwaite (2009) hét tőketényező keretrendszere. Ez a térségi erőforrások új típusú rendszerezésén alapszik és eltérően más keretrendszerektől, magában foglalja a politikai tőkét (befogadás, vélemény és hatalom) is (2.9. táblázat).

2.9. táblázat A tőke hét formája az erőforrás-alapú településfejlesztés megközelítésében

<i>Tőke</i>	<i>Fogalma</i>	<i>Példa rurális kontextusban</i>
<i>Gazdasági</i>	A gazdasági tőke fontos szerepet tölt be a gazdaságban és lehetővé teszi más tőkeformák tulajdonlását és kereskedelmét.	A likvid tőke hozzáférhető a vidéki lakosság és gazdasági közösség számára és tartják azt a közösségi szerveződések.
<i>Épített</i>	Állótőke amely elősegíti a megélhetést és a jólétet.	Épületek, infrastruktúra és más befektetett tőke, akár köz-, közösségi, vagy magántulajdonban.
<i>Természeti</i>	Tájkép és minden stock és flow energia (megújuló és meg nem újuló) erőforrás, amely javakat és szolgáltatásokat hoz létre (beleértve a turizmust és rekreációt).	Vízgyűjtő területek, erdők, ásványi anyagok, halászat, szél, vadvilág.
<i>Társadalmi</i>	A társadalmi szervezetek tulajdonságai, úgy mint a hálózatok, bizalmi normák amelyek elősegítik az együttműködést a közös haszon érdekében. "Kötő" és "híd" szerepet játszhatnak.	Szektorális szervezetek, gazdasági képviselői szövetségek, szociális egyesületek és sportklubok, vallási közösségek. Az erősségük összefügg az interakciók intenzitásával, nem csak számával.
<i>Humán</i>	A népesség egészsége, tudása, képességei és motivációja. Az egészségügyi szolgáltatások, oktatás és képzésen keresztül elérhető a human tőke magasabb szintje.	Az egészségi szint kevésbé változtatható az uniós kontextusban. A képzettségi szint generációs. A tacit tudás olyan fontos, mint a formális oktatás és képzés.
<i>Kulturális</i>	Magatartás, amely formálja a világnézetünket és értékrendünket.	Talán a rendezvények jelzik, vagy a kisebbségek nyelveinek vitalitása. Néhány aspektus, így pl. a vállalkozói kultúra, szorosan összefügg a human és társadalmi tőkével.
<i>Politikai</i>	A közösség képessége, hogy hatással legyen az erőforrások elosztására és felhasználására.	A "bottom up" kezdeményezések jelenléte, mint a többszintű kormányzás leginkább helyi eleme. Összefügg a helyi felhatalmazás, illetve a "top-down" politika és a globalizáció ellentétével.

Forrás: Braithwaite (2009) alapján ESPON (2011a, 33. o.)

Braithwaite (2009) abban látja az általa kidolgozott keretrendszer hasznosságát, hogy az, mint egyfajta sarkálló erő tud működni, emlékeztetve a vidéki lakosságot lakóhelyük tulajdonságaira és fejlesztési lehetőségeire. Meglátásom alapján Braithwaite megközelítése és az általa használt hét tényező lényegét illetően beleillik az endogén fejlődés tényezőinek mérvadó vizsgálati megközelítéseinek sorába, és az, hogy annak tényezőit értelmezi a rurális terek vonatkozásában is, mindenképpen hasznos.

Amint Terluin (2003) leírja, az endogén megközelítésen belül három, kimondottan vidék-specifikus irányzat figyelhető meg. Ezek a *közösség vezérelt vidékfejlesztés*, Bryden elmélete a *vidéki térség kompetitív előnyeinek kialakítása az immobil erőforrásokban rejlő lehetőségek kiaknázásával*, illetve *közösségi fejlesztés kreatív rombolással*.

A közösség vezérelt vidékfejlesztés kapcsán Terluin (2003, 332. o.) Murray és Dunn munkáját felhasználva ismerteti, a teória arra épül, hogy a helyi szereplők önerőből is képessé váljanak bizonyos helyi ügyek, dolgok, problémák megoldására. Egyfajta „képesség tételről” beszélhetünk. Persze az egész rendszeren belül szükséges egy olyan intézményi struktúra, mely lehetővé teszi a bottom-up kezdeményezések megvalósulását.

Terluin (2003, 332. o.) Bryden teóriája vonatkozásában megállapítja, hogy az azon alapszik, miszerint a jelenlegi globalizációs folyamatok következtében megnőtt a tőke, képzett munkaerő, információ, illetve egyéb javak és szolgáltatások mobilitása. Így azok bizonytalan alapjai egy vidékfejlesztési stratégiának. Ezért Bryden megközelítése szerint a vidéki térségek versenyelőnyeinek olyan tényezőkön kellene alapulni, melyek immobilak, nem vesznek részt a versenyben. Ezeknek ő négy típusát különbözteti meg: társadalmi tőke, kulturális tőke, természeti tőke és a helyi tudástőke. Vagyis Bryden elmélete szerint a vidéki térségek gazdaságfejlesztése a tárgyiasult és kevésbé tárgyiasult immobil erőforrásokon és azok, helyben megvalósuló kölcsönös interakciójának módján múlik.

Míg a kreatív rombolás elméletét Mitchell munkájára alapozva írja le Terluin (2003, 332. o.), amely lényegében a hagyományos vidéki értékek („vidéki örökség”) elüzetiesedésére épül. Három tényezője a *vállalkozói beruházások, a vidéki értékek fogyasztói felhasználása*, illetve a *vidéki idill lerombolása*. Az egész folyamat alapjait az a vállalkozói törekvés adja, mely a hely marketingeszközökkel való „eladását” jelenti azon posztmodern fogyasztók számára, akik keresik a vidéki nosztalgiát. A folyamat növekvő fogyasztáson keresztül a vállalkozók újabb beruházásait eredményezi, amely végső soron a vidék értékek túlhasználatához vezet, és lerombolja a vidéki idillt.

Meglátásom szerint mindhárom megközelítés racionális és valóban reflektál, vagy legalábbis próbál reflektálni a vidéki terek speciális helyzetére. Azok hasznosíthatóságát illetően nem lehet véletlen, hogy az európai uniós vidékfejlesztésben is már népszerűvé és relatíve hangsúlyossá vált a közösségvezérelt helyi fejlesztés. Bryden elmélete logikus, de csak azon rurális terekben hasznosítható, ahol rendelkezésre állnak a szükséges immobil tényezők és persze képesek is azokat helyben katalizálni. Ráadásul még ekkor is felmerül a tevékenységek jövedelmezőségét illetően, hogy

azok képesek-e „eltartani” egy egész térséget. A harmadik elképzelés véleményem szerint néhány kivételtől eltekintve Kelet-Közép-Európában nem releváns, ráadásul nem felel meg a mára oly fontossá vált fenntarthatóság követelményeinek sem.

Vanclay (2011), aki szociológiai szemszögből vizsgálja a kérdést, úgy látja, hogy egyes vélemények szerint az endogén regionális fejlődés az endogén vidékfejlesztés szinonimája. Bár nézetem szerint ez túlzott leegyszerűsítés, mégis, az endogén fejlődés témakörének tárgyalásakor nem lehet a vidéket figyelmen kívül hagyni.

Vanclay (2011, 60. o.) hivatkozik az OECD 2006-os, munkámban már többször érintett tanulmányára, s ő is úgy ítéli meg, hogy az endogén regionális fejlődés az Európai Unió szakpolitikáit illetően is jelentőssé vált, hiszen felismerték, hogy a hagyományos mezőgazdasági támogatások nem voltak hatékonyak a növekedés vagy fejlődés előmozdítása terén és szükség volt egy olyan, új megközelítésre, amely a szélesebben értelmezett helyi lehetőségekre fókuszál. Így, ahogy azt munkámban már szintén érintettem, mára nem csak a KAP, hanem az ERFA (a kohéziós politika részeként) is szerepet játszik a vidék fejlesztésében.

A vidék kapcsán a politikai dimenzió fontosságát jól mutatja a különféle társadalmi csoportok és lobbik szerepe a döntéseket befolyásolni próbáló nyomásgyakorlás folyamatában. Hasonló jelentőségűnek tekinthetők az Unió 2004., 2007. és 2013. évi bővüléséből adódó terület- és vidékfejlesztési kihívásai a kohéziós politikában (Káposzta–Nagy 2013).

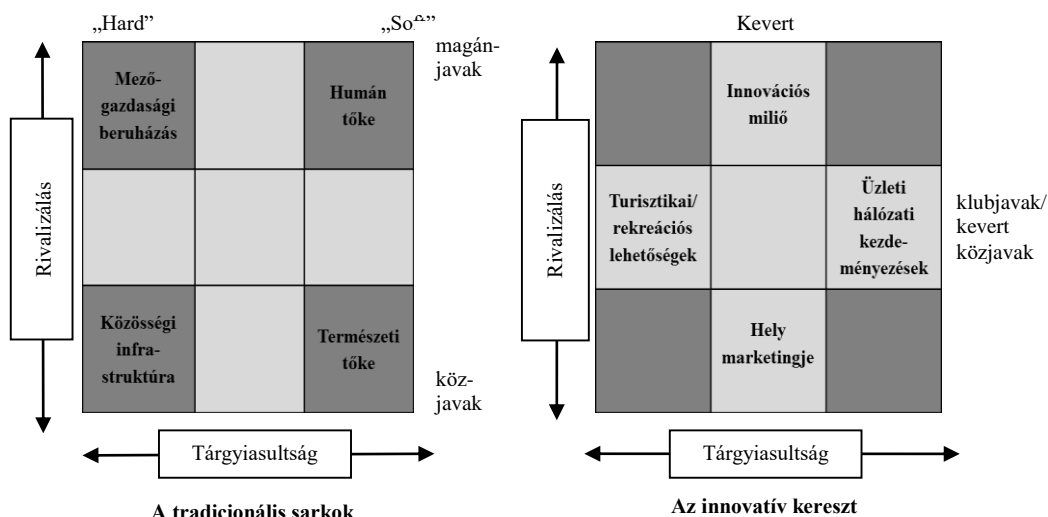
Bár nincs egyértelmű definíciója, mégis a szociológia megközelítésében alapvető egyetértés érzékelhető az endogén vidékfejlesztés fogalma és célrendszere körül, melynek fő elemei, Slee és Bowler munkásságát kibővítve a következők (Vanclay 2011, 60. o.):

- „diverzifikált, rugalmas és fenntartható helyi gazdaság létrehozása;
- a fejlődési lehetőségek helyi meghatározása;
- helyi kontroll a fejlődési folyamat felett;
- a támogatások helyben tartása;
- az elérhető helyi erőforrások hasznosítása (természeti, humán és kulturális);
- a „hely” és a „helyi” felértékelődése, különösen, ami helyben unikális, valamint a helyi értékek figyelembe vétele;
- a vidék poszt-aktivista megközelítése (vagyis fogyasztási helyként, és termelési helyként való kezelése);
- a multifunkcionalitás elismerése”.

A vidék funkciói és szerepe kapcsán egyre jellemzőbb az urbanus területekhez közeli vidéki térségek lakóhelyként való felértékelődése, a városi lakosság szuburbiaiába költözése, és az iparosítás lehetősége (Káposzta–Nagy 2013). A multifunkcionalitás elismeri, hogy a rurális területek (és a mezőgazdaság) biztosítják egyes nem piaci (valamint piaci) javak és szolgáltatások terét, úgy mint a környezetvédelem, a biodiverzitás megőrzése, az ökoszisztéma stabilitása, a kulturális örökség fenntartása és az élelmiszerbiztonság garantálása (Vanclay 2011).

A vidékpolitika vonatkozásában, a munkámban korábban már ismertetett Camagni-féle területi tőke kapcsán, Copus és szerzőtársai (2011) a tradicionális elemek dominanciájáról ír (2.15. ábra). Ehhez hozzáteszik, hogy kívánatos lenne a politikai törekvések terén is egyfajta elmozdulás az említett ábra jobb oldalán szereplő tényezők felé.

2.15. ábra A területi tőke keretrendszerének alkalmazása vidékpolitikai keretek között

Forrás: Copus et al. (2011, 128. o.)

Copus és szerzőtársai (2011) a jobb oldali mátrixon megadnak néhány lehetséges elemet. Mindazonáltal hozzáteszik, hogy a kiválasztott példák is alátámasztják, nem egyszerű alkalmazni Camagni rendszerét a valóságban. Azt is megállapítják, hogy a „jobb oldali” komponensek használata a gyakorlatban szintén nehézséget fog okozni a döntéshozók számára, de mindez nem jelenti azt, hogy a koncepciónak ne lenne helye a politikai diskurzusban.

Ahogy az eredeti modellt, ezt is egy laza keretként értelmezem. A szerzők is megemlítik a nehézségeket és valóban, például nagyban függ a kutatótól, hogy az innovatív keresztben, felül szereplő innovációs miliót mivel „tölti meg” egy, a modellre épített mérés alkalmával. Együttesen is elmondható, hogy bár a területi tőke vidékies modellje egy mindenképp pozitív kezdeményezés, az túl általános marad. Főleg az, ha összevetjük G. Fekete (2008) Lengyel munkájára épülő megközelítésével, a kevésbé fejlett térségek versenyképességének alaptényezőinek (2.3. táblázat) vonatkozásában.

Camagni és Capello (2013) az uniós régiók területi tőkéjének vizsgálatakor az adott terület egység települési struktúrájának szempontjából is megvizsgálta, hogy egyes elemek hol, milyen mértékben jelennek meg, mely környezet segíti azok jelenlétét (2.10. táblázat).

2.10. táblázat A területi tőke és annak egyes elemeinek megjelenése az Európai Unió régióiban, azok típusai szerint

A régió település-szerkezete \ A területi tőke elemei	Összes	Társadalmi állótőke	Vállalkozókészség	Kreativitás	Befogadóképesség az új eszközök iránt
Keleti országok					
Megaváros	+++	+	++++	++	++++
Agglomeráció	++	++	+++	+++	++
Városias	++++	++++	++	++++	+++
Vidéki	+	+++	+	+	+
Nyugati országok					
Megaváros	+++	++	++++	+++	++
Agglomeráció	+	++++	+	++++	+
Városias	++	+	++	++	+++
Vidéki	++++	+++	+++	+	++++

Megjegyzés: Bár az eredeti forrásban nincs magyarázat fűzve az egyes település-, illetve térségtípusokhoz kapcsolódó „+” jelek mennyiségének értelmezését illetően, logikusan azok számának növekedését tekintem kedvezőbbnek, pozitívnak a terület egységek szempontjából.

Forrás: Camagni és Capello (2013, 1398. o.) alapján saját szerkesztés

Camagni és Capello (2013) összehasonlítása azért is érdekes, mert azon túl, hogy megkülönbözteti az Unió keleti és nyugati tagállamait, régiótípusonként is differenciál. Bár nézetem szerint a táblázat főleg a kelet–nyugati vonatkozásban leegyszerűsítő, mégis kielégítően foglalja össze a területi tőke terén jelentkező földrajzi eltéréseket. Jelen munka tárgyát szem előtt tartva és a vidékre fókuszálva elsősorban furcsának tűnhet, hogy a nyugati országok körében a vidéki térségek rendelkeznek a legmagasabb értékkel a területi tőkét illetően. Ugyanezen területek területi tőkéjének gyengése már kevésbé meglepő a keleti országok régiótípusai között. Itt egyedül a társadalmi állótőke terén szerepelnek viszonylag jól a rurális területek, az összes többi esetben az utolsó helyen állnak.

A területi tőke koncepciójának hasznosításával kapcsolatban van Berkel és Verburg (2011) az Unió régióinak területi tőke potenciálját méri fel korábbi OECD és uniós munkák eredményeinek felhasználásával. A vizsgálat során alkalmaznak számos indikátort, melyeket négy nagy tényező köré csoportosítanak, vagyis az ő értelmezésükben a területi tőkét egy rurális térségben az alábbi faktorok alkotják (van Berkel–Verburg 2011, 451. o.):

- „intenzív mezőgazdaság;
- mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatottság;
- vidéki turizmus;
- természeti értékek megőrzése”.

Az intenzív mezőgazdaság alatt a szerzők olyan tényezőket értenek, mint az adott térség vidékpolitikája és szabályozási rendszere, a térség elérhetősége, a jelenleg meglévő pénzügyi és humán kapacitások és a kedvező biofizikai adottságok. A másik három tényező értelmezése jóval egyszerűbb. A mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatottság terén is fontos az adott térséget érintő vidékfejlesztési politikai vagy éppen a vállalkozói szellem milyensége. A vidéki turizmus kapcsán a szerzők megemlítik a szimbolikus tőkét és persze az adott térség infrastrukturális hátterét, míg a természeti értékek kapcsán szintén előkerül a vidékpolitika, vagy éppen a biodiverzitás fontossága.

A vidék ezen típusú megközelítéshez kapcsolható a vidékgazdaságtan teóriája. *„A vidékgazdaságot jelentős részben földhasználati irányultságú regionális gazdaságként határozhatjuk meg, amely kötődik a vidéki területekhez, illetve itt található”* (Bozsik 2010, 28. o.). A szerző véleménye szerint ez magában foglalja (Bozsik 2010, 28. o.):

- „a gazdasági tevékenységek általános kereteit meghatározó struktúrákat (ágazati, földhasználati, erőforrás, kooperáció, koordináció, hálózat stb.);
- a vidéki területeken gazdasági tevékenységet végző, illetve fogyasztó gazdasági szereplőket (termelő, szolgáltató, szervező stb.);
- a gazdasági szereplők tevékenységéhez felhasznált, illetve a területen meglévő erőforrásokat;
- a gazdaság szervezeti kereteit adó civil és hatósági intézményeket, valamint az itt tevékenykedő cégeket, háztartásokat;
- az itt kialakult, egymással, illetve a területen kívüli szereplőkkel fenntartott kapcsolatrendszer”.

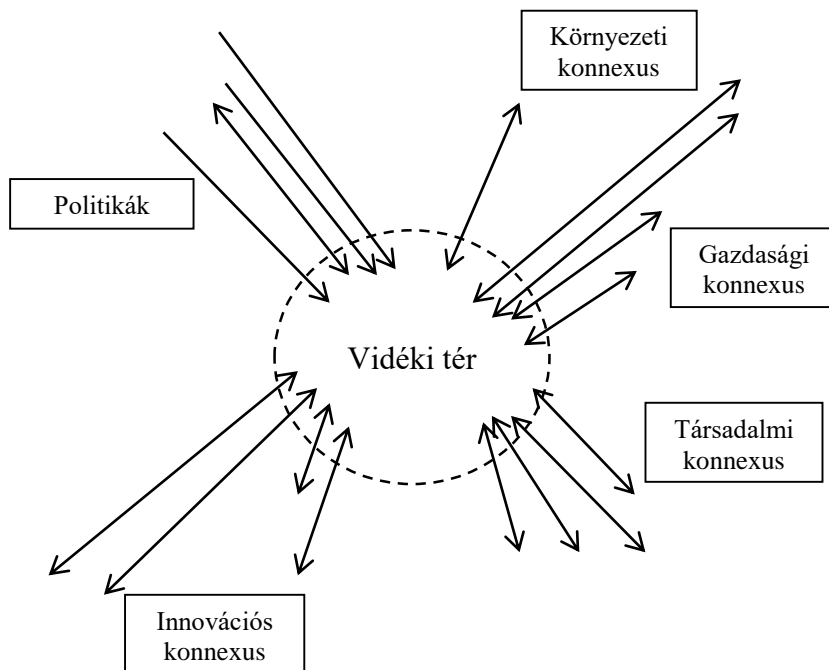
Vagyis előbbi felsorolás alapján is a megközelítés véleményem szerint endogén jellegűnek tekinthető. Mely szintén foglalkozik a meghatározó tényezők körével. A vidékgazdaság erőforrásai az alábbi módon rendszerezhetők (Bozsik 2010, 31. o.):

- „humán erőforrások (vidéki emberek, közösségek, munkaerő, szükségletek),
- természeti erőforrások (a termőföld és a helyi jelentőségű ásványvagyon, a víz, a növény- és állatvilág),
- táj- és tájképi erőforrások,
- települések,
- egyéb erőforrások”.

A szerző (Bozsik 2010) mint leírja, véleménye szerint az infrastruktúra az előbbi erőforrások részeként sok esetben megjelenik, így azt külön nem tárgyalja. Álláspontom szerint érdemes külön is vizsgálni az infrastruktúra vidéki helyzetét, így azt a könyvem későbbi fejezetében meg is teszem.

Végül fontosnak tartom bemutatni, ahogy az ESPON (2011b) kutatási jelentésében a vidéket a világban jellemzővé váló, napjainkra egyre intenzívebb és egyre inkább elmélyülő kapcsolati rendszerében elemzik. A jelentésben a konnexusnak⁴³ nevezett kapcsolati rendszeren keresztül kerül megvilágításra, hogy a rurális tereket milyen interakciók érik (2.16. ábra).

2.16. ábra Konnexus a kapcsolati térben

Forrás: ESPON (2011b, 464. o.)

A dokumentumban (ESPON 2011b, 463. o.) a *gazdasági konnexus* kapcsán példaként azokat az ellátási láncokat említik, melyek a vidéki területekben kötik össze a vállalkozásokat a vevőkkel, beleértve természetesen az internetet. A *társadalmi konnexus* kapcsán megemlítésre kerül a fiatalok nagyarányú elvándorlása a képzési helyekre. Alapvetően azt a (nem csak fizikai értelemben vett) távolságot értik ez alatt, amely szükséges a különféle társadalmi javak, szolgáltatások eléréséhez. Fontos továbbá a vállalkozások hálózatosodása és klaszterekbe szerveződése az *innovációs*

⁴³ A jelentés (ESPON 2011b, 464. o.) megfogalmazásában a konnexus „...az egyes helyek közötti kölcsönös függőség növekvő mértéke és a hálózati társadalmon belüli kapcsolati tér növekvő befolyása”.

konnexus vonatkozásában, beleértve a felsőoktatási intézményekkel kialakítandó kapcsolatokat. Míg a *környezeti konnexus* magában foglalja az emberi jelenlét vidéki környezetvédelemre gyakorolt pozitív és negatív hatásait.

Bár a szerzők nem részletezik, értelmezésem alapján az egyes nyilak irányai alapján a *politikák* értelmezendő főleg exogén tényezőnek, amely egy vidéki térség esetében logikusnak nevezhető és elfogadható. Ugyanakkor ez természetesen nem jelenti, és nem jelentheti a helyi politikák létének és azok fontosságának negligálását. Míg a környezet, a gazdaság, a társadalom és az innováció endogén és exogén tényezőkként egyaránt kezelendők.

A kapcsolatok vonatkozásában fontosnak tartom megemlíteni, amit Lowe és szerzőtársai (1998) leírnak, vagyis, hogy a hatékony vidékfejlesztési stratégiáknak a helyi szinten törekedniük kell olyan gazdasági és politikai intézmények kialakítására, amelyek elősegítik a kedvező körülményeket a térség határain kívüli kereskedelem kapcsán.

2.6. A fejezet összefoglalása

Munkám második fejezetében az endogén fejlődés elméletére és annak rurális terekkel való kapcsolatára kívántam rávilágítani. Először áttekintettem a fejlődés definitív megközelítését, de részletesebben azt területi és gazdasági kontextusban vizsgáltam. Magával az endogén fejlődés elméletével kapcsolatosan ismertettem annak fogalmát Capello (2007, 2011) és Lengyel (2012b) megközelítése szerint. Lengyel (2012b) megközelítése alapján nem az örökölt tényezők, hanem a tudatosan kialakított helyi tényezőkön alapuló, alulról szerveződő fejlesztések minősíthetők endogén jellegűnek. Ezt a definíciót azért is tartottam fontosnak átvenni, mert sok félreértést eloszlat és tisztázza a munkámban későbbiekben alkalmazott értelmezési kereteket.

Szintén lényeges, hogy Capello (2007, 2011) véleménye szerint a helyi gazdaság sikerességében fontos szerepet játszik a külső információ és tudás is, hozzájárulva a térségi fejlődéshez. Ezt a megközelítést különösen jelentősnek tartom, ha a magyar vidék összefüggésében is értelmezzük, tudván és ismervén a jelenleg domináns társadalmi-gazdasági folyamatokat és egyáltalán a rurális terek általános helyzetét.

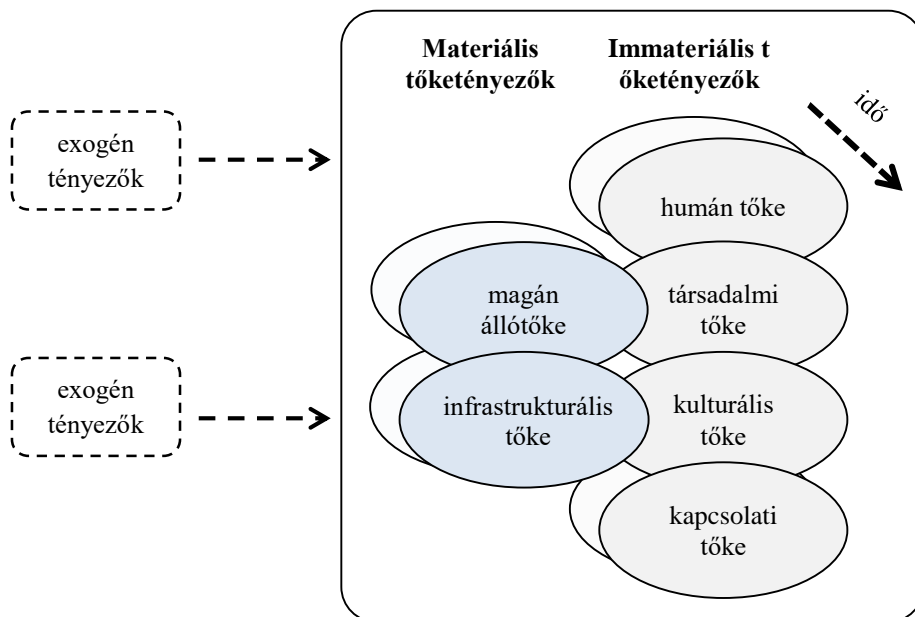
Értelemszerűen az endogén fejlődés elméletének gyakorlati alkalmazása esetén beszélhetünk endogén fejlesztésről. Ennek vonatkozásában is egyértelműen látható a *hely* és a *helyi tényezők* középpontba emelése, azok kulcsfontossága.

Az endogén fejlődési elméletek vonatkozásában bármennyire is paradox módon hathat, fontosnak tartom és magam is egyetértek Stimson és szerzőtársai (2009) véleményével, miszerint egy adott régióknak képesnek kell lennie a részben vagy teljes egészében hiányzó endogén forrásokat exogén tényezőkkel pótolni. Káposzta (2014) megfogalmazásában, ha egy térség endogén forrásai és az azok közötti kapcsolatok, illetve hálózatok kiegészülnek exogén tényezőkkel, az új dimenziókat nyithat a gazdaságfejlesztésben.

Mindezek után kísérletet tettem több, általam jelentősnek és szakmailag relevánsnak ítélt, az endogén fejlődéshez kapcsolódó elméleti modell áttekintésére. Mint

az a 2.5. táblázatban jól látható, ezen modellek esetében, azok számos eltérése mellett, jelentős átfedések mutatkoznak, legalábbis ami az egyes tőketényezők fontosság szerinti megítélését illeti. Ezen tudományos munkák alapján, a legtöbb esetben felmerülő hét tőketényezőt tartottam érdemesnek modellembé bevonni (2.17. ábra).

2.17. ábra Az endogén területi fejlődés modellje

Forrás: saját szerkesztés

Modellem kapcsán fontosnak tartom megjegyezni, hogy a tőketényezők kiválasztásában a szakirodalmi háttérre támaszkodva néhány tényező egyértelműen és jól elkülöníthető fontosság alapján, vagyis hogy hány alkalommal kerül megemlítésre. Más esetekben viszont nem ilyen éles a határ, így, hogy a kapcsolati és infrastruktúrális tőke bevonásra került, míg az intézményi vagy kreatív tőke nem, azt egyéni döntésem határozta meg. A döntés meghozatalakor szem előtt tartottam, hogy modelletem a magyar vidéki térben kívánom alkalmazni.

Valamint fontos megjegyezni, hogy a természeti tőke bevonását a szakirodalom alapján mindenképp indokoltnak gondoltam, ugyanakkor a tőketényezőt nem sikerült megfelelően kvantifikálni, így az kényszerűségből kimaradt a modellből.

Továbbá a modell kapcsán meghatározó, hogy:

- a modellt dinamikus szemléletben vizsgálom. Így az egyes időpontok állapotainak felmérésén túl a tőketényezők időbelisége is kirajzolódik;
- a modellt térségi (mezo) szinten értelmezem;

- értelmezésem szerint a modellben minden tényező kapcsolódik a többihez, azok között különféle erősségű interakciók állnak fenn;

A modell kialakításának előzményeihez tartozik, hogy az endogén fejlődés mára igen népszerűvé vált fogalmi rendszerén belül talán legnépszerűbbnek Camagni (2008) területi tőke modellje nevezhető. Az elgondolást, mely vizualizálva egy szakmai körökben jól ismert 3x3-as mátrixként jelenik meg, számos szerző átvette, adott esetben tovább is gondolta azt. A fogalom a Camagni-féle megközelítés miatt a konstruktív vitákat is magában foglaló szakmai érdeklődés középpontjába került, így magam is indokoltan tartottam a témakör átfogó ismertetését. Meglátásom szerint is kritizálható a keretrendszer, viszont az egyes tőketényezők tárgyiasultság mentén való elkülönítését mindenképpen kívánatosnak tartom, így saját modellemben is alkalmaztam.

A kiválasztott és modellbe bevont tőketényezőket külön-külön is fontosnak gondolom bemutatni, áttekintve azok szakirodalmi hátterét és a gazdaságtudományban való beágyazottságuk mélységét.

Valamint munkám addigi részének egyfajta szintéziseként a 2.5. fejezetben az endogén fejlődés keretei között megvalósuló vidékfejlesztést tekintettem át. Vagyis a megvizsgált elméleti háttér gyakorlati megközelítését rurális környezetben. Ezt a részt azért is tartom jelentősnek munkám szempontjából, mert az végső soron ehhez a tárgykörhöz kíván hozzájárulni. Mint Káposzta (2014) megfogalmazza, a lokalitásban rejlő endogén tényezők a vidéki gazdaságfejlesztésben is fontos szerepet tölthetnek be, és ezek kellő kiaknázása nélkül a társadalmi-gazdasági periferizálódás növekedése következhet. Így a szerző a hátrányos helyzetű területek számára megoldást nyújtó eszközök közül bár csak egyik, de talán legfontosabb elemeként tekint az endogén erőforrásokra alapozott helyi gazdaságfejlesztésre. E megközelítéssel magam is azonosulok.

A fejezetben áttekintett szakirodalmak és az azokra alapozott empirikus vizsgálat segíthet igazolni, hogy nincs olyan gazdaságilag sikeres terület, mely az emberi erőforrások terén gyengén szerepelne (2. *hipotézis*). Továbbá, mivel a fejezetben feldolgozott irodalmak jelentik a kialakított tőketényezők alapjait, így közvetve mindenképp hozzájárulnak annak megállapításához, hogy e tényezők hogyan hatnak egymásra, melyek a fontosak, illetve, hogy bevonhatók-e regressziós modellemben (4. *hipotézis*).

3. Az alkalmazott módszertan ismertetése

Korunkat és annak gazdaságát a különböző léptékek mentén megjelenő térbeli egyenlőtlenségek jellemzik (Nagy 2010). E mellett azt is látnunk kell, hogy a kijelentés, miszerint egy terület egység elmaradott, „...*mindig viszonyt határoz meg, azaz más régiókhoz való hasonlítás alapján értékelünk, ítélünk*” (Simon–Lengyel 1990, 49. o.). A szerzőpáros azt is megállapítja, hogy az elmaradottság társadalmi-gazdasági folyamatok eredménye, melyekre a helyi erőforrások, valamint a regionális politika és gyakorlat is hatással van.

Előbbi megállapítások számos kérdést, illetve megvizsgálandó területet felvetnek. Az eltérések értelmezhetők több megközelítésben is. Mégis, az ezeket kiváltó okok gyakran igen mélyen gyökereznek, azok vizsgálatára és megértésére összetett elemzésekre van szükség. Egy ilyen komplex vizsgálat eredménye később a gyakorlatban is hasznosítható lehet, és háttéranyagként szolgálhat a különböző területi politikák kialakításában is. Ugyanakkor a már említett különböző adottságú régiók nem fejleszthetők azonos tervek alapján, ehhez minden térség esetében tisztán kell látni a kulcsfontosságú tényezőket. Ezek azok a tényezők, amelyek a sikeresség alapjául szolgálhatnak, és amelyek hosszú távon képesek biztosítani a gazdasági, társadalmi és környezeti fejlődés erőforrásait.

Nem véletlen, a területi különbségek mérése, az azt kiváltó okok megértése és elemzése szinte a regionális tudomány kezdete óta az egyik legfontosabb kérdés (Benko 1999; Enyedi 1996; Fenyővári–Lukovics 2008; Lengyel–Rechnitzer 2004). Továbbá a komplex modellek vizsgálata esetén alkalmazandó többváltozós elemzések kizárólagosságát Kovács és Lukovics (2011) is megemlíti, így jelen munkában én is ezt követtem. Míg az endogén fejlődés elmélete kapcsán Dinya (2013) amellett, hogy egyetért az egyes tőketípusok közös modellben való kezelésével, kiemeli ezen modellek gyakorlatban való tesztelésének szükségességét is.

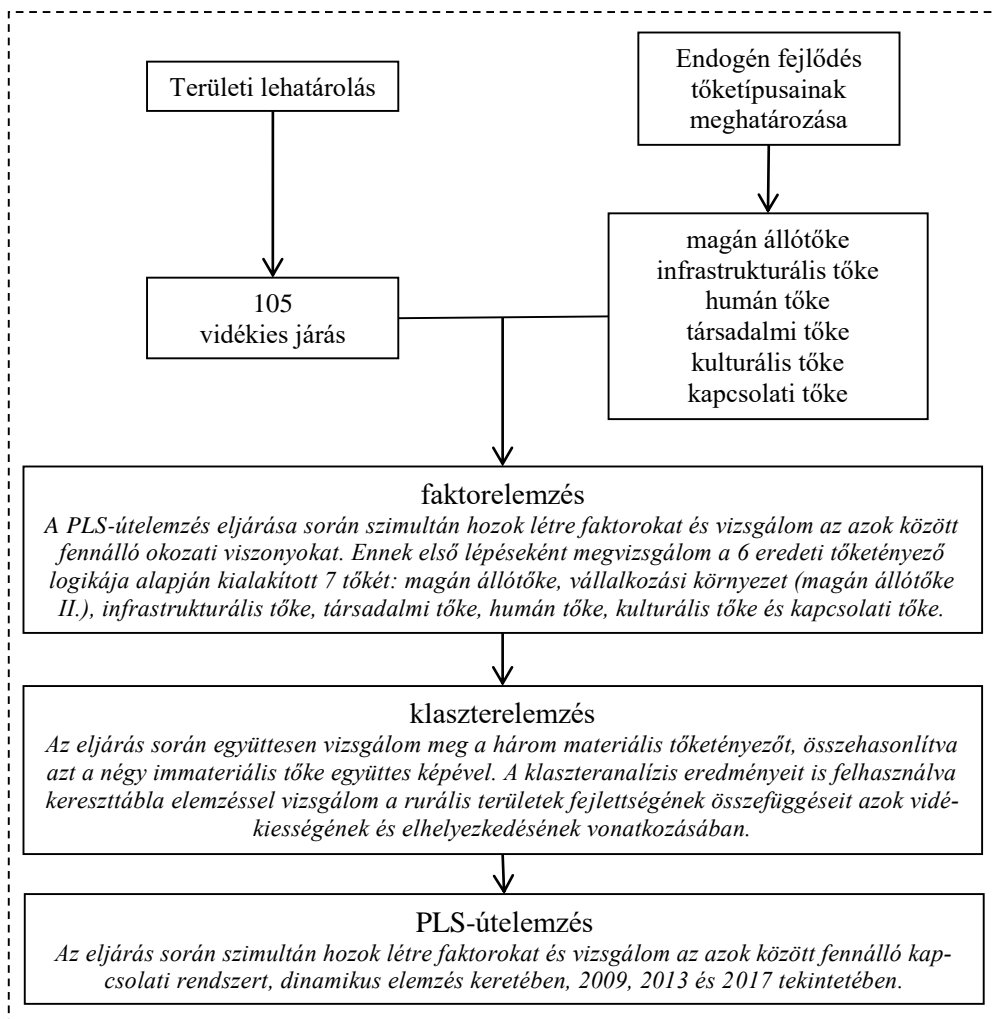
Hangsúlyozom, munkámban azért is törekszem teljes körű kép bemutatására, mert mint Beluszky és Sikos T. (2007) is leírja, a hazai rurális körzetek között fennálló különbségek igen jelentősek. Ezek a differenciák megmutatkoznak számos társadalmi és gazdasági vonatkozásban, ezért is lehetnek félrevezetők azok az írások, amelyek többnyire a lelegelettebb falvakkal foglalkoznak. Valamint fontos megjegyezni, mint azt Rakonczi és Simon (1976) már közel negyven éve leírta, hogy a fejlődés során létrejövő, közös tulajdonságokkal rendelkező, homogén csoportok feltárása lényeges, mert egy-egy csoporton belül hasonló tendenciák érvényesülnek.

3.1. Munkámban alkalmazott módszertan

A negyedik, ötödik és hatodik fejezetben mutatom be az endogén fejlődés vonatkozásában Magyarország rurális járásainak vizsgálatát. Az elemzési folyamat első lépéseként magukat a mérés kereteit biztosító terület egységeket határoztam meg. A járási

szint kiválasztása után, ezek körében állapítottam meg, melyek minősülnek rurálisnak. A vidéknek munkám korábbi részében ismertetett meghatározása és lehatárolása következtében 105 járás minősíthető vidékiesnek, így elemzésemet ezek körében valósítottam meg (3.1. ábra).

3.1. ábra A munkám során alkalmazott elemzési keretrendszer felépítés

Forrás: saját szerkesztés

Munkámban a PLS-útelemzés módszertanának⁴⁴ segítségével, a könyv korábbi részében ismertetett tőketényezőket megtestesítő látens faktorokat állítok elő és szimultán vizsgálom azok okozati összefüggéseit. A PLS-útelemzés során kialakított látens faktorok konfirmatív faktorelemzésnek is felfoghatók, hiszen az eljárás során, a regressziós modell létrejöttével szimultán faktoranalízis is történt.

Az eredmények bemutatása „fordított” időrendiséget követ. Vagyis először a kapott faktorértékeket ismertetem, először ezek kereteiben vizsgálom a járások fejlettségét. Az egyes materiális és immateriális tőkék vizsgálata során azok külön-külön is képesek szemléletesen megjeleníteni a mai magyar *vidék* területi differenciáit, azonban az elemzés következő fázisában érdemesnek tartom közösen bemutatni a materiális és immateriális tőkéket is. Vagyis klaszterelemzés segítségével vizsgálom az összes tárgyiasult tőketényezőt, és azokat hasonlítom az összes, nem tárgyiasult tőketényező térszerkezetéhez. A klaszterelemzés eredményeinek felhasználásával, kereszt-tábla elemzés segítségével vizsgálom a fejlettség térbeliségét és annak a vidékiesség mértékéhez fűződő kapcsolatát. Majd tovább haladva, a PLS-útelemzés segítségével előállított látens faktorok okozati összefüggéseit vizsgálom.

A továbbiakban bemutatom a felhasznált mutatók forrását, illetve, hogy mi alapján kerültek be a vizsgálatba és hogyan ábrázoltam azokat. Ezenfelül részletesen ismertetem az elvégzett elemzések módszertani hátterét, illetve az azokhoz kapcsolódó teszteredményeket.

3.2. A felhasznált adatbázis

Munkám megfogalmazott céljai közül egyik, hogy hozzájáruljon a vidékfejlesztési politikákhoz. Azonban mint Fertő és Varga (2015) megfogalmazzák, a térségfejlesztési programok hatásainak elemzésével kapcsolatos legkomolyabb feladat a releváns teljesítményindikátor megalkotása. Hozzáteszik, hogy egy-egy mutatószám jól megragadhat egy adott területet, de ez semmiképp sem lehet elégséges, ha komplex vizsgálatra törekszünk.

Jelen munkában az endogén fejlődéshez kapcsolódó indikátorok kiválasztása mellett, azokkal párhuzamosan, a vidékies jelleg megragadására is képes adatállomány összeállítására volt szükség. De mint minden kvantitatív elemzés során, jelen esetben is felmerült az örök kérdés a rendelkezésre álló adatok körére vonatkozóan, amelyet többen is megfogalmaztak már (pl. Fertő–Varga 2015; Nagy 2004).

⁴⁴ A PLS-útelemzés módszertanát a 6.1. fejezetben ismertetem.

3.1. táblázat A modellbe bevont tőketényezők ismertetése

<i>tőke</i>	<i>definíció</i>	<i>példák indikátorokra</i>	<i>forrás</i>
magán állótőke (anyagi jólét)	A magán állótőke egy származtatott, gazdasági céllal létrejött termelési tényező, amelyet magas tárgyi-asultság és magas rivalizálás jellemez Camagni (2008) rendszerében (is).	lakosság és vállalkozások pénzügyi jellemzői, térség gazdasági struktúrája, szolgáltatások színvonala, multinacionális vállaltok mutatói, munkatermelékenység, ipari mutatók	Brasili et al. (2012) Camagni et al. (2011) Jóna (2013b) Tóth (2013)
vállalkozási környezet (magán állótőke II.)			
infrastrukturális tőke	Brasili és szerzőtársai (2012) szerint az infrastrukturális tőke olyan kommunikációs erőforrások (utak, repülőterek, vasút) összességéből áll, amelyek előmozdítják az emberek, áruk és szolgáltatások mozgását, illetve cseréjét.	közművesítéssel kapcsolatos indikátorok; természeti adottságokkal kapcsolatos mutatók, települési struktúra	Affuso–Camagni (2010) Brasili et al. (2012) Jóna (2013b) Tóth (2013)
társadalmi tőke	Putnam (1996) úgy írja le a társadalmi tőkét, hogy az nem más, mint a társadalmi élet alkotóelemei – hálózatok, normák és bizalom –, melyek lehetővé teszik a társadalom tagjai számára a hatékonyabb együttműködést a közös célok elérése érdekében.	munkanélküliséggel, bűnözéssel, vendégforgalommal és szociális helyzettel kapcsolatos indikátorok, közügyekben való társadalmi aktivitás, önkéntesség, adományozás	Affuso–Camagni (2010) Brasili et al. (2012) Jóna (2013b) Tóth (2013)
humán tőke	Camagni és szerzőtársai (2011) megközelítésében e tőketípus összekapcsolja a készségeket, a szakértelmet és az ügyességet, amelyeket az egyén birtokol.	oktatással, felsőoktatással, kutatás-fejlesztéssel, művelődéssel kapcsolatos adatok	Brasili et al. (2012) Camagni et al. (2011) Jóna (2013b) Tóth (2013)
kulturális tőke	Magát a kulturális tőke kifejezést Bourdieu teremtette meg és vezette be a társadalom-tudományokba, magyarázandó azt a képességet, mely során a szellemi-vezető elit továbbadja kiváltságos státuszát saját gyerekeinek (DiMaggio 2004).	művelődéssel kapcsolatos adatok	Jóna (2013b)
kapcsolati tőke	A kapcsolati tőkét két feltétel megfogalmazásával Sik (2006, 77. o.) úgy írja le, hogy az „...alkalmas termékek és szolgáltatások létrehozására, miközben maga nem alakul át; illetve a kapcsolati tőke előállításához a majdani haszon reményében áldozatot kell hozni (ami azonban el is maradhat, vagyis a kapcsolati tőke kockázatos beruházás)”.	választási részvétel, exportképesség, nyitottság mértéke, aktív spin-off vállalkozások száma, ki-sebbségekhez tartozók száma, távközlési eszközök előfizetéseinek, illetve azok használatával kapcsolatos mutatók, nonprofit szervezetek, idősek klubjával kapcsolatos adatok	Affuso–Camagni (2010) ⁴⁵ Brasili et al. (2012) Jóna (2013b) Tóth (2013)

Forrás: saját szerkesztés

⁴⁵ Affuso és Camagni (2010) a társadalmi és kapcsolati tőkét együtt kezeli.

Viszont ez a típusú nehézség a rurális területek vonatkozásában hatványozottan érvényesül. G. Fekete (2013b) ír a pénz-, humán és kulturális tőke vidéki hiányáról, amelyek nélkül új vállalkozások sem tudnak helyben létrejönni. Az adatgyűjtési fázis során magam is szembesültem ezzel a problémával. Általánosságban is megnehezítette a mérést az indikátorok megfelelő kiválasztása, hiszen sajnos a lehatárolásra került 105 járásban néhány infrastrukturális, illetve humán tényezőnek oly mértékű hiánya tapasztalható, hogy a vonatkozó adatsorok módszertani szempontból nem voltak felhasználhatók. További nehézséget okozott, hogy elemzésemet dinamikus szemléletben kívántam megvalósítani, így az adatsoroknál figyelembe kellett, hogy azok 2017 mellett rendelkezésre álljanak 2009-ben és 2013-ban is.

Emellett a magán állótőke kvantitatív módon való értelmezése az endogén fejlődés elméletének szakirodalmi feldolgozása után sem egyértelmű, hogy az *egyén* vagy a *vállalat* szempontjából vizsgálendő a tőketényező. Például Capello (2007) megkülönbözteti a magán állótőkét a vállalkozói tőkétől. Míg Jóna (2013b) a Camagni területi tőke elméletére alapozott mérésében a gazdasági tőkét döntően vállalkozások adataival fejezi ki. Tóth (2013) elemzésében közös terület keretében, de külön faktorként elemzi a társas vállalkozások és a lakosság pénzügyi-jövedelmi jellemzőit. Így végül a magán állótőke vonatkozásában két faktort alakítottam ki. Az első esetében hagytam meg az elnevezést, mely faktor az egyén jólétét hivatott kifejezni. Míg a második magán állótőke a vállalkozások helyzetét méri, így az a vállalkozási környezet elnevezést viseli. Összegezve munkámban az alábbi tőketényezők szerepelnek: *magán állótőke, vállalkozási környezet, infrastrukturális tőke, társadalmi tőke, humán tőke, kulturális tőke, kapcsolati tőke* (3.1. táblázat).

A tőketényezők megragadásához 33 indikátort használtam az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszerből (TeIR). Az adatbázisból egészen pontosan a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Területi Statisztikai rendszerét, a Nemzeti Adó- és Vámhivatal (NAV), Nemzeti Fejlesztési Minisztérium (NFM), valamint GeoX Kft. adatait használtam fel. Az adatgyűjtés kapcsán mindenképp meg kell említeni, hogy az adatelérhetőség bizonyos mértékben korlátozó tényezőként jelent meg az elemzés során. Munkám elkészítésekor bizonyos adatok nem álltak rendelkezésre a 2018-as évre, így minden indikátor esetében 2017-es adatok tükrözik a legutóbbi állapotot.

Továbbá fontos megjegyezni, hogy munkámban az endogén tőketényezőket dinamikus vizsgálat alá vontam, megfigyelve az azok terén, az elmúlt nyolc év során bekövetkezett változásokat. A szélesebb időhorizonton történő vizsgálatot lehetlenné tette, hogy több indikátor nem volt érhető korábbi évekre. Így munkám 6. fejezetében, a PLS-útelelemzés során az egyes tőketényezők egymásra gyakorolt hatásait vizsgálom a 2009., 2013. és a 2017. év vonatkozásában, összehasonlítva azokat.

Meg kell jegyezni, hogy néhány indikátor 2009-es és 2013-as elnevezésében kisebb eltérés van a 2017-esektől, így előbbieket listája a 3. mellékletben szerepel. Meggyőződésem, hogy a minimális eltérések mértéke lehetővé teszik a dinamikus elemzést.

3.2. táblázat Az egyes tőketípusokat meghatározó indikátorok listája, 2017

tőketípusok	változók	
Materiális tőketípusok		
Magán állótköke	1 főre jutó összes belföldi jövedelem (Ft)	
	1 főre jutó összes jövedelem főállásból (Ft)	
	1000 főre jutó épített lakások száma	
	1000 főre jutó az év folyamán épített lakások összes alapterülete (m ²)	
Vállalkozási környezet	1000 főre jutó személygépkocsik száma az üzemeltető lakhelye szerint	
	1 vállalkozásra jutó mérleg főösszeg (1000 Ft)	
	1000 főre jutó regisztrált betéti társaságok száma	
	1000 főre jutó regisztrált korlátolt felelősségű társaságok száma	
	1000 főre jutó regisztrált agrárgazdasági szervezetek száma	
Infrastrukturális tőke	1000 főre jutó regisztrált részvénytársaságok száma	
	1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma – GFO'14	
	1000 főre jutó a közüzemi szennyvízgyűjtő-hálózatban (közcsatornában) elvezetett összes szennyvíz mennyisége (1000 m ³)	
	1000 főre jutó háztartásokból a közüzemi szennyvízgyűjtő-hálózatban (közcsatornában) elvezetett összes szennyvíz mennyisége (1000 m ³)	
Társadalmi tőke	1000 főre jutó internet előfizetések száma	
	1000 főre jutó bekapcsolt fővonalak száma	
	Immateriális tőketípusok	
	1000 főre jutó 180 napon túli nyilvántartott álláskeresők száma összesen	
	1000 főre jutó belföldi állandó elvándorlások száma	
Humán tőke	1000 főre jutó általános iskolai főállású pedagógusok száma (gyógypedagógiai oktatással együtt)	
	1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők közül fiatalok (14–17 éves)	
	1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők száma (lakóhely szerint)	
	1000 főre jutó felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma a nappali képzésben (képzési hely szerint)	
Kulturális tőke	1000 főre jutó felsőoktatási intézményekben dolgozó oktatók száma (képzési hely szerint)	
	100000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma a szakmai, tudományos, műszaki tevékenység nemzetgazdasági ágban – GFO'14	
	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek száma	
Kapcsolati tőke	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek tagjainak száma	
	1000 főre jutó kulturális rendezvények száma	
	1000 főre jutó kulturális rendezvényeken résztvevők száma	
	1000 főre jutó rendszeres művelődési formákban résztvevők száma	
	1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban – GFO'14 TEÁOR'08: I gazdasági ág	
Kapcsolati tőke	1000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban – GFO'14 TEÁOR'08: I gazdasági ág	
	1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma az információ, kommunikáció nemzetgazdasági ágban – GFO'14 TEÁOR'08: J gazdasági ág	
	1000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma az információ, kommunikáció nemzetgazdasági ágban – GFO'14 TEÁOR'08: J gazdasági ág	
	1000 főre jutó regisztrált nonprofit és egyéb nem nyereségérdekelt szervezetek száma – GFO'11, GFO'14	

Forrás: saját szerkesztés

Az elemzést 144 változó bevonásával kezdtem meg, melyeket materiális és immateriális tényezőkre bontottam. Ezek számát jelentősen csökkentve, végül 15 adatsor képezi a materiális tőketényezőket, és 18 az immateriálisakat (3.2. táblázat).

Mind a materiális, mind az immateriális tőkék esetében a minta elemszáma több, mint ötszöröse a változók számának, amely érték elvárhatónak nevezhető (Sajtos–Mitev (2007), Wágner (2003)). Mint ahogy azt említettem, a területi lehatárolás elvégzése után, alkalmazott módszertanom alapján 105 járás minősíthető, eltérő mértékben, vidékiesnek.

4. A faktorelemzés módszertana és eredményei

A többváltozós elemzések esetén hasznos módszer a faktoranalízis, melynek segítségével csökkenthető a változók száma (Kovács et al. 2006). Az eljárás a hetvenes években vált hazánkban a területi kutatások egyik alpmódszerevé (Simon–Tánczos-Szabó 1979). A módszer előnye az is, hogy annak segítségével könnyen áttekinthetővé válnak a sok változóval jellemezhető jelenségek (Katona–Lengyel 2004).

A következőkben a faktorelemzés során létrejött vonatkozó értékeket ismertetem. Munkámban PLS-útelemzést végeztem, mely során a kialakított látens faktorok közötti ok-okozati viszony vizsgálatával szimultán faktorelemzés és regressziószámítás is végezhető. Az útelemzés módszertanát a 6.1. fejezetben ismertetem, ahol a vonatkozó teszteredményeket is bemutatom, melyek a létrejött faktorértékekre is vonatkoznak. Azt mindenképp már jelen résznél el kell mondani, hogy módszertani szempontból a vizsgálat megfelelő volt.

Az így kapott eredményeket térképes diagram (4.1.–4.7. ábra) segítségével ábrázoltam. A szemléltetés során a kapott faktorértékeknek vettem a két szélső értékét (vagyis az adott tőketényező felhalmozásának vonatkozásában legmagasabb és legalacsonyabb értékkel rendelkező járás adatait), ezek alapján alakítottam ki öt kategóriát egyenlő értékűkkel. Így az egyes kategóriákba eltérő számú terület került bele, de ezzel a besorolással válik jól láthatóvá, hogy az adott területen milyen eltérések tapasztalhatók a magyar vidékies járások körében. Fontos megjegyezni, hogy több tőketényező esetében egy, vagy több járás oly mértékben kiugró értékkel rendelkezett, hogy azok értékeitől a számítás során el kellett tekintenem, és ilyen esetekben e területegységek önálló osztályt alkotnak.

4.1. A faktorok elemzése

Munkám ezen fejezetében az egyes tőketípusokat kifejező faktorokat mutatom be és elemzem. Előbb a materiális tőketényezőkhöz kapcsolódó eredményeket ismertetem, majd szemléltetem az immateriális tőkét is.

4.1.1. Materiális tőketényezők vizsgálata

A könyv korábbi részében feldolgozott endogén fejlődés szakirodalma által három materiális tőketényezőt ítéltem olyan fontosságúnak, hogy bevonjam azokat saját elemzésembe. Ezek a két részre osztott magán állótoke, vagyis az azonos nevű tőketényező, illetve a vállalkozási környezet, továbbá e részben vizsgálom az infrastrukturális tőkét.

4.1. táblázat Az egyes materiális faktorokban szereplő járások megoszlása az adott tőketípus felhalmozási szintje szerint

Materiális tőkék felhalmozási szintje	Magán állótőke	Vállalkozási környezet	Infrastrukturális tőke
Legmagasabb	3*	1*	2*
Magas	15	9	12
Átlagos	29	20	37
Alacsony	33	53	37
Legalacsonyabb	25	22	17

Megjegyzés: *: az egyes területeken „kiugró” értékkel rendelkező járások
 Forrás: saját szerkesztés

Az egyes járásokat a materiális és immateriális tőketényezők szerinti elemzésben egyformán öt osztályba soroltam fejlettségük szerint. Ahogy azt korábban is írtam, a kapott faktorok szélső értékei szerint alakítottam ki az osztályokat egyenlő értékközökkel. Így váltak jól láthatóvá az adott tőketényező területi különbségei. Fontos megemlíteni, hogy a materiális tőketényezők között a vállalkozási környezet esetén egy, az infrastrukturális tőke esetében kettő, míg a magán állótőke vonatkozásában három járás kiugró eredménnyel rendelkezik. Így ezen tényezők esetében e járások kerültek a legmagasabb kategóriába és a többi területegységet osztottam négy csoportra (4.1. táblázat). Megfigyelhető, hogy milyen az egyes tőketényezők felhalmozódása a rurális területegységek körében. Így látható, hogy a vállalkozási környezet esetében nincs egy tucat, legalább magas felhalmozási szinttel rendelkező járás, de a magán állótőke és az infrastrukturális tőke esetében is komoly aszimmetria figyelhető meg.

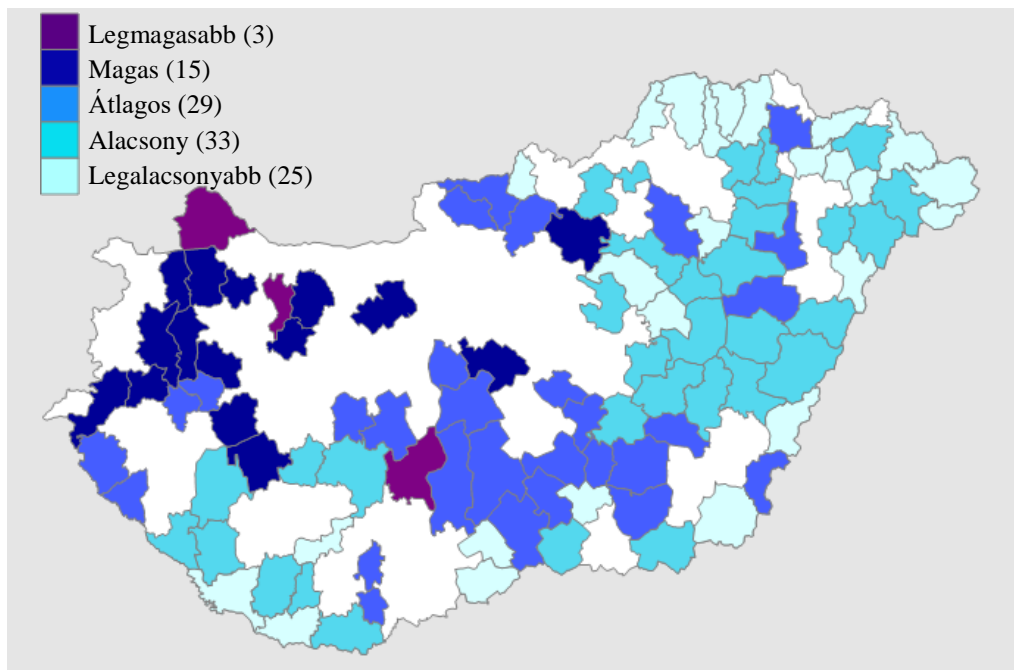
4.1.1.1. Magán állótőke

A magán állótőke testesíti meg keretrendszeremben a klasszikus marxi értelemben vett tőkét, melyet véleményem alapján a leginkább az *egyén* jövedelméhez és jólétéhez kapcsolódó indikátorokkal lehet megragadni. A tőketényező esetében rendkívül szemléletesen tetten érhető a területi különbségeknek az a fajta eloszlása, amelyet Perger (2015) is leír, illetve amely a korábbi, járások hátrányos helyzetére vonatkozóan kirajzolódott.

Látható, az észak-dunántúli terület szinte kiemelkedik a magyar vidékies járások közül (4.1. ábra). Az ország keleti részén egy járás sem tartozik a legmagasabb tőkefelhalmozással rendelkező osztályba, de a magas felhalmozásúak közé is csak kettő területegység sorolható. Legmagasabb állótőkével a Mosonmagyaróvári, Paksi és Pannonhalmi⁴⁶ járás rendelkezik, ebben a sorrendben (4.2. táblázat).

⁴⁶ Meg kell említeni, hogy több járás központi települése (és azok környezete) nem nevezhető hagyományos értelemben *vidéknek*, példa erre Mosonmagyaróvár, vagy éppen Paks. Ugyanakkor népsűrűségi mutatóik alapján ezen területegységek is természetesen az elemzés részét képezik.

4.1. ábra A magán állótoke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

A tőketényezőt alkotó öt indikátor közül kettő esetében, a lakásokra vonatkozó indikátorok vonatkozásában, áll első helyen az imént említett Mosonmagyaróvári terület. A személygépkocsik vonatkozásban a Devecseri járás értéke a legmagasabb, a jövedelmi rangsorokban pedig a Paksié. De a faktorértéke alapján harmadik Pannónhalmát és környezetét magában foglaló területegység csak a személygépkocsik számát illető indikátor esetében nincs az első tizenben. E mutató terén a 21. helyet foglalja el.

A jövedelmi mutatók kapcsán mindenképp meg kell említeni, hogy a munkában a területegységek lehatárolásához korábban alkalmazott népsűrűségi mutató alapján is eltérő lehet egy térség vidékiessége, így gazdasági szerkezete. Jó példa, a már érintett, két jövedelmi mutatóban is élen álló Paksi járás.

A vonatkozó rangsor negyedik helyén álló Sárvári járás a jövedelmi mutatóinak köszönheti előkelő helyét, mindkét bevont indikátor esetében negyedik helyen áll, a másik három mutató esetében nincs az első tíz helyezett között. Persze az is igaz, hogy a leggyengébb helyezése 21., az épített lakások vonatkozásában.

Bár más, a következőkben elemzésre kerülő tőketípusokhoz viszonyítva nem nevezhető kirívóan nagyoknak az egyes osztályok elemszámát illető aszimmetria, de az sem egészséges, hogy a magas és legmagasabb tőkefelhalmozást megtestesítő kategóriákba csak tizennyolc járás tartozik, míg a két legalacsonyabbba ötvennyolc. A leggyengébb faktorértékkel a Cigándi járás rendelkezik, a Kunhegyesi és a Csengeri után.

Az országosan is elmondható, hogy a leggyengébb értékekkel az alföldi és észak-magyarországi járások rendelkeznek.

4.2. táblázat A magán állótoke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017

pozíció	járás	pozíció	járás
1.	Mosonmagyaróvári	96.	Nyíradonyi
2.	Paksi	97.	Hevesi
3.	Pannonhalmi	98.	Fehérgyarmati
4.	Sárvári	99.	Sarkadi
5.	Kisbéri	100.	Edelényi
6.	Kapuvári	101.	Gönci
7.	Fonyódi	102.	Encsi
8.	Devecseri	103.	Csengeri
9.	Téti	104.	Kunhegyesi
10.	Tapolcai	105.	Cigándi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

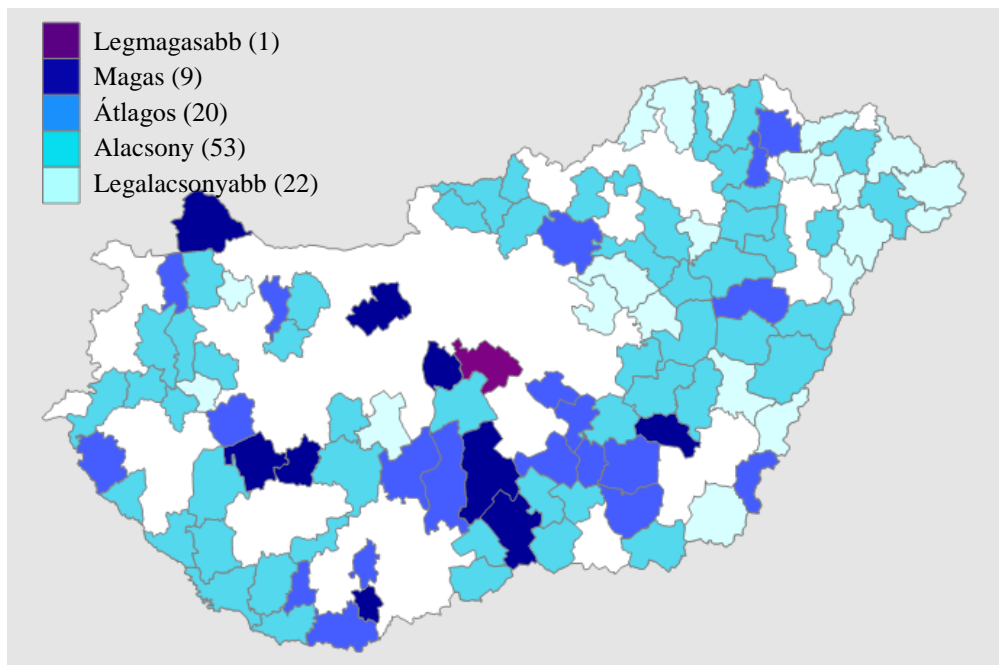
Megállapítható, hogy az egyes indikátorok vonatkozásában is nagy különbségek mutatkoznak. Míg pl. az összes belföldi jövedelem vonatkozásában az első tizenkettő terület egy főre jutó értéke meghaladja az egymillió-kétszázézer forintot, addig a lista végén hat járásban ez az érték a nyolcszázézer forintot sem éri el. A személygépkocsik számában is több mint kétszeres különbség tapasztalható a lista két végén álló járások között.

4.1.1.2. Vállalkozási környezet

A második magán állótoke vállalalkozási környezetként értelmezhető. E felfogásom szerint, bár tágabban értelmezve, az szintén a klasszikus értelemben vett tőkét és annak felhalmozását képes kifejezésre juttatni. A második magán állótőkére, mint az első magán állótőkéhez kapcsolódó, azt indukáló tőketényezőre tekintek.

Igen kevés járás rendelkezik számottevő értékkel ezen tőketényezőt illetően (4.2. ábra). A második magán állótoke legmagasabb szintű felhalmozását kifejező osztályba egyetlen járás nyert besorolást, a Dabasi, kiugró értéke okán. Így nem annyira meglepő az sem, bár mindenképp érdekesség, hogy a faktort alkotó hat adatsor közül öt esetében a Dabasi járás rendelkezik a legjobb értékkel. A kivétel a regisztrált agrárgazdasági szövetkezetek aránya, ahol a Gönci járás az első, megelőzve a mezőtúri és berettyóújfalui területeket. Ez utóbbi mutató kapcsán ugyanaz elmondható, mint a magán állótoke esetében az őstermelésre vonatkozóan, vagyis, hogy a kevésbé vidékies, vagy éppen iparosodottabb terek esetében értelemszerűen alacsonyabb az értéke.

4.2. ábra A vállalalkozási környezet (magán állótoke II. felhalmozási szintjének) térbeli vonatkozásai, 2017

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Az ezen tőke felhalmozása terén legalább magas értékkel rendelkező járásek csoportjába is csak tíz területegység tartozik, ezek közül három Budapest közelében található. E csoportban egyetlen kelet-magyarországi területként a Szarvasi járás szerepel. A következő, átlagos tőkefelhalmozást kifejező osztálynak is csak húsz területegység a tagja. Jóval népesebb az alacsony felhalmozással rendelkező járásek száma, ezt az osztályt ötvenhárom területegység alkotja, a legalacsonyabbat pedig huszonkettő. Az utolsó helyen álló cigándi terület előtt található a Sarkadi, a Kemecei, a Kunhegyesi és a Fehérgyarmati járás (4.3. táblázat).

Vagyis az utolsó öt területegység közül négy a magán állótoke felhalmozásának vonatkozásában is igen gyengén szerepelt, az utolsó tíz területegység között található. A társas vállalkozások, a betéti társaságok és a korlátolt felelősségű társaságok esetében egyaránt a Cigándi járás a sereghajtó, míg a mérlegfőösszeg vonatkozásában a szécsényi területegység áll a lista végén. A részvénytársaságok és agrárgazdasági szövetkezetek kapcsán a lista végén olyan járásek állnak, melyek nem rendelkeznek a vonatkozó gazdálkodási formával. Előbbi megállapítás négy járás esetében igaz, utóbbi tizennégy kapcsán.

4.3. táblázat A vállalkozási környezet (magán állótőke II. felhalmozása) terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017

pozíció	járás	pozíció	járás
1.	Dabasi	96.	Baktalórántházai
2.	Ráckevei	97.	Ibrányi
3.	Bólyi	98.	Csengeri
4.	Bicskei	99.	Putnoki
5.	Kiskunhalasi	100.	Mezőcsáti
6.	Kiskőrösi	101.	Fehérgyarmati
7.	Tabi	102.	Kunhegyesi
8.	Szarvasi	103.	Kemecsei
9.	Fonyódi	104.	Sarkadi
10.	Mosonmagyaróvári	105.	Cigándi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

A magas felhalmozási szinttel rendelkező járások alacsony száma miatt nem igazán beszélhetünk tömörülésekről, de érdekes, hogy Pécs körül négy járás is legalább átlagos értékkel rendelkezik. A Bólyi járás magas eredménye mellett a közepes faktorértéke van a pécsváradi, siklói, szentlőrinci területegységeknek.

Továbbá megállapítható, hogy a Dél-Alföldön is három magas és hét átlagos felhalmozási értékkel bíró járás van. Illetve érdemes még megemlíteni a Balaton környezetében elhelyezkedő Tapolcai, Fonyódi és Tabi járásokat, melyek közül utóbbi kettő szintén a magas tőkefelhalmozást kifejező kategóriába tartozik. Ezek természetesen több mutató terén is kiváló értékkel rendelkeznek, így pl. Fonyód és térsége három mutató kapcsán is az első tíz hely egyikét foglalja el, míg a tabi terület a mérlegfőösszeg (2. hely) és a részvénytársaságok száma (3. pozíció) kapcsán kiemelkedő helyen áll.

Fontos megállapítás a két magán állótőkével kapcsolatosan az, ha együtt kezeljük őket, akkor néhány alföldi járás mellett azon, az 1.6. fejezetben már tárgyalt rurális járások körét kapjuk meg, amelyek a hazánkban korábban alkalmazott besorolás szerint nem minősültek hátrányos helyzetűnek. Ezek döntően az észak-dunántúli területeken helyezkednek el, kiegészülve néhány Budapesthez közeli és kelet-magyarországi járással. Utóbbiak körébe néhány relatíve nagyobb város és azok környezete tartozik.

4.1.1.3. Infrastrukturális tőke

Az infrastrukturális tőke vonatkozásában, két kiugró értékkel rendelkező járás jelenik meg, érdekes, hogy mindkettő az Alföldön. Ezek a hódmezővásárhelyi és gyulai területegységek. Ha az előző tőketényezőhöz viszonyítunk, jelen esetben valamivel több a legalább átlagos értékkel rendelkező terület, tíz helyett tizennegy.

Összesen ötvenegy járás rendelkezik átlagos, vagy annál magasabb szintű tőkefelhalmozással az infrastruktúra vonatkozásában. Ugyanakkor a legmagasabb és legalacsonyabb értékkel rendelkező területegységek köre több esetben hasonlatos a korábban vizsgált tőketényezők esetében megfigyeltektől (4.4. táblázat).

4.4. táblázat Az infrastrukturális tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017

pozíció	járas	pozíció	járas
1.	Hódmezővásárhelyi	96.	Csengeri
2.	Gyulai	97.	Mezőcsáti
3.	Gyöngyösi	98.	Gönci
4.	Tapolcai	99.	Encsi
5.	Mosonmagyaróvári	100.	Fehérgyarmati
6.	Szentesi	101.	Edelényi
7.	Fonyódi	102.	Sellyei
8.	Hajdúszoboszlói	103.	Devecseri
9.	Gyomaendrődi	104.	Vásárosnaményi
10.	Kapuvári	105.	Cigándi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

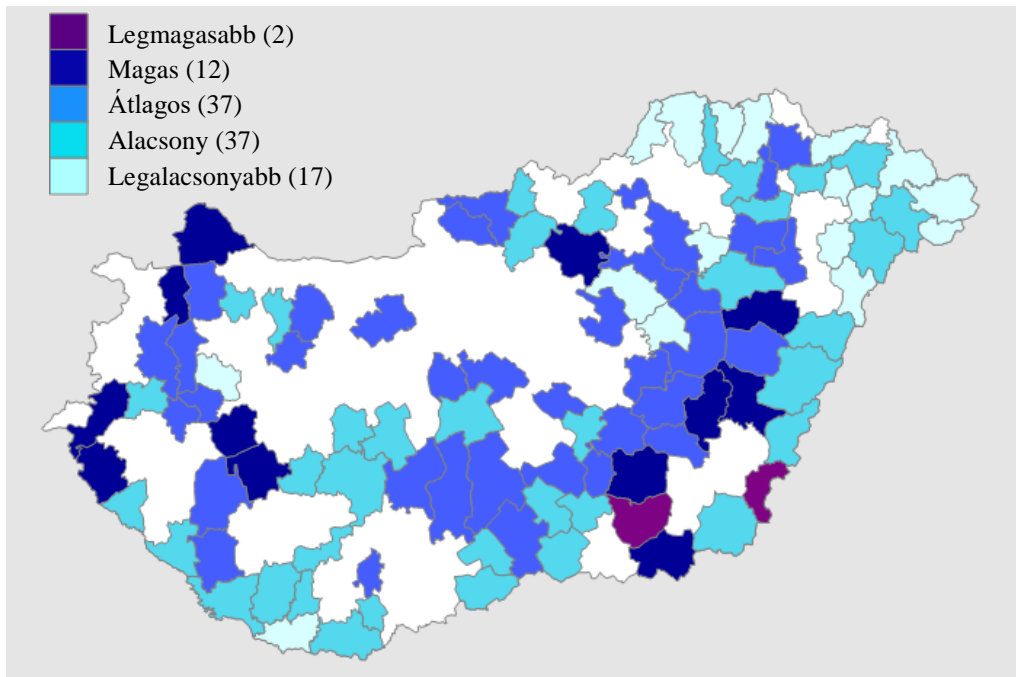
Ha a faktort alkotó négy indikátort külön is megvizsgáljuk, az látható, hogy a két, szennyvízre vonatkozó indikátor esetén a Hódmezővásárhelyi járás rendelkezik a legmagasabb értékekkel, az internet vonatkozásában a gyulai területegység, míg a fővonalakat illetően Szentés és környezete.

A lista végén a Cigándi, Vásárosnaményi és Devecseri járások találhatóak. Említett cigándi területegység utolsó az interneteléréshez kapcsolódó mutató esetében, utolsó előtti a közüzemi szennyvízgyűjtő-hálózatban elvezetett szennyvíz vonatkozásában, míg a háztartásokból elvezetett szennyvíz esetében hátulról harmadik helyet foglalja el.

A tőke felhalmozásának térbelisége kapcsán elmondható, hogy a legmagasabb felhalmozást kifejező kategória két térsége (Hódmezővásárhelyi és Gyulai járás) mellett a „magas” kategória tizenkét elemű. E tizenkét területegység zöme vagy az Alföld dél-keleti részén, vagy a Dunántúl nyugati határhoz közel eső részein található. Az egyik kivétel a vonatkozó tőkefelhalmozás összesített értékei alapján harmadik helyen álló Gyöngyösi járás.

Kevésbé „változatos” a kép, ha a tizenkét területegységet felölelő legalacsonyabb felhalmozási szintű járások csoportját vizsgáljuk, melyek esetében egy igen erős csoportosulása figyelhető meg az ország északkeleti részében. Ezen járások közül mindössze kettő van a Dunántúlon (4.3. ábra).

4.3. ábra Az infrastrukturális tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

4.1.2. Immateriális tőketényezők vizsgálata

Az immateriális tényezők vizsgálata során négy tőketényező, a társadalmi, a humán, a kulturális és a kapcsolati tőke került be az elemzésbe. Az adott tényező felhalmozása szerinti osztályokba való besorolás során, ugyanúgy mint a materiális tőketényezők esetében, a kiugró értékektől eltekintettem. Ezek száma a kapcsolati tőke esetében viszonylag magas, hiszen három járás is nagyon magas értékkel rendelkezik a többi területhez képest.

A magas felhalmozási szinttel rendelkező területegységek egyes tőketényezőkön belüli eloszlása igen eltérő (4.5. táblázat). A humán tőke ilyen szempontból a legkirívóbb, ahol összesen nyolc járás tartozik az első két osztályba. De a kulturális és kapcsolati tőke esetében is csak tizennégy terület nevezhető igazán fejlettnek ilyen értelemben.

4.5. táblázat Az egyes immateriális faktorokban szereplő járások megoszlása az adott tőketípus felhalmozási szintje szerint, 2017

Immateriális tőkék felhalmozási szintje	Társadalmi tőke	Humán tőke	Kulturális tőke	Kapcsolati tőke
Legmagasabb	16	1*	6	3*
Magas	40	7	8	11
Átlagos	30	16	26	34
Alacsony	12	50	40	35
Legalacsonyabb	7	31	25	22

Megjegyzés: *: az egyes területeken „kiugró” értékkel rendelkező járások. A társadalmi tőke esetében az azt alkotó indikátorok jellegéből adódóan a faktorértékek szerinti csökkenő sorrend élén a legfejletlenebb járás található.

Forrás: saját szerkesztés

4.1.2.1. Társadalmi tőke

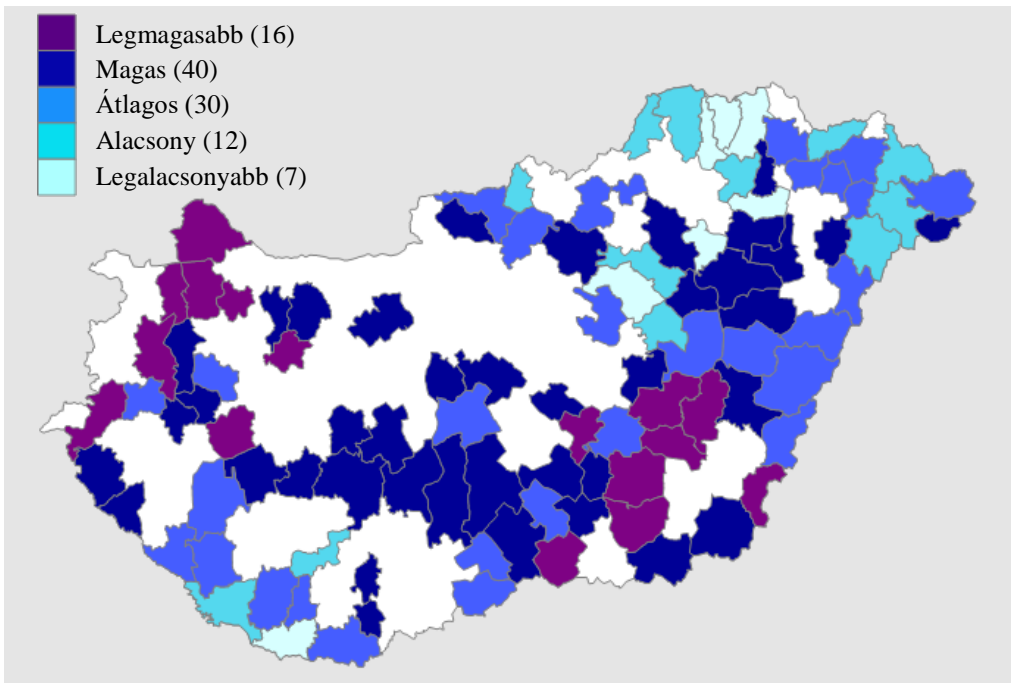
A társadalmi tőkét öt indikátor alkotja. Mint az a társadalmi állapotokat, illetve folyamatokat szemléltető mutatók esetén gyakran előfordul, pl. munkanélküliségi ráta, az alacsony értékek nevezhetők kívánatosnak. A társadalmi tőke vizsgálatába bevont öt indikátor közül négy ilyennek nevezhető. Ezért is fordulhat elő, hogy a társadalmi tőkét leginkább felhalmozó járások rendelkeznek a legalacsonyabb faktorértékkel. Így a lista tényleges „élén” a legalacsonyabb értékkel rendelkező Kapuvári járás áll, míg a másig végpontot az encsi terület jelenti, aminek legmagasabb faktorértéke súlyos leszakadást fejez ki.

Bár a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei terület utolsó helyen egyik indikátor esetében sem áll, de ötből négy esetben az utolsók között találjuk. Leggyengébben a fiatalok bűnelkövetők számát illetően szerepel, abban utolsó előtti. A kivételt az általános iskolai főállású pedagógusokra vonatkozó mutató jelenti, azon a listán viszont második helyen áll. Ugyanakkor azt meg kell említeni, hogy ezen lista esetében az élbolyban főleg gazdaságilag fejletlen járások találhatók.

A korábban említett „fordított” rangsor következménye, hogy a társadalmi tőke felhalmozását figyelve igazán a legnehezebb helyzetben lévő, komoly leszakadással küzdő területek különülnek el. Vagyis az említett Encsi járáson túl hat további terület egység küzd a társadalmi tőke igen alacsony szintjével (4.4. ábra).

Ha ezen tőke felhalmozása terén a két legalacsonyabb osztályt együttesen vizsgáljuk, akkor jól kirajzolódik egy északkelet-magyarországi tömörülése. De persze sajnos nem meglepő, hogy a sellyei, barcsi és hegyháti területek is ezekben az osztályokban jelennek meg.

4.4. ábra A társadalmi tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Az előzőekben leírtakból következik, hogy a magas és legmagasabb felhalmozási szintek más tőketényezőkhöz viszonyítva nagy elemszámmal rendelkeznek. Persze így is megfigyelhető a legmagasabb kategóriába tartozó területegységek észak-dunántúli tömörülése. Emellett megjelenik egy másik térbeli sűrűsödés, az Alföld keleti, illetve délkeleti részén. A legmagasabb társadalmi tőkével a már említett Kapuvári járás bír, amely „dobogós” a két bűnözéssel kapcsolatos mutató és az álláskereső arányának vonatkozásában is. Ezt követi a mosonmagyaróvári és sárvári területegység (4.6. táblázat).

Megvizsgálva a 180 napon túli nyilvántartott álláskeresők számát, azt illetően komoly eltérések tapasztalhatók. Míg a legkedvezőbb értékekkel rendelkező négy észak-dunántúli terület esetében az ezer állandó lakosra jutó érték négy alatti, vagyis a fél százalékot sem éri el, addig az ezen mutatóra vonatkozó lista végén szereplő tizenkilenc térségben a három százalékot is meghaladja az eredmény. A listán utolsó előtti Gönci járás értéke 5,6%, míg a Baktalórántházaié 5,8%.

4.6. táblázat A társadalmi tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017

pozíció	járás	pozíció	járás
1.	Kapuvári	96.	Edelényi
2.	Mosonmagyaróvári	97.	Nyírbátori
3.	Sárvári	98.	Cigándi
4.	Csornai	99.	Sellyei
5.	Szarvasi	100.	Tiszavasvári
6.	Szentesi	101.	Sziksói
7.	Tiszakécskei	102.	Hevesi
8.	Gyomaendródi	103.	Mezőcsáti
9.	Hódmezővásárhelyi	104.	Gönci
10.	Körömdi	105.	Encsi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

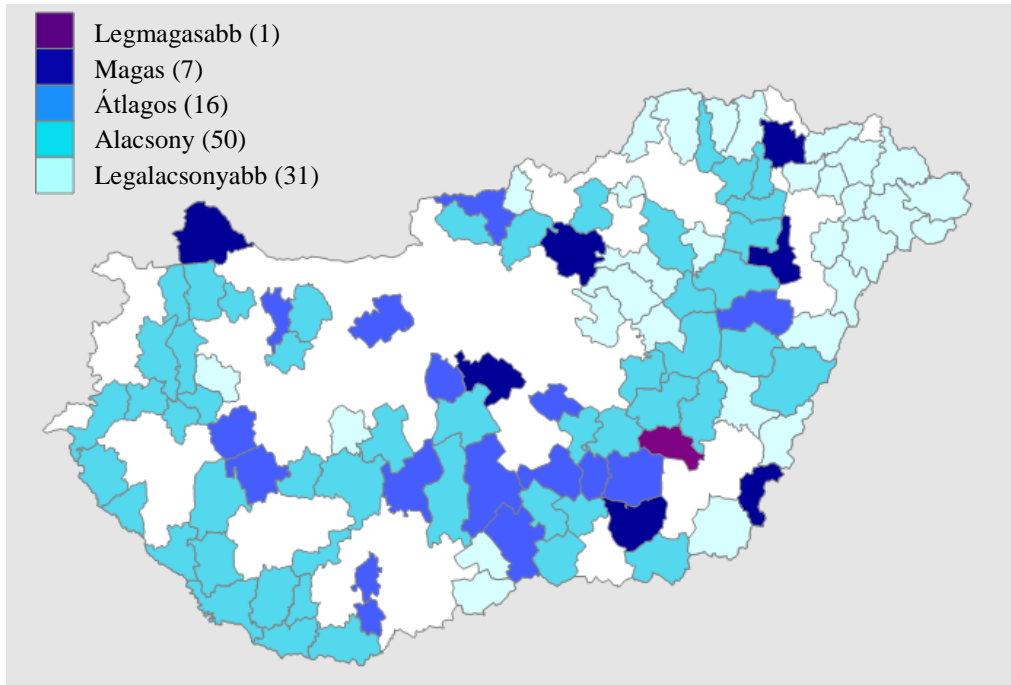
4.1.2.2. Humán tőke

A humán tőke vonatkozásában a magas és legmagasabb tőkefelhalmozással rendelkező járásokat alkotó két kategória összesen nyolc területegységet foglal magában. Ezek közül a legmagasabb kategória tartalmazza a kiugró faktorértékkel rendelkező Szarvasi járást (4.5. ábra).

Fontos megjegyezni, hogy a humán tőke mérésére bevont mutatók közül kettő is felsőoktatási képzési helyhez kapcsolódik, így természetesen kiemelkednek azok a területek, ahol van felsőoktatás. Ez jelen esetben azért is különösen szemléletes, mert a városias jellegű területek lehatárolása miatt kevés felsőoktatással rendelkező vidékies járás található hazánkban. Az említett indikátoroknak a bevonását azért tartom indokoltnak, mert bár a magyar vidéki terek esetében sokszor csak „dichotómiaként” értelmezhetők, de jelen állapotában a rurális Magyarország problémáját pont ezáltal nagyon markánsan meg tudják ragadni. A sokszor a „vidéki értelmiség fellegváraként” kezelt felsőoktatási intézmények jellemzően a viszonylagosan nagyobb településeken jelennek meg, így fordulhat elő, hogy ezen faktor esetében néhány kelet-magyarországi járás kimondottan jól szerepel.

A felsőoktatásban, nappali képzésben részt vevő hallgatóknál a Hajdúböszörményi járás szerepel legjobban, azt követi a Szarvasi és a Sárospataki. A felsőoktatási intézményekben dolgozó oktatók száma alapján is utóbbi két térség áll az élen. Egészen pontosan a Békés megyei területegység vezet, megelőzve a sárospatakit, amelyet a Nagykovácsi járás követ. A két indikátorhoz kapcsolódóan mindenképpen meg kell jegyezni, hogy azok mentén kilenc (oktatók), illetve tíz (hallgatók) járás mérhető.

4.5. ábra A humán tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

Természetesen magam sem tartom reálisnak és nincs is arra szükség, hogy minden járásban legyen felsőoktatási képzőhely, de azt fontosnak tartom bemutatni, hogy a humán tőke illetően való megközelítése esetén milyen szintű hiánnyal kell szembenéznük a vidékies területeknek.

Árnyalja a képet, hogy a tőke mérésére egy további indikátor is bevonásra került. Ez a szakmai, tudományos és műszaki tevékenység mentén tevékenykedő regisztrált vállalkozások járásonkénti arányát fejezi.

Ilyen vonatkozásban a Gyulai járás rendelkezik a legjobb értékkel, azt a Dabasi és Bólyi követi. Nem véletlen, hogy ezek az első tíz területegység között is megjelennek (4.7. táblázat).

4.7. táblázat A humán tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017

pozíció	járás	pozíció	járás
1.	Szarvasi	96.	Mezőcsáti
2.	Gyulai	97.	Fehérgyarmati
3.	Dabasi	98.	Ibrányi
4.	Sárospataki	99.	Nyíradonyi
5.	Gyöngyösi	100.	Kunhegyesi
6.	Hódmezővásárhelyi	101.	Putnoki
7.	Mosonmagyaróvári	102.	Kemecsei
8.	Hajdúböszörményi	103.	Sarkadi
9.	Bólyi	104.	Baktalórántházai
10.	Paksi	105.	Cigándi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

4.1.2.3. Kulturális tőke

A humán tényezőnél több, de összességében így is igen kevés legalább magas felhalmozási kategóriába tartozó járás figyelhető meg a kulturális tőke esetében. A tőkefelhalmozás terén legkedvezőbb két osztály összesen tizennégy területegységet foglal magában.

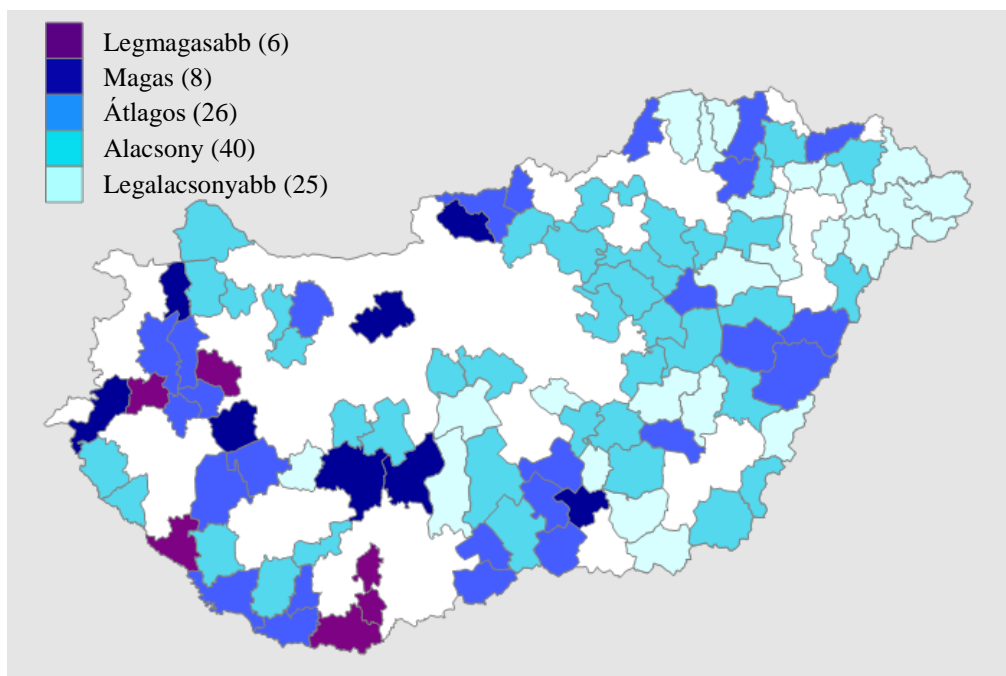
Ebből hat dunántúli járás jelenti a legmagasabb kategóriát, viszont érdekességnek nevezhető, hogy ezen belül négy járás is a dél-dunántúli régióban fekszik, az országhatár közelében (4.6. ábra). Az első helyen a Pécsváradi járás áll, mely minden bevont indikátor esetében az első nyolc között található, az alkotó művelődési közösségek vonatkozásában első helyen.

A magas felhalmozási szinttel rendelkező járások kategóriájának nyolc elemét vizsgálva látható, hogy a legkeletibb járás a Kisteleki. Így értelemszerűen a Tiszántúlon nem is található ilyen területegység. Viszont a legalacsonyabb értékekkel bíró járásoknak, mint más tőkék esetében is, megfigyelhető egy északkeleti tömörülése. A huszonöt e kategóriában szereplő járások közül tíz is Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található. Ezek közül több is a rangsor utolsó helyezettei között (4.8. táblázat).

E tőke terén nem tapasztalható sem Budapest körül, sem a Dunántúl északi részén tömörülés, legalábbis a két legmagasabb tőkefelhalmozást kifejező kategória esetében. Érdekesség, hogy a Siklósi, Bólyi és Pécsváradi járás egyaránt a magas felhalmozási szinttel rendelkező területek szűk csoportjába tartoznak.

Érdeemesnek tartom megemlíteni, hogy Mosonmagyaróvár e tényező esetében igen gyengén áll. Legalábbis összesített 51. helyezése ahhoz képest meglepő, hogy a magán állótőke, illetve a társadalmi és humán tőke esetében is a legmagasabb tőkefelhalmozású osztály tagja volt. Említett helyezésével az alacsony kulturális tőkével rendelkező járások csoportjába tartozik.

4.6. ábra A kulturális tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

4.8. táblázat A kulturális tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017

pozíció	járás	pozíció	járás
1.	Pécsváradi	96.	Edelényi
2.	Vasvári	97.	Csongrádi
3.	Bólyi	98.	Mezőtúri
4.	Devecseri	99.	Szikszói
5.	Csurgói	100.	Hajdúböszörményi
6.	Siklói	101.	Baktalórántházai
7.	Rétságai	102.	Vásárosnaményi
8.	Bicskei	103.	Balmazújvárosi
9.	Kapuvári	104.	Nagykállói
10.	Kisteleki	105.	Nagykőrösi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

4.1.2.4. Kapcsolati tőke

Ezen tőke kialakításakor, a szakirodalmi háttér figyelembe vétele mellett, törekedtem, hogy az tükrözze az adott térség „külvilággal” való kapcsolatát. Vidékiek, számos esetben funkcióhiányos terek esetében igen fontos tényező lehet azok attraktivitása, így a bevont indikátorok között szerepel két turizmussal kapcsolatos mutató. Az infokommunikációval kapcsolatos adatsorokat is az előzőek alapján tartottam indokoltnak bevonnai, továbbá a tőke ötödik elemét a nonprofit szervezetekre vonatkozó indikátor képezi.

4.9. táblázat A kapcsolati tőke felhalmozása terén legmagasabb és legalacsonyabb értékekkel rendelkező járások, 2017

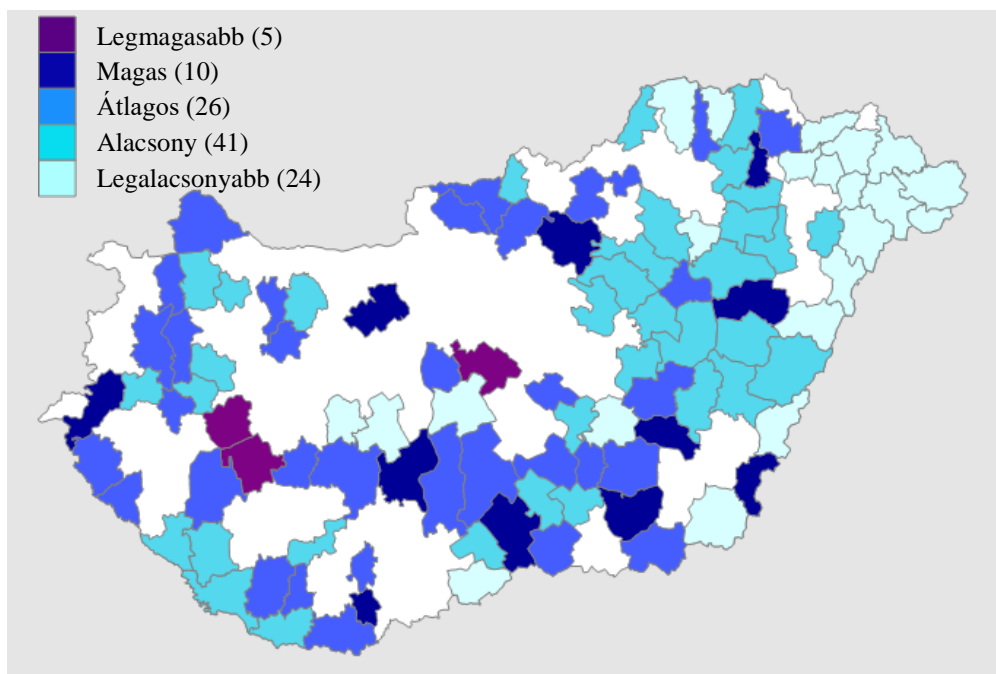
pozíció	járás	pozíció	járás
1.	Dabasi	96.	Bácsalmási
2.	Fonyódi	97.	Enyingi
3.	Tapolcai	98.	Vásárosnaményi
4.	Bicskei	99.	Sarkadi
5.	Gyulai	100.	Mezőcsáti
6.	Bólyi	101.	Baktalórántházai
7.	Hajdúszoboszlói	102.	Kemecsei
8.	Paksi	103.	Csengeri
9.	Gyöngyösi	104.	Nyíradonyi
10.	Szarvasi	105.	Cigándi

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

A tőke kapcsán érdekesség, hogy három területegység is kiugró értékkel rendelkezik. Ez a kimondottan magas tőkefelhalmozás a Dabasi, Fonyódi és Tapolcai járás esetében figyelhető meg. A vizsgált tőke terén magas felhalmozási értékkel rendelkező csoport tizenegy eleme kapcsán is elmondható, hogy azok közül több igen népszerű desztináció belföldön. A 4.9. táblázatban is megjelenik Tapolca, vagy éppen Fonyód, de e csoportba tartozik a Hajdúszoboszlói járás is.

Ha csak a legalább átlagos felhalmozási szinttel rendelkező járások térbeliségét vizsgáljuk, akkor igen vegyes képet kapunk. Ugyanakkor a két legalacsonyabb értékkel rendelkező területegységeket tömörítő csoport terén ismételtelen kelet-magyarországi koncentráció figyelhető meg. A legalacsonyabb tőkefelhasználással bíró járások nagy száma található a Nyírség és annak közvetlen környezetében (4.7. ábra).

4.7. ábra A kapcsolati tőke felhalmozási szintjének térbeli vonatkozásai, 2017

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

A turizmussal kapcsolatos vállalkozások, illetve azok bevont indikátorai esetében, mindkét alkalommal a Fonyódi, Hajdúszoboszlói és Tapolcai járás áll az első három hely valamelyikén, bár a sorrendük eltérő.

Bár faktorelemzésem szorosan kapcsolódik a következő fejezetben olvasható klaszteranalízishez, röviden összefoglalva és hipotéziseimre visszautalva az eljárás kapcsán látható, hogy a vizsgált területegységek jól megkülönböztethetővé váltak az egyes tőketényezők vonatkozásában (*1. hipotézis*). Már a faktoranalízishez kapcsolódó eredmények alapján is kirajzolódik a magas gazdasági és az emberi erőforrásokat felhalmozni képes területek bizonyos fokú kapcsolata (*2. hipotézis*).

5. A klaszterelemzés módszertana és eredményei

Munkám ezen fejezetében a klaszterelemzés segítségével bemutatom a rurális járások fejlettségét a materiális és az immateriális tőketényezők vonatkozásában, azok mentén osztályokba sorolva őket. Így láthatóvá válik, hogy az összes tárgyiasult tényező alapján milyen területi különbségek tapasztalhatók a magyar vidéken, illetve ugyanez vizsgálhatóvá válik a nem tárgyiasult erőforrások vonatkozásában is.

5.1. A klaszterelemzés módszertana

A klaszteranalízis segítségével a megfigyeléseinket úgy tudjuk valamilyen struktúrába rendezni, hogy ezzel egy osztályozást hozunk létre (Kovács et al. 2006). A szerzők hozzáteszik, hogy az eljárás célja az, hogy a megfigyelt objektumok, azok hasonlósága alapján úgy legyenek osztályba sorolva, hogy pontosan egy osztályba kerüljön minden objektum. Katona és Lengyel (2004) ezt azzal egészíti ki, hogy lehetőleg ne legyen túl nagy az osztályok száma sem. A folyamat akkor nevezhető sikeresnek, ha az egyes egységek hasonlítanak csoporttársaikhoz, azonban a más csoportba tartozó elemektől eltérnek (Sajtos–Mitev 2007). Az alábbi kritériumok elvártak az osztályozástól (Kovács et al. 2006, 55. o.):

- „egyértelműség: mindig ugyanazt az eredményt adja;
- stabilitás: az adatok kis változtatása kis eredményváltozást indukáljon;
- optimalitás: minél kevesebb információt veszítünk”.

A korábban létrejött látens faktorok egyes járásokhoz tartozó értékeit a klaszterelemzés során az SPSS 18.0 nevű statisztikai programmal elemeztem. A program felhasználásával és annak módszereivel kapcsolatban több munka is született (Jánosa 2011; Katona–Lengyel 2004; Ketskemény–Izsó 2005; Nemes Nagy 2005).

Munkámban a létrejött materiális és immateriális faktorok kapcsán külön-külön végeztem el a klaszterelemzést. Az eljárás elején a már standardizált faktorértékek kapcsán *hierarchikus* klaszterezés segítségével meghoztam döntésemet a kialakítandó osztályok számára vonatkozóan, melyet a nem hierarchikus, *K-közép* klaszterezés segítségével folytattam le. A hierarchikus és nem hierarchikus eljárás közötti választás kapcsán nem adható egyértelmű válasz, az nagyban függ a kutatási problémától (Sajtos–Mitev 2007).

A hierarchikus eljárásról elmondható, hogy az rögtön klasztereknek tekinti az objektumokat és ezeket vonja össze (Kovács et al. 2006). A már említett, *hierarchikus* módszerrel, azon belül is *Ward* eljárással végzett vizsgálat eredményeként dendrogram szemlélteti a folyamatot (5. melléklet). Erre támaszkodva a materiális tőkék esetében három osztály létrehozása mellett döntöttem, míg az immateriális tőketípusoknál kettő osztály került kialakításra a *K-közép* módszer segítségével. Ez a klaszterezési módszer először kialakítja a kezdeti klaszter-magpontokat, majd iteratív módszerrel a végső klaszter-középpontokat keresi, az azokhoz tartozó objektumokkal (Kovács et al. 2006).

A klaszterelemzés szempontjából fontos lépés a multikollinearitás kiszűrése. Tisztában vagyok vele, hogy a faktorelemzés ilyen téren nem előnyös módszertan, hiszen a főkomponens-elemzéssel ellentétben e metódus nem szűri ki a jelenséget. Viszont munkám egészét figyelembe véve mégis ezen eljárás mellett döntöttem, hiszen élni kívántam a PLS-útelemzés adta egyéb előnyökkel.

5.2. A klaszterek elemzése

A klaszterelemzés eredményeként elmondható, hogy mind a materiális mind az immateriális tőketényezők esetében jól elkülöníthető csoportok jöttek létre, melyeket leginkább jellemző karakterisztikájuk, illetve a tőketényezők együttes felhalmozása alapján neveztem el. Értelemszerűen a materiális tényezőket tartalmazó klaszterelemzésbe a *magán állótőke*, a *vállalkozási környezet* és az *infrastrukturális tőke* kerültek be. Míg az immateriális tényezők klasztererei a *társadalmi tőke*, a *humán tőke*, a *kulturális tőke* és a *kapcsolati tőke* faktorainak bevonásával jöttek létre (6. melléklet).

5.2.1. Materiális tőketényezők

Mind a materiális, mind az immateriális tőkék során két-két csoport került kialakításra, elnevezésükben fejlett és fejletlen osztályokra bonthatók. Némi különbség csak az egyes csoportok elemszámai között figyelhető meg. A materiális tőketényezők esetében a magasabb fejlettséggel bíró járások köre harminchat elemet foglal magában, míg az alacsonyabb fejlettségűek tömörülése hatvankilenc területegységet tartalmaz. (5.1. ábra).

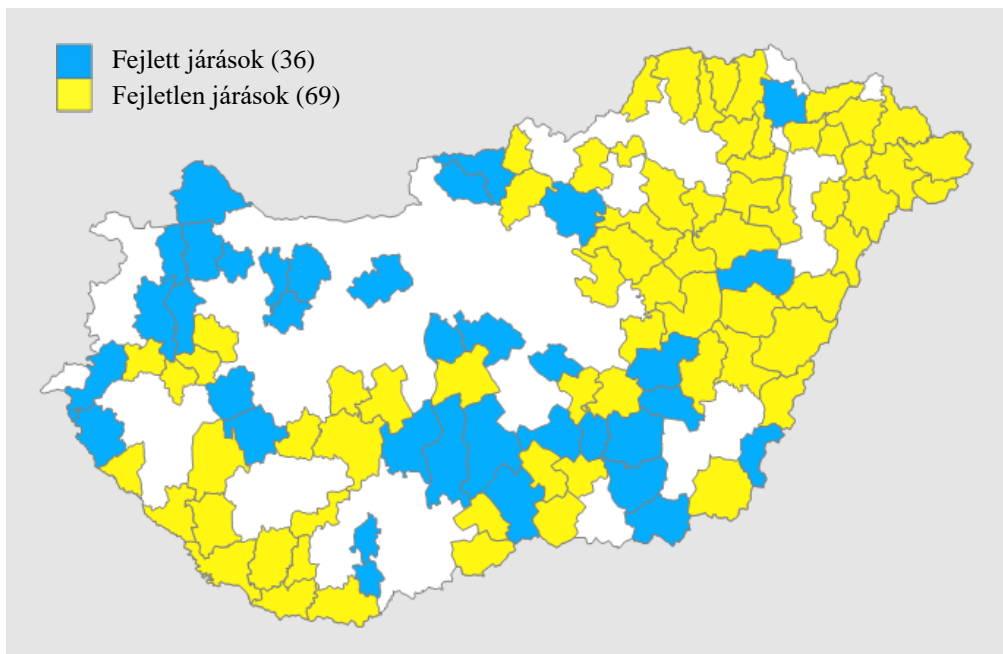
A fejlett rurális járások a Dunántúl északi részén és Budapesthez viszonylag közel fekszenek, valamint a Dél-Alföldön találhatunk belőlük viszonylag sokat, főleg Bács-Kiskun és Csongrád megyékben. Az észak-alföldi, észak-magyarországi és déldunántúli régiókban alig találni fejlett járást.

Értelemszerűen a fejletlen járásokat tartalmazó osztály hatvankilenc elemű csoportjának tagjai jellemzően azok, melyek az egyes materiális tőkék felhalmozását illetően korábban az alacsony, vagy legalacsonyabb osztályokba kerültek besorolásra.

Kivételként megemlíthető a Hajdúböszörményi járás, melynek bár átlagos szintű magán állótőkével rendelkezik és az infrastrukturális tőkefelhalmozás vonatkozásában szintén átlagos szinten áll, a fejletlen klaszter tagja, hiszen a vállalkozási környezet vonatkozásában gyengén szerepel.

A magán állótőke és az infrastrukturális tőke tekintetében a legalacsonyabb értékkel rendelkező huszonöt, illetve tizenhét járás minden tagja a fejletlen térségeket tömörítő klaszterben található. Míg a vállalkozási környezet vonatkozásában leggyengébb értékekkel rendelkező huszonkét területegység közül is csak egy kivétel van. A Téti járás az, amely nem a fejletlen területegységeket felölelő klaszterbe nyert besorolást.

5.1. ábra A materiális tőketényezők térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

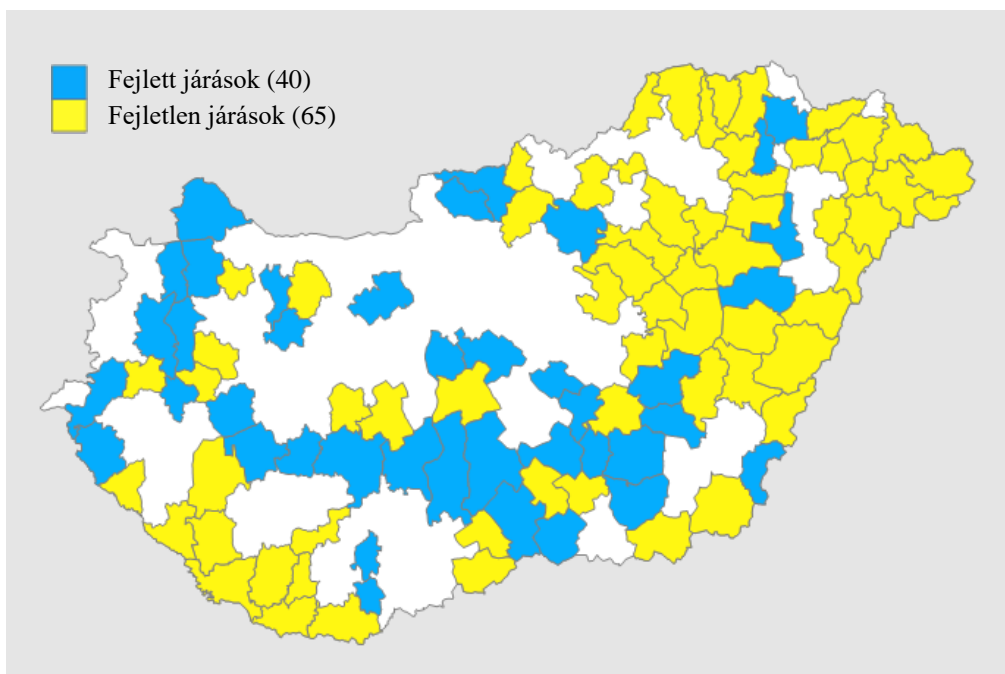
A fejletlen klaszter elemeinek nagyfokú koncentrációja figyelhető meg a Tiszántúl északi részén, de az egyes tőketényezők korábbi vizsgálata alapján ez semmiképp sem nevezhető meglepőnek. Összességében, a materiális tőketényezők együttes felhalmozása tekintetében az látható, hogy az ország rurális járásainak kevesebb, mint harmada nevezhető fejlettnak, kétharmaduk fejletlen.

5.2.2. Immateriális tőketényezők

Amint azt már a materiális tőketényezőknél említettem, a magyar rurális járások az immateriális tőketényezők vonatkozásában is két csoportba sorolhatók be. Vagyis negyven területegység fejlettnak nevezhető a nem anyagi tőketényezők felhalmozásának tekintetében, míg hatvanöt járás fejletlennek.

A materiális és immateriális tőkefelhalmozás képét összevetve igen hasonló térbeliség rajzolódik ki. A materiális tőketényezők terén fejlett járások közül három kivétellel minden területegység jelen esetben is ebbe a kategóriába tartozik. A három említett járás a makói, tétői és kisbéri területek. Az Észak-Dunántúl járásainak fejlettsége most is jól látszik, de szintén kirajzolódik egy Budapestet körülvevő tömörülés, illetve az Alföld számos területegysége is ugyanúgy fejlettnak minősül az immateriális tőketényezők felhalmozását illetően, mint korábban a materiális tőkék esetében. (5.2. ábra).

5.2. ábra Az immateriális tőketényezők térbeli vonatkozásai

Forrás: TeIR adatbázis alapján saját szerkesztés

A tárgyiasult eszközök terén tapasztaltakhoz képest az immateriális tőketényezők esetében valamivel több fejlett terület egység található az ország keleti felében, de északkeleten így is csak szigetszerűen van jelen néhány ilyen járás.

A materiális klaszterelemzéshez hasonlóan a fejletlen járásoknak ebben az esetben is nagyszámú koncentrációja figyelhető meg a Dél-Dunántúlon. Bár ezen terület egységek némelyikénél előfordul, hogy egy-egy tőke terén nem szerepel rosszul, összességében nem meglepő, hogy a fejletlen osztályba tartoznak.

Összefoglalva elmondható, a materiális és immateriális klaszterek közül is egy tartalmazza a fejlett járásokat, egy pedig a fejletleneket. Fejlettnek a materiális tőketényezők mentén kevesebb, mint a járások harmada, harminchat nevezhető. De az immateriális immateriális tőkék terén is alig több terület egység fejlett, ott negyven ilyen járás található.

Továbbá érdemesnek tartottam megvizsgálni, hogy a vizsgáltba bevont járások vidékiessége miként függ össze az előbbieken során ismertetett klaszterelemzés alapján értelmezett fejlettséggel, valamint a kedvező földrajzi fekvéssel (5.1. táblázat). Kedvezőnek, ilyen értelemben azon járások elhelyezkedését tartom, melyek Közép-Magyarország és a két észak-dunántúli régió valamelyikében találhatók.

5.1. táblázat Járások vidékiessége, fejlettsége és elhelyezkedése

<i>Fejlettség</i>	<i>vidékiesség foka</i>	<i>Materiális tőketényezők</i>	<i>ebből K-M, K-D vagy Ny-D régióban fekszik</i>	<i>Immateriális tőketényezők</i>	<i>ebből K-M, K-D vagy Ny-D régióban fekszik</i>
Fejlett	vidéki	17	10	19	10
	erőteljesen vidéki	2	1	3	1
	abszolút vidéki	17	5	18	4
	<i>Összes fejlett</i>	<i>36</i>	<i>16</i>	<i>40</i>	<i>15</i>
Fejletlen	vidéki	22	0	20	0
	erőteljesen vidéki	10	1	9	1
	abszolút vidéki	37	6	36	7
	<i>Összes fejletlen</i>	<i>69</i>	<i>7</i>	<i>65</i>	<i>8</i>
<i>Összesen</i>	<i>rurális terület</i>	<i>105</i>	<i>23</i>	<i>105</i>	<i>23</i>

Megjegyzés: K-M: Közép-Magyarország régió, K-D: Közép-Dunántúl régió, Ny-D: Nyugat-Dunántúl régió

Forrás: saját szerkesztés

Az 5.1. táblázatban szereplő adatokat keresztábra elemzés segítségével elemeztem. Nominális skálákat létrehozva a *fejlettség* (2 kategória: fejlett és fejletlen), az *elhelyezkedést* (2 kategória: kedvező elhelyezkedés, illetve nem kedvező elhelyezkedés) és a *vidékiességet* (3 kategória: vidéki, erőteljesen vidéki, abszolút vidéki) illetően. Az eljáráshoz kapcsolódó értékek munkám 7. mellékletében szerepelnek.

Első két feltevésem az elhelyezkedés és a fejlettség kapcsolatára vonatkozott. Amint írtam, kedvezőnek tekintetem a járássok Közép-Magyarország, Közép-Dunántúl és a Nyugat-Dunántúl területén való fekvést, kedvezőtlennek a másik négy régióban való elhelyezkedést.

Először azzal a feltételezéssel éltem, hogy a materiális tőkék felhalmozása tekintetében fejlett területegységeknek megfigyelhető a tömörülése Közép-Magyarországon és a két észak-dunántúli régióban. Mivel a vizsgálat szignifikanciája 0,05 alatti (0,000), így elvettem a nullhipotézist, vagyis van kimutatható kapcsolat. A Phi értéke 0,394, így elmondható, hogy közepes erősségű összefüggés van a materiális tőkefelhalmozás és az elhelyezkedés között.

Ugyanezen feltételezéssel élve az immateriális tőketényezők terén fejlett járássok elhelyezkedését illetően, és lefolytatva a vizsgálatot (szignifikancia: 0,002), megállapítható, hogy van kapcsolat, bár az gyenge-közepesnek (Phi: 0,296) mondható.

Ezt követően próbáltam a fejlettség és a vidékiesség kapcsolatát vizsgálni. Véleményem szerint feltételezhető, hogy a kevésbé vidékies térségek magasabb fejlettséggel bírnak. Először vizsgáltam a materiális tőketényezők mentén való fejlettség és a járások rurális mivoltának viszonyát, majd ezt követően az immateriális tőkék esetében ugyanezt.

Viszont a vizsgálat egyik esetben sem volt lefolytatható, mivel a chí-négyzet próba mindkét esetben (a szignifikancia a materiális tőkék vonatkozásában: 0,188; az immateriális tényezők esetében: 0,196) meghaladta a 0,05-ös érték mellett értelmezett szignifikanciát, így nincs kimutatható összefüggés a fejlettség és vidékiesség mértéke között.

Ahogy a faktorelemzés összefoglalásánál, itt is szeretnék visszautalni arra, hogy ezen rész eredményei egyértelműen hozzájárulnak hipotéziseim megválaszolásához (1., 2., 3. hipotézis).

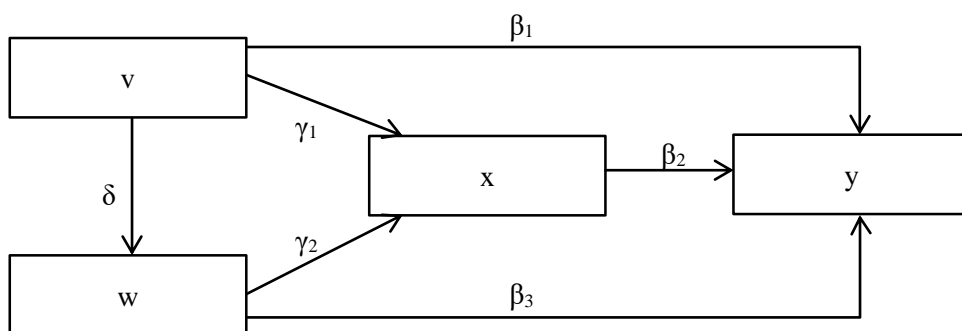
6. A PLS-útelemzés módszertana és eredményei

Munkám empirikus részének harmadik egységében a PLS-útelemzés segítségével teszek kísérletet arra, hogy megállapítsam, a korábban kialakított tőketényezők közül melyek nevezhetők fontosnak, vagy éppen kevésbé fontosnak. Továbbá az eljárás keretében létrejövő regressziós modell segítségével azt is vizsgálom, hogy az egyes tényezők hogyan hatnak egymásra és hogyan alakítják az egyes területegységek fejlettségét. Mindezt a már említett dinamikus szemléletben, vagyis megvizsgálva a tőketényezők közötti hatásmechanismusokat a 2009-es, 2013-as és 2017-es állapotnak megfelelően. Valamint utóbbi év vonatkozásában igyekszem feltárni a kapcsolatrendszer a járások fejlettségének tükrében is.

6.1. A PLS-útelemzés módszertana

Az útmodell egymásra épülő regressziós⁴⁷ modellek⁴⁸ sorozata, amelynek logikáját részletesen Székelyi és Barna (2005, 301–310. o.) valamint Füstös és szerzőtársai (2004) mutatják be. Előbbi szerzőpáros a modellben azt vizsgálja, annak egyes elemei hogyan hatnak egymásra.

6.1. ábra Az útmodell felépítésének logikája, regressziós együtthatókkal

Forrás: Székelyi–Barna (2005) alapján saját szerkesztés

⁴⁷ Ahogy Kovács és szerzőtársai (2006) leírják, a statisztikai elemzések kapcsán gyakran felmerülő kérdés, hogy sztochasztikus kapcsolat esetén az egyik ismerv által hordozott információ segítségével miképp tudjuk meghatározni a másik ismerv értékeit. Az összefüggéseket ok-okozati kapcsolattal leíró módszer a regressziószámítás.

⁴⁸ A regressziószámítás, illetve lineáris regressziós modell becslése kapcsán Szakálné Kanó (2008) munkája nyújt átfogó összefoglalást.

A saját útmodellemben v , w , x , y standardizált⁴⁹ változók és ε hibatagok szerepelnek, melyeket nyilak kötnek össze, amelyek a modellben ok \rightarrow okozat viszonyt szemléltetnek. Gráfként tekintve az ábrát, a v változóból közvetlenül és közvetetten is eljuthatunk az y változóba. A v - y él v y -ra gyakorolt közvetlen hatását mutatja. Jelen példában v -nek y -ra közvetett hatása is van, egyrészt x -en keresztül, másrészt w -n keresztül, harmadrészt w -n és x -en keresztül (6.1. ábra).

Mint Székelyi és Barna (2005) megközelítésének logikája alapján elmondható, a v és w -től az y -hoz vezető út által megjelenített hatást *közvetlen* hatásnak nevezik, míg a v -től és w -től az x -en át az y -ig vezető utak a *közvetett*⁵⁰ hatást szemléltetik. Így a modell egészét vizsgálva y a függő változó, mert abba több nyíl is mutat, de abból nem mutatnak nyilak. (Persze ha csak a modell egyes részeire tekintünk, akkor pl. x is lehet függő változó, ha csak v -hez és w -hez való kapcsolatát vizsgáljuk.) Így a 34. ábrán három regressziós modell magyarázza az y -t:

$$y = \beta_1 * v + \beta_2 * x + \beta_3 * w + \varepsilon_1, \quad (1)$$

ahol a β -ák a parciális együtthatók.

Fontos megjegyezni, hogy standardizált változók esetében létrejövő regressziós modell nem tartalmaz konstans.

Az ábrán látható második regressziós modell x -et becsli a v és w segítségével:

$$x = \gamma_1 * v + \gamma_2 * w + \varepsilon_2, \quad (2)$$

ahol a γ -ák a parciális együtthatók.

Míg a harmadik regressziós modell a w -t magyarázza v -vel:

$$w = \delta * v + \varepsilon_3, \quad (3)$$

ahol a δ parciális regressziós együttható.

Ha az első egyenletben szereplő x helyébe behelyettesítjük a második egyenlet jobb oldalán álló kifejezést, valamint w helyére a harmadik egyenletet helyettesítjük, akkor az alábbi egyenlethez jutunk:

$$y = \beta_1 * v + \beta_2 * \gamma_2 * \delta * v + \beta_2 * \gamma_1 * v + \beta_3 * \delta * v + \varepsilon_4, \quad (4)$$

⁴⁹ „Azonos csoportosító ismerv csoportosított két (vagy több) heterogén sokaság átlagos színvonalára összehasonlítására, összetett intenzitási viszonyszámok (főátlagok) eltéréseinek vizsgálatára kidolgozott módszer” (Katona–Lengyel 2004, 96. o.).

⁵⁰ Az indirekt hatások általában a teljes és a direkt hatások különbségeként határozhatók meg (Füstös et al. 2004).

amely kifejezi az y és v közötti korrelációs együtthatót. Viszont az útelemzés sajátosságát szem előtt tartva, átrendezve az egyenletet, láthatóvá válnak a közvetlen és közvetett hatások.

$$y = (\underbrace{\beta_1}_{\text{közvetlen hatás}} + \underbrace{\beta_2 * \gamma_2 * \delta + \beta_2 * \gamma_1 + \beta_3 * \delta}_{\text{közvetett hatás}}) * v + \varepsilon_4 \quad (5)$$

A (5) egyenlet kapcsán elmondható, hogy ha minden közvetlen és közvetett hatást megjelenítünk a modellben, akkor kapjuk meg az adott változóhoz kapcsolódó korrelációs együttható értéket.

Amennyiben egy út (közvetlen hatás) nem szignifikáns, azt elhagyjuk a modellből, ilyenkor természetesen a közvetett és közvetlen hatások összege nem adja ki a teljes korrelációs együtthatót.

Érdekesebb a helyzet, ha faktorok között szeretnénk útmodellt építeni. Ekkor szimultán kellene konfirmatív faktorelemzést és regressziós modelleket futtatnunk. Erre egy megoldási lehetőség a PLS-útelemzés. A kutatók körében évtizedek óta elfogadott és alkalmazott a parciális legkisebb négyzetek (partial least square, PLS) útelemzés módszere a látens változók közötti kapcsolatok vizsgálatára (Henseler 2010). Kazár (2014) ehhez hozzáteszi, hogy hazánkban az utóbbi évtizedben kezdett igazán elterjedni az eljárás alkalmazása. Ahogy Zátori (2013) leírja, kétféle strukturális egyenletek modellezési eljárás különböztethető meg, a kovariancia-, és a variancia-alapú technikák. A PLS-útelemzés utóbbiak körébe tartozik. A módszerekről és egy-egy alkalmazásáról részletesebben Kazár (2014), Kovács (2015), valamint Krenyác (2015) ír.

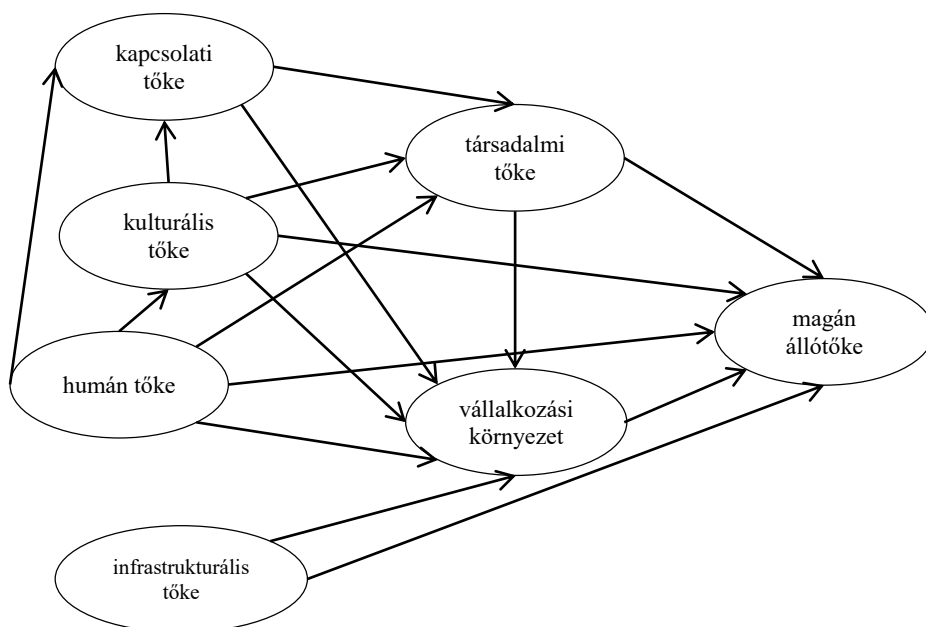
A PLS módszertan előnyei kapcsán elmondható, hogy használható nem normális eloszlású változók esetén is, továbbá alacsony elemszámú minta esetén is lehet alkalmazni (Hair et al. (2012), Henseler (2010)). Továbbá fontos az a már említett tulajdonság, hogy az eljárásba bevont mutatók körében szimultán végezhető el látens faktorok kialakítása és azok regressziós vizsgálata.

6.2. PLS-útelemzés – a kezdeti modell

A látens faktorok közötti viszonyrendszer vizsgálatára PLS-útelemzést alkalmaztam, amelyet SmartPLS 3 szoftverrel végeztem el. A PLS-útelemzés módszerével arra törekedtem, hogy a létrejött látens változók felhasználásával egy olyan regressziós modellt alkalmazzak, mely képes megmagyarázni, mely tényezők, milyen mértékben hatnak a magyar rurális járások körében fennálló jólétre⁵¹, amelyet leegyszerűsítve a magán állótoke szinonimájaként értelmezem. A módszertan előnyeiről Tubadji and Nijkamp (2015), valamint Kovács és Bodnár (2016, 2017) is ír.

⁵¹ A jólét fogalmát munkámban a magán állótoke szinonimájaként értelmezem, mely természetesen túlzó leegyszerűsítés, de ezáltal érzem jól megragadhatónak kitűzött célokom interpretálását.

6.2. ábra A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata – kezdeti modell

Forrás: saját szerkesztés

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy modelletem konfirmatív céllal kívánom alkalmazni, vagyis ahogy Münnich és Hidegkuti (2012) a felhasználási lehetőségek kapcsán megfogalmazza, ellenőrzöm, hogy az adatok mennyire támasztják alá az egyes tőketényezők jelenleg hipotetikus kapcsolatrendszerét.

Az ezen részben ismertetésre kerülő PLS-útmodell rendelkezik külső- és belső modellel. Belső modellek a létrejövő látens faktorok és az azok közötti kapcsolatrendszer minősül, míg a külső modell részeit az egyes faktorokat alkotó elemek (indikátorok) képezik. A belső modell (6.2. ábra) „bal felső” részében helyezkednek el az immateriális faktorok, míg annak alján a materiális tényezők.

Mindhárom vizsgált évben a 4.2. ábrán látható kapcsolatrendszerből indultam ki, azt kívántam felépíteni. Véleményem szerint feltételezhető, hogy a kulturális, humán és kapcsolati tőke közvetlenül alakítja a társadalmi tőkét, a társadalmi tőke pedig a magán állótőkére és a vállalalkozási környezetre fejt ki közvetlen hatását. Valamint a kulturális tőke hat a kapcsolati tőkére. Míg a materiális tőketényezők esetében az infrastrukturális tőke feltételezhetően szignifikáns, közvetlen kapcsolatban áll a vállalalkozási környezettel és a magán állótőkével is.

Amint azt Kovács és Bodnár (2016) leírja, a látens változók megbízhatóságát gyakorta vizsgálják a Cronbach-féle α -mutatóval, amely a látens változóhoz kapcsolódó manifeszt (közvetlenül megfigyelhető) változók közötti korrelációkra épül. A

mutatóval szembeni elvárás, hogy értéke legalább 0,6 legyen. Ugyanakkor a PLS algoritmus során a Cronbach-alfa alulbecsüli a belső konzisztencia mértékét, ugyanis azt feltételezi, hogy minden változóhoz ugyanakkora loading tartozik. E probléma kiküszöbölésére alkalmazzák a kompozit reliabilitás mutatót, amely figyelembe veszi a változókhoz tartozó eltérő loading értékeket. A mutatóval szembeni elvárás, hogy értéke 0,7 feletti legyen. Vizsgálatomban az e két mutatóval kapcsolatos elvárások minden esetben teljesültek. (6.1. táblázat).

6.1. táblázat A tőkék jellemzői

faktor	év	Cronbach-féle α - mutató értékei			kompozit reliabilitás értékei			átlagos kivonatolt variancia (AVE) értéke		
		2009	2013	2017	2009	2013	2017	2009	2013	2017
humán tőke		0,781	0,750	0,722	0,780	0,795	0,750	0,553	0,571	0,514
infrastrukturális tőke		0,773	0,730	0,847	0,854	0,832	0,898	0,601	0,556	0,688
kapcsolati tőke		0,775	0,800	0,797	0,849	0,861	0,851	0,535	0,555	0,545
kulturális tőke		0,855	0,801	0,829	0,899	0,862	0,879	0,646	0,565	0,604
magán állótőke		0,853	0,873	0,806	0,892	0,907	0,863	0,627	0,664	0,563
társadalmi tőke		0,877	0,854	0,831	0,910	0,897	0,881	0,670	0,639	0,598
vállalkozási környezet		0,705	0,760	0,820	0,807	0,850	0,884	0,521	0,561	0,608

Forrás: saját szerkesztés

A látens konstrukció validitásának vizsgálata konvergencia és a diszkriminancia érvényesség ellenőrzését jelenti. Ebben az esetben a konvergencia validitás annak vizsgálatát jelenti, hogy egy változóhalmaz ugyanannak az egy mesterséges változónak a reprezentánsai-e. Ez az átlagos kivonatolt variancia (average variance extracted (AVE)) értékével jellemezhető, amely az egyes látens változók esetében megadja azt, hogy a látens változó átlagosan hány százalékban őrzi meg manifeszt változóinak varianciáját. Az AVE-értékével szembeni elvárás legalább 0,5 (Henseler et al. 2009).

Mint Kovács és Bodnár (2016) megállapítja, a diszkriminancia érvényesség ellenőrzése annak vizsgálata, hogy a látens változók kellőképpen diszkriminálnak-e. Ennek ellenőrzése leggyakrabban a Fornell–Larcker kritérium és a kereszt-loading értékek alapján történik. A kritérium vizsgálata során azt ellenőrizzük a látens változók esetében, hogy AVE-értékük magasabb-e, mint a többi látens változóval vett páronkénti korrelációjuk négyzete. A kereszt-loading értékek vizsgálata során azt nézzük, hogy az egyes manifeszt változók páronkénti korrelációja valóban magasabb-e a saját látens változójával, mint a többivel.

A szerzőpáros (Kovács–Bodnár 2016, 2017) azt is megjegyzi, hogy ugyanakkor Henseler és szerzőtársai (2015) Monte-Carlo szimuláció segítségével olyan példákat mutattak be, amelyek során az említett két érvényesség ellenőrzési eljárás nem

mutatja ki a diszkriminancia érvényesség nem teljesülését. Munkájukban egy alternatív eljárást ajánlottak, az úgynevezett HTMT (heterotrait-monotrait) korrelációs arányszám vizsgálatát minden látens változó pár tekintetében. Az arányszám számlálójában a két különböző látens változóhoz kapcsolódó manifeszt változók közötti páronkénti korrelációs együtthatók átlaga, míg nevezőjében az azonos látens változóhoz kapcsolódó manifeszt változók közötti páronkénti korrelációs együtthatók átlaga szerepel. A szerzők szerint a diszkriminancia érvényesség feltételezhetőségéhez elegendő, ha a HTMT indexek értékei 0,9 alattiak (6.2. táblázat).

6.2. táblázat HTMT indexek értékei

Látens változó párok	HTMT korrelációs hányados		
	2009	2011	2013
infrastrukturális tőke – humán tőke	0,677	0,696	0,653
kapcsolati tőke – humán tőke	0,608	0,657	0,616
kapcsolati tőke – infrastrukturális tőke	0,806	0,950*	0,777
kulturális tőke – humán tőke	0,243	0,230	0,360
kulturális tőke – infrastrukturális tőke	0,233	0,367	0,204
kulturális tőke – kapcsolati tőke	0,435	0,449	0,403
magán állótőke – humán tőke	0,521	0,620	0,613
magán állótőke – infrastrukturális tőke	0,913*	0,875	0,766
magán állótőke – kapcsolati tőke	0,708	0,759	0,728
magán állótőke – kulturális tőke	0,321	0,337	0,331
társadalmi tőke – humán tőke	0,489	0,564	0,509
társadalmi tőke – infrastrukturális tőke	0,629	0,834	0,823
társadalmi tőke – kapcsolati tőke	0,596	0,639	0,488
társadalmi tőke – kulturális tőke	0,383	0,499	0,283
társadalmi tőke – magán állótőke	0,802	0,835	0,786
vállalkozási környezet – humán tőke	0,613	0,599	0,597
vállalkozási környezet – infrastrukturális tőke	0,653	0,619	0,556
vállalkozási környezet – kapcsolati tőke	0,862	0,893	0,905*
vállalkozási környezet – kulturális tőke	0,388	0,368	0,213
vállalkozási környezet – magán állótőke	0,670	0,606	0,612
vállalkozási környezet – társadalmi tőke	0,609	0,528	0,470

Megjegyzés: *: az elvárható értéket meghaladó eredmény

Forrás: saját szerkesztés

Összességében elmondható, hogy a hét tőketényező három vizsgált évre irányuló teszteredményei az átlagos kivonatolt variancia, a kompozit reliabilitás és a Cronbach-féle α - mutató esetében is teljesülnek. A HTMT index kapcsán pedig három esetben egy-egy érték nem megfelelő. Ezek nem sokban térnek el az elvárható értékektől, így saját döntésem alapján, lefolytathatónak ítélem az elemzést.

6.3. PLS-útelemzés – a létrejött modell

A látens változók vizsgálata után, felmerül a kérdés, hogy a modellben fellelhető közvetlen kapcsolatok szignifikánsak-e. Mivel a PLS futtatásakor nem vizsgálható közvetlenül az útegyütthetők szignifikanciája, így az eljárást 5000 almintás bootstrap mintavétel segítségével futtattam le. (6.3. táblázat).

A társadalmi tőke kapcsán, itt is meg kell jegyezni, hogy a tényező mérésére bevont indikátorok sajátosságából adódóan a magasabb érték magasabb fejletlenséggel párosul.

6.3. táblázat A modell közvetlen kapcsolatainak tesztelésekor kapott p-értékek, 2009

kapcsolat	közvetlen hatás, útegyütthető	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kapcsolati tőke	0,709	17,226	0,000
Humán tőke -> Kulturális tőke	0,192	2,385	0,017
Humán tőke -> Magán állótőke	-0,015	0,147	0,883
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,375	3,601	0,000
Humán tőke -> Vállalkozási környezet	0,251	2,087	0,037
Infrastrukturális tőke -> Magán állótőke	0,514	6,998	0,000
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	-0,067	0,883	0,377
Kapcsolati tőke -> Társadalmi tőke	-0,225	2,047	0,041
Kapcsolati tőke -> Vállalkozási környezet	0,609	5,912	0,000
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,193	3,485	0,000
Kulturális tőke -> Magán állótőke	0,036	0,718	0,473
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,196	2,748	0,006
Kulturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,047	0,641	0,522
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,398	5,821	0,000
Társadalmi tőke -> Vállalkozási környezet	-0,076	1,278	0,201
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,111	1,258	0,209

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

Meg kell említeni, hogy a modell kialakítása számos futtatás után jön létre, hiszen attól, hogy egy út nem szignifikáns egy adott kapcsolatrendszerben, még lehet szignifikáns, ha más utak megváltoznak. Illetve ennek a fordítottja is igaz lehet. A 6.4.

táblázatban szignifikáns az infrastrukturális tőke és magán állótőke közötti út, azonban a 2009-es modellbe végül nem került be (6.4. táblázat). A 2013-as és 2017-es évek közvetlen kapcsolatainak p-értékei a 7. mellékletben szerepelnek.

A nem szignifikáns közvetlen utakat elhagyva a végső modellben (mindhárom vizsgált év vonatkozásában) közvetve, vagy közvetlenül hat tőke magyarázza a magán állótőke tényezőt. Ezen hat tőketényező között kettő materiális tőke (*vállalkozási környezet, infrastrukturális tőke*) és négy immateriális tőketényező (*kulturális tőke, humán tőke, társadalmi tőke, kapcsolati tőke*) van.

6.4. táblázat A modell közvetlen kapcsolatainak p-értéke, 2009

kapcsolat	közvetlen hatás, útegyüttható	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kapcsolati tőke	0,715	16,458	<0,001
Humán tőke -> Kulturális tőke	0,199	2,264	0,024
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,543	10,782	<0,001
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,363	4,358	<0,001
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,195	3,235	0,001
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,233	3,316	0,001
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,570	7,938	<0,001
Társadalmi tőke -> Vállalkozási környezet	-0,353	4,712	<0,001
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,308	3,827	<0,001

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

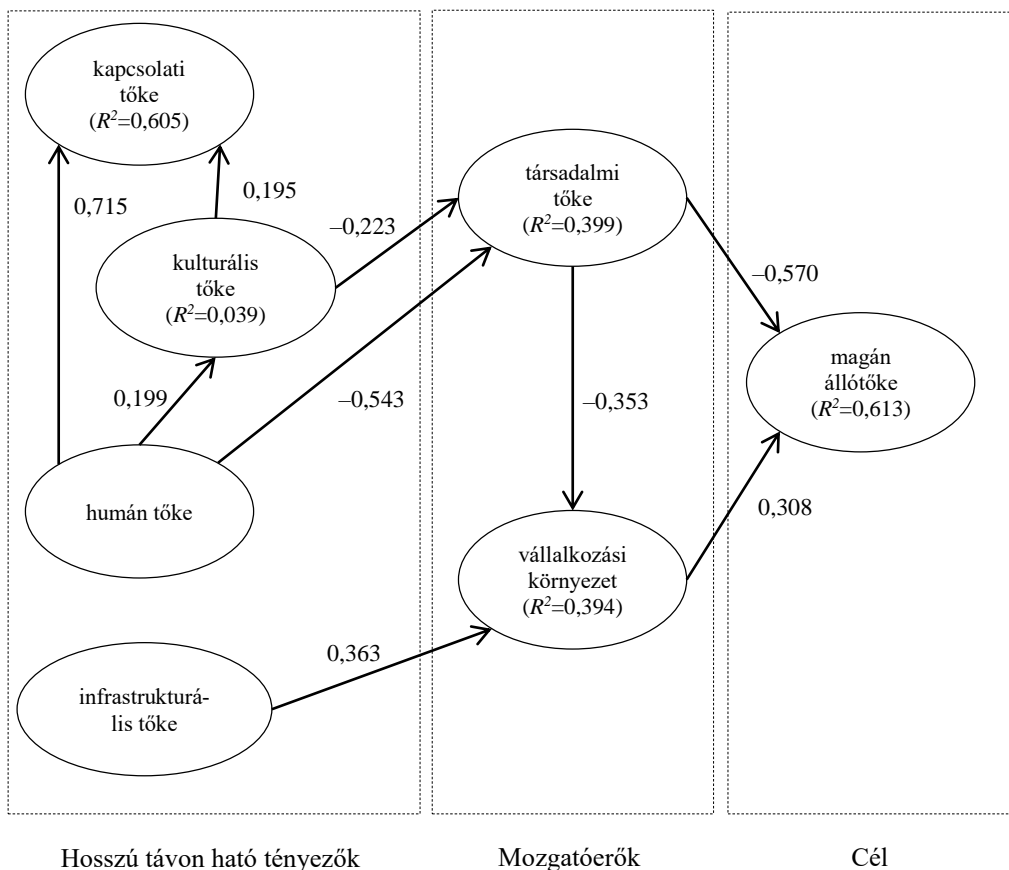
Forrás: saját szerkesztés

Az endogén-jellegű, megújult piramis-modell (Lengyel 2015; Lengyel-Szakálné Kanó 2012) logikájához hasonlóan az egyes tőkéket megkülönböztettem hosszútávon ható tényezőkként, mozgatóerőkként és a végcélokként (6.3–6.4–6.5. ábra). Hosszú távon ható tényezőnek minősül a kulturális, kapcsolati és a humán tőke, mint immateriális elemek, valamint az infrastrukturális tőke, mint materiális tényező. Mozgatóerőként vontam be a modellbe a társadalmi tőkét, valamint a vállalkozási környezet tényezőt, melyet egyfajta üzleti-vállalkozási környezetként értelmeztem. A célt a korábban már említett magán állótőke testesíti meg.

A 2009-es évet tekintve látható (6.3. ábra), hogy a kulturális tőke és a humán tőke hatnak a társadalmi tőkére. Előbbi gyenge, míg utóbbi közepes mértékben. A társadalmi tőke pedig közvetlenül formálja a vállalkozási környezetet és a magán állótőkét is. Vagyis bár a humán tőke közvetlenül nem hat rá, indirekt módon négy úton keresztül is formálja a célváltozót. Kifejti hatását a társadalmi tőkén keresztül, másodsorban a kulturális és társadalmi tőke kapcsolatán át, harmadsorban a társadalmi tőke és vállalkozási környezet segítségével, valamint a kulturális tőke, társadalmi tőke és a vállalkozási környezet útvonalán keresztül is. E közvetett utak révén a humán tőke a magán állótőkét közepesnek mondható erősséggel formálja $((-0,543) * (-0,570) + 0,199 * (-0,223) * (-0,570) + (-0,543) * (-0,353) * 0,308 + 0,199 * (-0,223) * (-0,353) * 0,308 \sim 0,400)$.

Az infrastrukturális tőke kapcsán látható, hogy az a vállalkezési környezetre fejt ki közvetlen hatást, így a magán állótőkét közvetett módon alakítja. A vállalkozások teljesítményét megtestesítő tényezővel a közepesnél valamivel gyengébb kapcsolat (0,363) mutatható ki, míg a magán állótökre kifejtett közvetett ($0,363 * 0,308 = 0,112$) hatása igen gyenge.

6.3. ábra A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2009

Forrás: saját szerkesztés

Érdekes a kapcsolati tőke szerepe a modellben, ugyanis az egyetlen olyan tőketényezőre sem hat, melyre feltételezhető lenne. Viszont azt a humán tőke erősen (0,715), míg a kulturális tőke elhanyagolható mértékben (0,195) alakítja.

A magán állótőkét közvetlen módon nagyobb részt a társadalmi tőke alakítja (-0,570), a vállalkezési környezet hatása (0,308) jóval gyengébb. A végső célként

értelmezett tőke varianciája a modell alapján több, mint 61 százalékban magyarázható, vagyis közel 39 százalékban olyan egyéb tényező alakítja azt, mely nem került bevonásra a modellbe.

Érdeemesnek tartom bemutatni az egyes tőketényezők között korrelációk értékeit. Ezeket vizsgálva az állapítható meg, hogy a tőketényezők között egy közepes erősségű kapcsolatrendszer áll fenn. Kivételt a kulturális és infrastrukturális tőke, illetve a kulturális és humán tőke közötti viszony képez, amelyek esetében már inkább a kapcsolat hiányáról beszélhetünk. Másrészt pedig a kapcsolati tőke és a vállalkozási környezet között erősnek minősíthető korreláció figyelhető meg (0,795), de szoros kapcsolat áll fenn a kapcsolati és humán tőke között is (0,754).

A társadalmi tőkét alkotó adatsorok speciális jellegéről már szoltam, így egyértelműen látható, hogy az egyes tőkék között pozitív irányú összefüggés van (6.5. táblázat).

6.5. táblázat Korrelációk értékei az egyes tőketényezők között, 2009

	humán tőke	infrastrukturális tőke	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke	1,000						
infrastrukturális tőke	0,675	1,000					
kapcsolati tőke	0,754	0,658	1,000				
kulturális tőke	0,199	0,147	0,337	1,000			
magán állótőke	0,647	0,736	0,669	0,292	1,000		
társadalmi tőke	-0,589	-0,538	-0,560	-0,340	-0,739	1,000	
vállalkozási környe-	0,719	0,553	0,795	0,307	0,621	-0,548	1,000

Forrás: saját szerkesztés

Amint azt Hetesi és Révész (2013) alkalmazza modelljében, én is a módszertan segítségével próbáltam feltárni, hogy a magán állótőkére az egyes látens változóknak mekkora közvetlen (direkt) és közvetett hatása van. Mint a szerzőpáros leírja, a direkt hatások az útelemzés együtthatóinak (path coefficients) felelnek meg (ezek láthatók a 6.3. ábrán), míg az összes közvetlen és közvetett hatást a teljes hatás (total effects) táblázat értékei szolgáltatják (6.6. táblázat).

A már említett társadalmi tőke (-0,570) és vállalkozási környezet (0,308) magán állótőkére kifejtett direkt hatásai mellett a tőkére gyenge közvetett hatást fejt ki a kulturális (0,158) és infrastrukturális tőke (0,112). Míg a humán tőke már szintén ismertetett közvetett hatása (0,400) erősebb az előbbieknél.

Áttérve a 2013-es évre⁵², megállapítható, hogy igazán jelentős változás nem történt a kapcsolatrendszerben. A legfontosabb eltérés, a korábbi állapothoz képest az,

⁵² A korábban a 2009-es év vonatkozásában bemutatott, PLS-útelemzés teszteredményeinek 2013-as és 2017-es évre vonatkozó értékei a 7. mellékletben szerepelnek.

hogy ezen időpontban az infrastrukturális tőke már közvetlenül is hat a magán állótőkére, bár e hatás gyengének mondható (0,283). Vagyis az említett út megjelenése mellett ugyanazon utak szignifikánsak, mint 2009-ben. A kapcsolatok erősségét illetően is csak néhány jelentősebb változás figyelhető meg. A vállalalkozási környezet közvetlen hatása a célváltozóra lecsökkent (2009: 0,308; 2013: 0,173), és a társadalmi tőke sem formálja annyira meghatározóan a vállalalkozási környezetet (2009: -0,353; 2013: -0,212). Szintén a társadalmi tőke kapcsán érdemes még megjegyezni, hogy annak a magán állótőkére kifejtett hatása is alacsonyabb az előző vizsgált időponthoz képest.

6.6. táblázat A teljes hatás értékei, 2009

	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke	0,754	0,199	0,400	-0,589	0,208
infrastrukturális tőke			0,112		0,363
kulturális tőke	0,195		0,158	-0,233	0,082
társadalmi tőke			-0,679		-0,353
vállalkozási környezet			0,308		

Forrás: saját szerkesztés

Elmondható, hogy a korábban is fennálló kapcsolatok erőssége négy esetben nőtt, de mind a négy esetben igen szerény, mondhatni elhanyagolható mértékben. A kulturális tőke társadalmi tőkére gyakorolt hatása változott minimálisan, valamint ugyanez elmondható a humán tőke kulturális és kapcsolati tőkére gyakorolt hatásáról, illetve az infrastrukturális tőke és a vállalalkozási környezet kapcsolatára is.

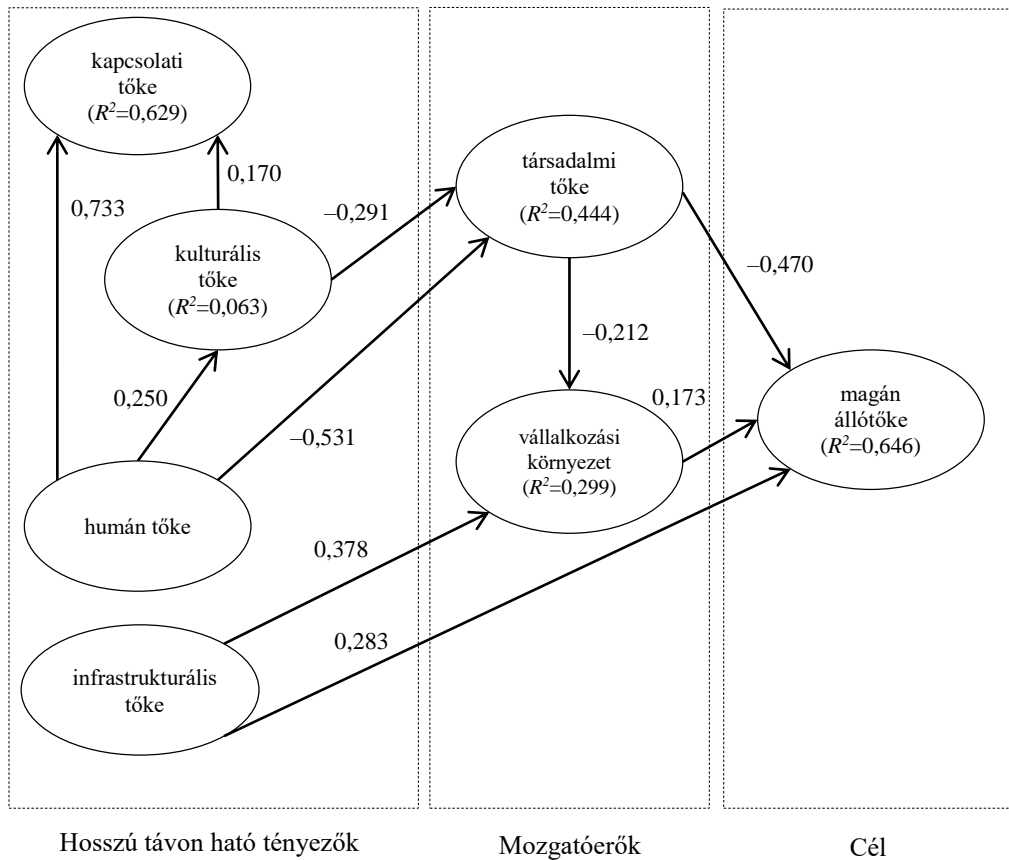
A modell egészével kapcsolatosan még az emelhető ki, hogy a magán állótőke varianciája a modell segítségével több, mint 64 százalékban magyarázható, vagyis ez az érték valamelyest növekedett (6.4. ábra).

Más kép rajzolódik ki 2017-ben (6.5. ábra). A harmadik vizsgált állapotban az látható, hogy négy korábbi út is megszűnik, míg három pedig létrejön. Egészen pontosan 2017-ben nem nevezhető szignifikánsnak az infrastrukturális tőke és vállalati környezet közötti kapcsolat, a társadalmi tőke sem formálja már a vállalalkozási környezetet, a humán tőke sem hat a kulturális tőkére, valamint megszűnik a kulturális tőke társadalmi tőkére kifejtett hatása is.

Ugyanakkor a kulturális tőke ebben az időpontban már közvetlenül módosítja a magán állótőkét, bár a hatás elenyésző (0,186). Valamint a kapcsolati tőke esetében is megjelenik egy új út, az a vállalalkozás környezetre fejt ki igen erős hatását (0,845).

A korábban és jelenleg is meglévő, szignifikáns utak között ez esetben is szerény módosulások figyelhető meg a hatások erősségét illetően. Továbbá elmondható, hogy a magán állótőke varianciája csökkent, a modell segítségével az 60 százalékban magyarázhatóvá válik.

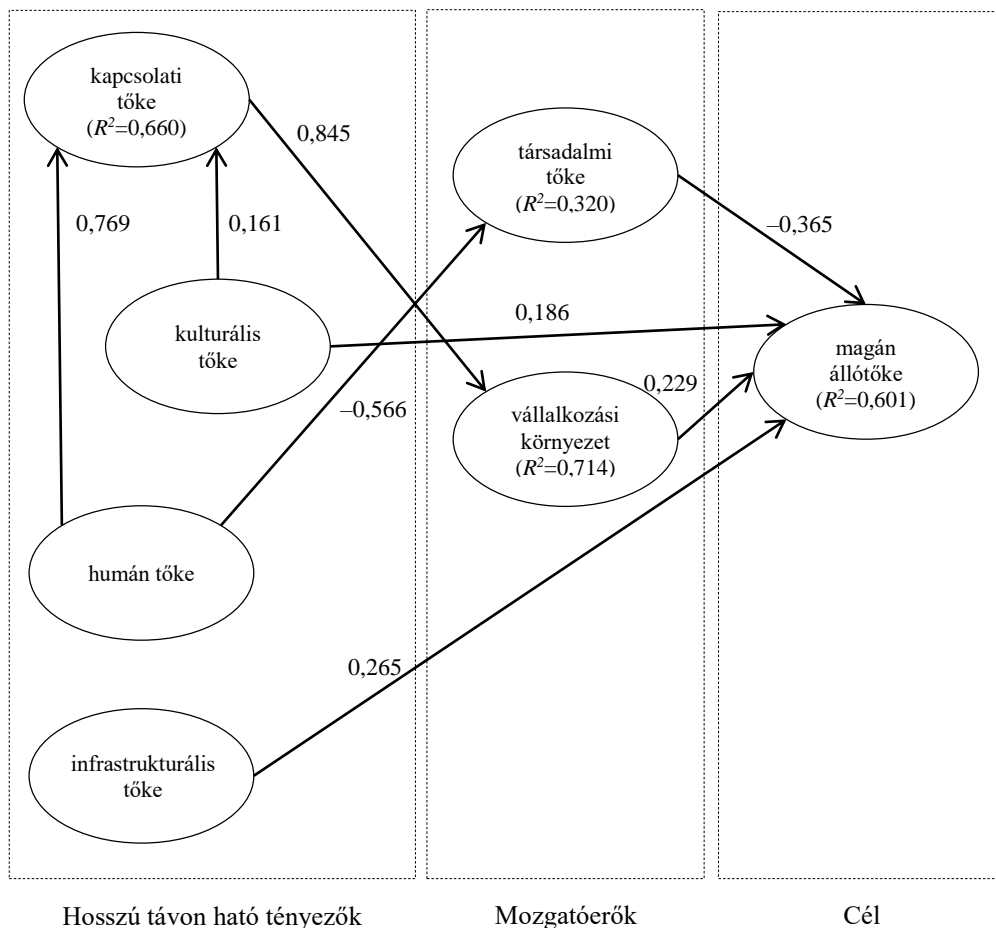
6.4. ábra A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2013

Forrás: saját szerkesztés

Elmondható, hogy 2017-ben, először a vizsgált időpontok közül, minden tőketényező fejt ki hatást a magán állótőkére. A célként definiált tőkére legerősebben a társadalmi tőke (-0,365) hat, míg a legerősebb közvetett hatást a humán tőke (0,355) fejt ki.

6.5. ábra A magán állótőkét magyarázó tényezők kapcsolata, 2017

Forrás: saját szerkesztés

Az útelemzés teljes hatás értékeinek (7. melléklet) ismeretében felírhatók, hogy mi, hogyan hat a modellben szereplő egyes tőketényezőkre, 2017-ben. A mozgatóerőkre és a végcélra fókuszálva, előbbieik egyenletei:

$$\text{Társadalmi tőke} = (-0,566) * \text{Humán tőke} \quad (6)$$

$$\text{Vállalkozási környezet} = 0,650 * \text{Humán tőke} + 0,845 * \text{Kapcsolati tőke} + 0,136 * \text{Kulturális tőke} \quad (7)$$

Ezen egyenletek, illetve az infrastrukturális és kulturális tőke bevonása alapján:

$$\text{Magán állótőke} = (-0,365) * \text{Társadalmi tőke} + 0,229 * \text{Vállalkozási környezet} + 0,265 * \text{Infrastrukturális tőke} + 0,217 * \text{Kulturális tőke} \quad (8)$$

Elmondható, hogy a modellben megjelenő tőketényezők szerepe „egyértelmű”. Hiszen, ahogy korábban írtam a humán tőke hatásai kapcsán, az azt alkotó indikátorok sajátossága miatt jelenik meg a negatív előjel. Vagyis minden tőketényező pozitív módon hat a magán állótőkére.

Eredményeim végén, azok kapcsán két további fontos és releváns kutatási témát szeretnék röviden érinteni. Egyrészt fontosnak tartom annak jövőbeni vizsgálatát, hogy endogén tőketényezők kapcsolatrendszerei miként módosulnak, ha azonos típusokon (materiális, illetve immateriális) belüli, eltérő fejlettségű (klaszterelemzés során létrejött) osztályok elemeit vizsgáljuk.

Másrészt azt is további lehetséges kutatási kérdésnek tartom, hogy az előbbiekben is említett kapcsolatrendszer az endogén tőketényezők között miként módosulnak eltérő, tehát nem vidékies környezetben.

Viszont a téma szakirodalmára támaszkodva érdemesnek tartom megemlíteni, hogy milyen eltérések, vagy éppen hasonlóságok fedezhetők fel saját eredményeimet más tudományos munkákkal összevetve. Mondhatni természetes, hogy az eltérő vizsgálati területek és fókuszok miatt az összehasonlítás lehetősége korlátozott. Az endogén fejlődésnek egy szűkebb aspektusát, a területi tőkét vizsgálja Jóna (2013b) dolgozata, melyben az ország valamennyi járása elemzésre kerül, illetve Tóth (2013) munkája, amelyben a szerző a középvárosok tőkeellátottságát vizsgálja.

Jóna (2013b) a területi tőkét vizsgálva, az összes hazai járás körében végzett elemzése eredményeképpen leírja, hogy többváltozós regresszióelemzése alapján a hét tőketényező által alkotott területi tőkét, mint függő változót, a hét tőketípus, mint magyarázó változók, milyen mértékben határozza meg. A szerző eredményei alapján az infrastrukturális és társadalmi tőke alig van hatással a területi tőkére 2004 és 2010 között. Ezen időszakban a területi tőkére a kapcsolati és kulturális tőke volt legnagyobb befolyással. Majd a modell 2010-es belső szerkezete alapján következik a gazdasági tőke, melyet az intézményi, és humán tőke követ.

A szerző eredményei olyan szempontból nagyon érdekesek, hogy elemzésemben pont a társadalmi tőke az, amely minden vizsgált évben a legnagyobb hatást gyakorolja a függő változóra.

Tóth (2013) munkájában szintén a területi tőke magyarországi megjelenését vizsgálja, de ő az ország középvárosainak körében. A szerző a létrejött materiális és immateriális faktorok közötti korrelációs együtthatók alapján vizsgálja meg az összefüggéseket. Tóth elemzésében a legerősebb korreláció a települések közművelődésével kapcsolatos háttértényezők, valamint a felsőoktatási kapacitás, illetve mozi- és színházlátogatást magukba foglaló tényezők között, illetve a közoktatási intézmények

néhány adottságát tartalmazó faktor és a közoktatási intézményekben dolgozók, illetve az ott tanuló, számítógépet használni tudók aránya között figyelhető meg.

E megállapítást kissé leegyszerűsítve az infrastrukturális tőke és a humán-kulturális tőke közötti erős kapcsolatként értelmezem. Ezen tényezők között viszont saját elemzésemben nem áll fenn kapcsolat. Tény, megvizsgálva elemzésemben a tőkék közötti korrelációt, az infrastrukturális és humán tőke között minden évben közepesen erős kapcsolat (2009: 0,685; 2013: 0,711; 2017: 0,718) mutatható ki. Azonban az infrastrukturális és kulturális tőke között elhanyagolható (2009: 0,149; 2013: 0,281; 2017: 0,080). Viszont mindezek ellenére, meglátásom szerint a tőkék közötti kapcsolat oksági viszonya megkérdőjelezhető.

Így Tóth (2013), Jóna (2013b) és saját munkám alapján megállapítható, hogy hasonló logikájú elemzések más területi lehatárolás kereteiben igen eltérő eredményekhez vezethetnek.

Fókuszba helyezve a rurális területegységeket, e körben végzett PLS-útelemzésem segítségével több megállapítás is tehető. A fejezet lezárásaként elmondható, hogy sikerült létrehoznom egy regressziós modellt, amely segítségével vizsgálhatóvá váltak az elemzésbe bevont tőketényezők. Ezek egymással való kapcsolata, vagy éppen a kapcsolat hiánya számos információt szolgáltat a magyar vidék vonatkozásában. Ezeket és a feltevéseimmel (4., 5. *hipotézis*) kapcsolatos következtetéseimet az összefoglalás során fogalmazom meg.

Összefoglalás

Munkám célja volt, hogy egy leíró jellegű elemzés keretében, az endogén töketényezők segítségével, bemutassam a vidékies magyar járások körében fennálló területi differenciákat. Ennek érdekében könyvem első fejezetében a vidék fogalmát, annak lehetséges lehatárolási módjait és a rurális terek társadalmi folyamatait tekintettem át.

A vidék fogalmának meghatározására azért lenne szükség, mert máig nem alakult ki egy egységes definíció, hiszen azt mindenki sajátjában értelmezi. Tény, hogy a Rurális Térségek Európai Chartájában (EC 1996a) leírt meghatározás széles körben elterjedt, de ez inkább annak időbeliségének és általánosságának tudható be. A vidék fogalmának definitív megközelítése kapcsán, álláspontom szerint szét kell választani az egyes szervezetek szakértői dokumentumában megjelenő megközelítéseket és a tudományos kísérleteket. Utóbbiak kapcsán Csatári (2001) véleménye alapján a vidék fogalma az erre a térre jellemző települések mérete, funkciói és épített környezete szerint is megközelíthető.

Röviden áttekintettem a vidéki tér folyamatait, fókuszálva a jelenleg uralkodó trendekre és folyamatokra. Ennek kapcsán fontosnak éreztem az OECD (2006) új vidék paradigmájának bemutatását, amely bár kissé túlságosan leegyszerűsítve, de mégis jól ragadja meg a vidéki terek esetében tetten érhető változások lényegét. Elmondható, egy vidékies terület fejlettségét jelentősen befolyásolja annak karakterisztikája, így röviden erre is kitértem.

Hazai viszonylatban a faluformáló folyamatokat hangsúlyosabban a rendszer-váltástól tekintettem át. Az 1989–90-es fordulat után következő két és fél évtized kapcsán sajnos főleg negatív irányú társadalmi-gazdasági folyamatok figyelhetők meg. Ez természetesen nem jelenti a teljes hazai vidék sikertelenségét, vannak kimondottan sikeres példák. De a vidékies karakterisztikával rendelkező települések többségének körében általánossá vált a munkahelyek megszűnése, az előregedés és az elvándorlás. Ezek nyomán sok helyen tetten érhető a reményvesztettség, amely így a magyar vidék egyfajta leértékelődését vonta maga után. Az így kialakuló polarizáció mentén pedig súlyos társadalmi hátrányok halmozódnak fel, és ahogy Nagy és szerzőtársai (2015) leírják, az ilyen marginalizált helyzetű társadalmi csoportok esetében olyan mechanizmusok figyelhetők meg, amelyek mentén a gazdasági-társadalmi hátrányok újra-termelődnek.

Áttérve a vidékfejlesztés és a vidékpolitika területére, mindenképp itt is fontosnak tartottam a fogalmi tisztázást, az agrár- és vidékpolitika megkülönböztetését. Kitértem a vidék- és területfejlesztés különbségeire is, bár azok, amint Rechnitzer (2011) leírja, csak hangsúlyokban térhetnek el. A vidékpolitika uniós szintű áttekintése során láthatóvá vált, annak utóbbi évtizedek során végbement felértékelődése. Elmondható, hogy az a Közösségen belül egyre inkább prioritást élvez. A vidék ma már nem a mezőgazdaság szinonimája (vagy éppen fordítva) az uniós terminológiában, ma már a Közös Agrárpolitikának is különálló és teljes jogú pillérét alkotja. Az

utóbbi időszak uniós trendjei alapján a vidéki térségek mára a politikákban is komplex társadalmi képződményként jelennek meg, amelyekben jelen van (jelen kell lennie) az ipar és a szolgáltatás is. Értelemszerűen a hazai vidékfejlesztés is próbál reflektálni ezekre a trendekre, mérsékelt sikerekkel.

A vidék megváltozott szerepe okán röviden kitértem annak (illetve az agráriumnak) az innovációhoz fűződő kapcsolatára is. Ahogy Capello és szerzőtársai (2009) leszögezik, a lokális, vagy térségi termelés és a tudás helyes kihasználása igen fontos egy terület egység sikerességét illetően. Az Unió is deklarálja az innováció fontosságát a vidékfejlesztés terén (ENRD 2009a). Az agrártérségek mai kihívásaikkal való szembenézését segíthetik az agrár innovációs rendszerek.

A vidék fogalmi tisztázására visszatérve, annak fontosságát jól mutatja a kvantitatív elemzések irányában fennálló igény. A rurális terek lehatárolására számos példa található a nemzetközi és hazai irodalomban is. Munkámban bemutattam az OECD és az Európai Unió jelenleg is mérvadó metodikáját. A hazánkat érintő uniós módszertan kapcsán elmondható, hogy bár az folyamatosan finomodott, így mára például a távolságot is beemelték a tipológiába, az igazán jól továbbra sem használható. Amíg az Unióban a NUTS 3-as régiók képviselik a legalacsonyabb, egységesen előforduló területi szintet, addig komoly előrelépés nem várható.

A szakértői dokumentumok mellett ismertettem a hazai tudományos megközelítéseket is. Az áttekintés során hangsúlyoztam, hogy mivel valószínűleg egyetlen legjobb módszertan nem létezik, csupán saját elemzési keretrendszeremhez kerestem optimális megoldást. Mindent mérlegelve, a 120 fő/km² népsűrűségi kritériumot alkalmazó urbanitás/ruralitás indexet alkalmaztam. Így járási szinten 105 terület egység került be vizsgálatomba, melyeket a második fejezetben ismertetett endogén fejlődés töketényezőinek segítségével vontam elemzés alá.

A tudatosan létrehozott, egyedi helyi tényezőknél alapuló, alulról szerveződő fejlesztéseket értjük endogén jellegűnek (Lengyel 2012b). E térségi adottságok kihasználása sokszor nem egyértelmű, így a regionális potenciál mibenléte komoly kérdésként merül fel a tudományos közegben (is). Az egyes töketényezők fontosságát illetően megfigyelhető szubjektivitást erősítik a mára jelentőségükben felerősödött immateriális tényezők.

Vitathatatlan, hogy az endogén fejlődés napjainkra népszerű témává vált tudományos berkekben, de talán e témakörön belül is a területi tőke elmélete az, amely szerfelett divatos lett. Ugyan a területi tőke (territorial capital) kifejezése korábban megjelent, de igazán Camagni (2008) emelte be a tudományos közbeszédbe 3x3-as mátrixa segítségével, melyben az egyes javakat tárgyasultságuk és az azokért való rivalizálás mértéke szerint csoportosítja.

Körüljárva Camagni koncepciójának kritikai szakirodalmát is, keretrendszerével kapcsolatosan ugyanaz a kérdés merül fel, mint más, az endogén fejlődés témakörét vizsgáló modellek kapcsán. Vagyis, hogy ezen modellek alkalmasak-e arra, hogy kvantitatív elemzések alapjául szolgáljanak, így végső soron a területi politikák

profitálhatnak-e belőlük, vagy megragadnak a szemléltetés szintjén. Munkámban áttekintettem az egyes tőketípusok megjelenését az endogén modellekben (2.5. táblázat). Ezek alapján kialakítottam azt a hat tőketényezőt (*magán állótőke, humán tőke, társadalmi tőke, kulturális tőke, természeti tőke, kapcsolati tőke, infrastrukturális tőke*) melyekre a későbbiekben elvégzett kvantitatív elemzésemet alapozni kívántam. A természeti tőkét, bár annak vidéki relevanciája magától értetődő, végül annak kvantifikálási nehézségei miatt nem tudtam bevonni modellembe.

A mérések elvégzése előtt ismertettem az egyes tőketényezőket, illetve azok vidéki megjelenésének specifikumait. Valamint kitértem az endogén fejlődés keretei között megvalósuló vidékfejlesztés szakirodalmára is.

Könyvem módszertani fejezetében ismertettem azon eljárásokat (PLS-út-elemzés és az ahhoz kapcsolódó faktorelemzés, továbbá klaszterelemzés), melyek segítségével a méréseket elvégeztem. A lehatárolt vidékies járások tőketényezőkénti fejlettségét dinamikus vizsgálat kereteiben elemeztem. Az adatelérhetőségből következően 2009-ig tudtam visszatekinteni, míg a 2017-es adatok minősülnek legújabbnak. Az elemzést 144 adatsor bevonásával kezdetem meg. Jóval kevesebb adatsor bizonyult alkalmasnak, így végül 15 adatsor képezte a materiális tőketényezők mérésére szolgáló indikátorkészletet, 18 pedig az immateriálisakét.

A materiális elemek vizsgálata során a szakirodalmi háttérrel némileg módosítva, három faktort elemeztem. A klasszikus marxi értelemben vett állótőkét két faktor is megtestesítette. E két tényező együttes vizsgálata azért is érdekes, mert ekkor szemléletesen kirajzolódik a fejlett területegységek észak-dunántúli és Budapesthez közeli tömörülése. Vagyis a munkám során korábban ismertetett hátrányos helyzetű járások (1.14. ábra) térszerkezete alakul ki.

Az infrastrukturális tőke kapcsán, összességében elmondható, hogy e faktor esetében más térszerkezet rajzolódott ki, az anyagi értelemben vett (magán állótőke és vállalkezési környezet) fejlettséghez képest igen eltérő.

Az immateriális tőketényezők terén négy faktor jött létre (*társadalmi tőke, humán tőke, kulturális tőke, kapcsolati tőke*). Ezek elemzése során is igen változatos térszerkezet rajzolódott ki. A társadalmi tőke esetén ugyanaz az észak-dunántúli és Budapest környéki koncentráció figyelhető meg, mint a két magán állótőke esetében. Míg a humán tőke kapcsán ki kell emelni, hogy az általam felállított keretrendszeren belül kevés járás nevezhető fejlettnak ilyen vonatkozásban, kevés rurális terület rendelkezik jelentős humán tőkével. A kulturális és kapcsolati tőkék felhalmozása terén a magas értékekkel rendelkező járások térbeli elhelyezkedése eltér a magán állótőkék vonatkozásában fejlettnak nevezhető területegységeiktől.

A klaszterelemzés eredményeképpen a materiális tőketényezők két csoportra, fejlettekre és fejletlenekre bonthatók. A fejlett járások csoportja harminchat járást ölel fel. Sok közülük az Észak-Dunántúlon és Budapest körül található, de vannak délföldi fejlett területek is.

Az immateriális tőketényezők klaszterelemzése kapcsán szintén két osztály jött létre, vagyis ezen járások is fejlett és fejletlen csoportokra bonthatók. Ezek közel azonos elemet tartalmaznak, mint a materiális tőkék esetében kialakított osztályok. A fejlett térségek negyven elemű csoportja az Észak-Dunántúl mellett kiterjed Budapest környezetére és az Alföld jelentős részére is. Míg a fejletlen járások esetében megfigyelhető azok északkelet-magyarországi és dél-dunántúli koncentrációja. Vagyis igen hasonló a materiális és immateriális tőkék ilyen értelemben vett térszerkezete.

A materiális és immateriális tőkék vonatkozásában kereszttábla elemzéssel vizsgáltam a fejlettség kapcsolatát a vidékiesség mértékével, valamint a térbeliséggel is. Előbbi esetben nem beszélhetünk kimutatható kapcsolatról, utóbbi esetben azonban a kedvező fekvés együtt jár a fejlettséggel.

A PLS-útelemzés segítségével létrehozott modellben a tőketényezőket megtestesítő látens változók szerepelnek. Módszertani szempontok alapján a hat tőketényezőtől hét (a magán állótőkét két részre bontottam) került be a modellbe, melynek függő változója a magán állótőke lett. Döntésemet az indokolja, hogy ezen tőketényező fejezi ki leginkább az egyén tőkefelhalmozását. A változót hat tőke (2 materiális és 4 immateriális) magyarázza.

Bár már említettem a természeti tőke modellbe való bevonásának sikertelenségét, meg kell jegyezni, hogy ezen tőke mind a szakirodalom, mind saját meglátásom alapján fontos részét képezi a vidéknek, így adekvát kvantifikálása további kutatási kérdés lehet a témakörben.

Munkámban a tőkék közötti kapcsolatrendszer dinamikusan szemléletben vizsgáltam. A 2009-es, 2013-as és 2017-es állapotban történő elemzés alapján elmondható, hogy időben eltérő a tőkék között fennálló kapcsolat.

2009-ben és 2013-ban egy kivétellel ugyanazon utak szignifikánsak az egyes tőkék között, azok erősségében vannak szerényebb módosulások. Mindkét év esetében látható, hogy a hosszú távon ható tényezőkként számba vett kulturális, humán és infrastrukturális tőke alakítja a magán állótőkét, közvetett módon. Ezen áttételes hatások a mozgatóerőkön, vagyis a társadalmi tőkén és a vállalkozási környezeten keresztül valósulnak meg. Ugyanakkor az infrastrukturális tőke 2013-ban már közvetlen módon is hat a célváltozóra. A kapcsolati tőke ezen években nem hat más tényezőkre, azt a kulturális tőke alakítja. A társadalmi tőke és a második számú magán állótőkeként értelmezett tényező közvetlen hatásai közül előbbié valamivel erősebb (2009: -0,570; 2013: -0,462). Ezzel az összes tőke közül a társadalmi az, amely legerősebben formálja a függő változót. A magán állótőkére kifejtett teljes hatás alapján 2009-ben a humán tőke, míg 2013-ban az infrastrukturális tőke a második.

A két, említett évhez képest 2017-ben más kapcsolatrendszer rajzolódik ki. Ekkor a korábbiakhoz képest egészen más kapcsolatrendszer rajzolódik. Ekkor négy út is megszűnik, de helyettük három másik megjelenik. Így pl. az infrastrukturális tőke és vállalkozási környezet közötti út sem szignifikáns. Az infrastrukturális tényező azonban közvetlen módon alakítja a magán állótőkét. A humán tőke a társadalmi és a

kapcsolati tőkékre hat közvetlenül, a kulturális tőkére már nem. Illetve szintén újonnan jön létre a kapcsolati tőke és a vállalkezési környezet közötti út, előbbi tényező igen erős hatást (0,845) fejt ki utóbbira. Vagyis ezen évben minden tőketényező fejt ki hatást a magán állótőkére.

Érdekes, de semmiképp sem pozitív, hogy a humán tőke egyik évben sem hat közvetlenül a magán állótőkére. Bár a megállapítás kapcsán további kutatásokra lehet szükség, az arra enged következtetni, hogy a humán tőkének igen csekély vidéki jelenlétéről beszélhetünk.

2017-ben a modellbe bevont tényezők összesen 60%-ban magyarazzák a magán állótőkét. Ez az érték 2009-ben hasonló, 2013-ban valamivel magasabb volt.

A munkámban kitűzött cél vonatkozásában és hipotéziseim alapján az alábbi megállapítások fogalmazhatók meg, mint az elemzés további eredményei:

1. Komplex mutatórendszerem kialakítása után az egyes járások jól megkülönböztethetővé és csoportosíthatóvá váltak fejlettségük alapján, az egyes tőketényezők vonatkozásában.

A faktorelemzés következtében a vizsgált járások között, minden tőketényező esetében, egyértelmű rangsor állítható fel. Így bár a szemléletességet is szem előtt tartva érdemesnek tartottam csoportokba sorolni a területegységeket és térkép segítségével ábrázolni azokat, a mérés következtében a kialakított csoportokon belüli eltérések is tetten érhetőek (4. melléklet). Ezen kisebb eltérések a kutatás esetleges gyakorlati hasznosulása esetén nyerhetnek igazi jelentőséget.

2. A gazdasági mutatók (magán állótőke) alapján sikeres területegységek sem minden indikátorlistán szerepelnek kimagaslóan, de megállapítható, hogy nincs olyan, az előbbi tőketényező alapján igazán sikeres járás, amely a társadalmi tőke terén gyengén szerepelne.

A magán állótőke és a társadalmi tőke közötti kapcsolat láthatóvá válik a két tőketényezőt 2017-ben bemutató ábrákon is (4.1. és 4.4. ábra), illetve a két tőketényező közötti korrelációkat tartalmazó táblázatokban is (6.5. táblázat, illetve 7. melléklet), a vizsgált időpontokat illetően. De a PLS-útelemzés segítségével megállapítható, hogy közepes erősségű és pozitív irányú a kapcsolat a két tőke között. Az útelemzés által kialakított modellben a társadalmi tőke közvetlen hatása az első két időpontban (2009: $-0,570$; 2013: $-0,462$) közepes, 2017-ben pedig gyenge-közepes ($-0,365$).

3. Megállapítható, hogy egy térség fejlettségét illetően a földrajzi helyzetnek komoly szerepe van, ugyanakkor a vizsgált járások lehatárolása során alkalmazott urbanitás/ruralitás index alapján a vidékiesség mértéke kimutatható módon nincs összefüggésben sem a materiális, sem az immateriális tőkék terén értelmezett fejlettséggel.

A klaszterelemzés következtében látható, hogy számos fejlett rurális terület jól meghatározható területeken, az Észak-Dunántúlon és Budapest közelében koncentrálódnak. Mindezek alátámasztására keresztábra elemzés keretében vizsgáltam a kedvező fekvés és a fejlettség (materiális és immateriális értelemben is) kapcsolatát, amely kapcsán elmondható, hogy az fennáll. A materiális tényezők esetében közepe erősségű, az immateriálisak esetében ennél gyengébb.

A klaszterelemzés következtében létrejött materiális és immateriális tőkék fejlettségi osztályait szintén keresztábra elemzés segítségével hasonlítottam össze a vidékiesség mértékét kifejező három kategóriával. Am azok között nem áll fenn kimutatható kapcsolat. Így nem tudtam igazolni feltételezésem, miszerint fejlettebbek a vidékiesség alacsonyabb mértékével rendelkező területek.

4. Kijelenthető, hogy nem az összes, szakirodalmi feldolgozás alapján releváns tőke vonható be egy olyan regressziós útmodellbe, mely segít feltárni és megérteni az egyes tényezők közötti kapcsolatrendszerét. Ugyanakkor amelyek bevonhatók, azok között egyértelműen pozitív irányú kapcsolat áll fenn.

Szakirodalmi áttekintésemre támaszkodva mind a hat bevont tényezőt fontosnak és relevánsnak ítélt meg (és ahogy írtam, ezek alapján hét tőkét alakítottam ki). A teszteredmények alapján mindegyik része a modellnek. Ugyanakkor a természeti tőkét, bár fontosnak tartottam a szakirodalmi feldolgozás alapján, nem sikerült kvantifikálni, és így a modellbe bevonni.

A kapcsolatok vizsgálatát a modell részét képező hét tőkére vonatkoztatom. Ezek hatásai eltérő mértékűek, de egyik sem gyakorol negatív hatást a magán állótőkére, semelyik vizsgált időpontban.

5. Modellem jellegéből adódóan kijelenthető, hogy egyes tényezők egymással kapcsolatos viszonyrendszere eltérő időpontokban igen különböző.

Mint az bemutatásra került, az első két vizsgált időpontban egy új, 2013-ban megjelenő út mellett azonos utak szignifikánsak a felállított modellen belül, ugyanakkor 2017-re ezek jelentősen átrajzolódnak. Négy út „eltűnik”, három pedig „megjelenik” a rendszerben. Továbbá az utak erősségében is vannak eltérések a vizsgált időpontokban, bár ezen különbségek nem jelentősek.

Maga az endogén fejlődés egy mára igen népszerűvé vált fogalom, mely egyre inkább beépül az egyes területfejlesztési politikákba. Mégis, a témakör kapcsán csak mérsékelt számú empirikus kutatás érhető el, kiváltképp a hazai szakirodalomban. Így helyénvalónak éreztem a magyar vidékies területek körében elvégzendő elemzést ezen elmélet keretei között megvalósítani.

Munkám legfőbb újdonságaként egyrészt az endogén fejlődés hazai és nemzetközi szakirodalmának szintetizálása értelmezhető. Mindez a vidéki sajátosságok figyelembevétele mellett valósult meg, úgy, hogy arra egy, az elmélet számos aspektusát bemutatni képes modell épülhessen fel. Az endogén fejlődés tényezőinek

vidéki terekben betöltött szerepének mérésére egy szintén újdonságként értelmezhető módszer kereteiben tettem kísérletet. A PLS-útelelemzés segítségével a látens változók közötti direkt és indirekt hatások mérésének módszertana még nem nevezhető általánosnak a területi tudomány hazai kelléktárában. Az eljárás segítségével megismerhetővé váltak az egyes tényezők közötti kapcsolatrendszer és azok időbeli módosulásai is.

Modellemben betöltött szerepük alapján az endogén fejlődés hosszú távon ható tényezőiként vehető számításba a kulturális, a kapcsolati, a humán és az infrastrukturális tőke. Mozgatóerőként a társadalmi tőke és a vállalkozási környezet jelenik meg. Ezek ismeretében fogalmazható meg javaslatom, vagyis, hogy ezen tényezőknek a helyfüggő, differenciált fejlesztése lehet kívánatos a területi politikák számára.

A természeti tőke nyújtotta lehetőségek kiaknázása további vizsgálatokat igényelhet. Valamint meglátásom szerint a munkámban, az elemzések elvégzésére kiválasztott területi szint további kérdéseket vet fel. Magam is érdemesnek tartom a kutatás folytatását más aggregátumok szintjén továbbvinni, adott esetben ezzel is újabb kérdéseket és válaszokat szolgáltatva a területi politikák számára.

Munkám lezárásaként fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy mivel annak területi fókuszát a vidék képezte, így a Magyarországon azt megtestesítő 105 rurális járás egy nagyon speciális kontextust biztosított elemzésem számára. Minden megállapítás ehhez mérten értelmezhető. Másrészt munkámban törekedtem a vidék egészére kiterjedő objektív mutatórendszer felállítására, így releváns mérési eredmények elérésére, de mindezek mellett is kiváltképpen fontosnak érzem hangsúlyozni, hogy elemzés során tett megállapításaim a létrehozott keretrendszeren belül értendők és értelmezhetők.

Könyvemben több kérdést is igyekeztem megválaszolni, de közben újak is felmerültek. Véleményem szerint a területfejlesztésben az endogén fejlesztésre alapuló megközelítésnek általánosan is helye van, de az különösen felértékelődik egy olyan nehéz „terepen”, mint a vidékies területek. Hiszen mint az a bemutatásra került rurális járások esetében is tetten érhető, bizonyos tényezők nem egyszerűen alacsony szinten jelennek meg ott, hanem azoknak szinte teljes hiányával kell szembeülni. Ez persze újabb dilemmák elé állíthatja a területi politikát, de annak feltárása, hogy egy adott térség milyen tényezők mentén elmaradott, mindenképpen szolgálja a fejlődés lehetőségét.

Tény, hogy a munkámban feldolgozott endogén fejlődés elméletének, annak népszerűsége ellenére (vagy éppen azért), számos megközelítése létezik. Nem kevésbé vitatott téma a vidék fogalmi meghatározása, valamint az is könnyen belátható, hogy a regionális tudomány terén a területi differenciák kérdése örök kutatási téma. Mindezek ellenére úgy gondolom, munkám segíthet az endogén fejlődés vidéki megjelenésének megértésében és elősegítheti annak szélesebb körű alkalmazását.

Felhasznált irodalom

- A Kormány 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelete a kedvezményezett járások besorolásáról.
- AEIDL (1999): *Territorial competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. Part 1.* LEADER European Observatory AEIDL, Bruxelles, http://espon-interstrat.eu/admin/attachments/ZL_competitivity.pdf Letöltve: 2020. február 6.
- Affuso, A. – Camagni, R. (2010): Territorial capital and province performance in the Latin Arch: an econometric approach. Politecnico di Milano, <http://www.gruposervizioambiente.it/aisre/pendrive2010/pendrive/Paper/affuso1.pdf> Letöltve: 2014. november 12.
- Agarwal, S. – Rahman, S. – Errington, A. (2009): Measuring the determinants of relative economic performance of rural areas. *Journal of Rural Studies*, 25, 309–321. o.
- Akgün, A. A. – Baycan-Levent, T. – Nijkamp, P. – Poot, J. (2011): Roles of Local and Newcomer Entrepreneurs in Rural Development: A Comparative Meta-analytic Study. *Regional Studies*, 9, 1207–1223. o.
- Anandajayasekeram, P. (2011): *The role of agricultural R&D within the agricultural innovation systems framework.* International Food Policy Research Institute, Washington DC, USA.
- Andorka R. – Spéder Zs. (1996): A szegénység Magyarországon 1992–1995. *Esély*, 4, 25–52. o.
- Atkinson, R. (2013): Territorial Capital, Attractiveness and the Place-based Approach: the Potential Implications for Territorial Development. In Pálné Kovács, I. – Scott, J. – Gál, Z. (szerk.): *Territorial Cohesion in Europe. For the 70th Anniversary of the Transdanubian Research Institute.* IRS CERS HAS, Pécs, 297–308. o.
- Atterton, J. – Newbery, R. – Bosworth, G. – Affleck, A. (2011): Rural enterprise and neo-endogenous development. In Alsos, G. A. – Carter, S. – Ljunggren, E. – Welter, E. (szerk.): *The Handbook of Research on Entrepreneurship in Agriculture and Rural Development.* Edward Elgar, Cheltenham, UK, 256–280. o.
- Bajmócy Z. (2008): A regionális innovációs képesség értelmezése és számbavétele a tanulás-alapú gazdaságban. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében.* JATEPress, Szeged, 26–46. o.
- Bajmócy Z. (2012): Innovációs index kistérségi szinten. Csak játék a számokkal? In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málóvics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság.* JATEPress, Szeged, 13–32. o.
- Baranyi B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 2, 1–21. o.

- Barca, F. (2009): *An agenda for a reformed cohesion policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*. Independent report, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report_/barca_report_en.pdf Letöltve: 2015. július 2.
- Barca, F. – McCann, P. – Rodríguez-Pose, A. (2012): The Case for Regional Development Intervention: Place-based versus Place-neutral Approaches. *Journal of Region Science*, 1, 134–152. o.
- Basile, E. – Cecchi, C. (2005): *Building social capital in rural areas: does public action help?* Invited paper presented to Engaging Communities, International Conference organised by "The Government of Queensland" and the "United Nations" - Brisbane, 14-17 August 2005, https://www.academia.edu/3122812/BUILDING_SOCIAL_CAPITAL_IN_RURAL_AREAS_DOES_PUBLIC_ACTION_HELP Letöltve: 2015. november 30.
- Becchetti, L. – Degli Antoni, G – Faillo, M. (2011): Social Distance, Cooperation and Other-regarding Preferences: A New Approach Based on the Theory of Relational Goods. In Sacconi, L. – Degli Antoni, G. (szerk.): *Social Capital, Corporate Social Responsibility, Economic Behaviour and Performance*. Palgrave Macmillan, New York, 243–259. o.
- Becker, G. S. (1993): *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Beluszky P. – Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Benet I. (1995): A föld, az istenadta föld... *Közgazdasági Szemle*, 3, 216–227 o.
- Benet I. (1997a): Az új magyar agrárpolitika előzményei és jellemzői (I.). *Statisztikai Szemle*, 3, 210–219. o.
- Benet I. (1997b): Az új magyar agrárpolitika előzményei és jellemzői (II.). *Statisztikai Szemle*, 4, 311–325. o.
- Benet I. (2006): 60 years of Hungarian agricultural policy (1945–2004). In: Benet, I. (szerk.): *Agricultural transition and rural development: Some experiences from Finland, Hungary and Poland*. Institute of Economics Hungarian Academy of Sciences – Károly Róbert College, Gyöngyös – University of Pécs, Faculty of Economics, Budapest–Gyöngyös–Pécs, 17–28. o.
- Benko, G. (1997): A regionális fejlődés útjai: globálistól a lokálisig. *Tér és Társadalom*, 2, 1–16. o.
- Benko, G. (1999): *Regionális tudomány*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Blakely, E. J. – Leigh, N. G. (2011): *Planning Local Economic Development. Theory and Practice*. SAGE Publications, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC.
- Bodor Á. – Grünhut Z. (2014): Dilemmák a területi tőke modelljének alkalmazhatóságáról. *Tér és Társadalom*, 3, 3–17. o.
- Bögel Gy. (2008): A schumpeteri „teremtő rombolás” módjai az infokommunikációs iparban. *Közgazdasági Szemle*, 4, 344–360. o.

- Borsi B. – Bajmócy Z. (2009): Kvantitatív leszakadás, kvalitatív felzárkózás? A hazai regionális innovációpolitika kihívásai. *Közgazdasági Szemle*, 8, 933–954. o.
- Bosma, N – van Oort, F. (2012): *Agglomeration Economies, Inventors and Entrepreneurs as Engines of European Regional Productivity*. Discussion Paper Series nr: 12-20. Tjalling C. Koopmans Research Institute, Utrecht, The Netherlands, http://www.uu.nl/sites/default/files/rebo_use_dp_2012_12-20.pdf
Letöltve: 2015. július 2.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. General Press, Budapest.
- Bourdieu, P. (1999): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 156–177. o.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bozsik N. (2010): A vidékgazdaság fogalomrendszere, erőforrásai. In Magda R. – Marselek S. (szerk.): *Vidék gazdaságtan I. – A vidékfejlesztés gazdasági folyamatai*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 27–40. o.
- Braithwaite, K. (2009): *Building on What You Have Got - A Guide to Optimising Assets*. Carnegie UK Trust, Dunfermline, UK.
- Brasili, C. – Saguatti, A. – Benni, F. – Marchese, A. – Gandolfo, D. (2012): *The Impact of the Economic Crisis on the Territorial Capital of Italian Regions*. 52nd European Regional Science Congress, Bratislava, Slovakia, August 21–25, 2012, <http://www-sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa12/e120821aFinal00646.pdf>
Letöltve: 2014. november 12.
- Brezzi, M. – Dijkstra, L. – Ruiz, V. (2011): *OECD Extended Regional Typology: The Economic Performance of Remote Rural Regions*. OECD Regional Development Working Papers, No. 2011/06, OECD Publishing, Paris, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5kg6z83tw7f4-en.pdf?expires=1597836208&id=id&acc-name=guest&checksum=8B38C7EAABCC6CA2F2DB71AF5435558C>
Letöltve: 2020. augusztus 19.
- Buday-Sántha A. (2004): *A természeti tőke és az agrárgazdaság szerepe a területi versenyképességben*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.
- Buday-Sántha A. (2006): *Környezetgazdálkodás*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Buday-Sántha A. (2010): Vidékfejlesztés. Vitaanyag. *Tér és Társadalom*, 1, 215–221. o.
- Buday-Sántha A. (2011): *Agrár- és vidékpolitika*. SALDO, Budapest.
- Camagni, R. (2005): Uncertainty Social Capital and Community Governance: The City as a Milieu. In Capello, R. – Nijkamp, P. (szerk.): *Urban Dynamics and Growth: Advances in Urban Economics*. (Contributions to Economic Analysis, Vol. 266) Emerald Group Publishing Limited, 121–150. o.

- Camagni, R. (2008): Regional competitiveness: towards a concept of territorial capital. In Capello, R. – Camagni, R. – Chizzolini, B. – Fratesi, U. (eds): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer-Verlag, Berlin, 33–47. o.
- Camagni, R. (2009a): Territorial capital and regional development. In Capello, R. – Nijkamp, P. (eds): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham, 118–132. o.
- Camagni, R. – Capello, R. (2013): Regional Competitiveness and Territorial Capital: A Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union. *Regional Studies*, 9, 1383–1402. o.
- Camagni, R. – Caragliu, A. – Perucca, G. (2011): Territorial capital. Relational and human capital. (draft version) Politecnico di Milano, http://www.grupposervizioambiente.it/aisre/pendrive2011/pendrive/Paper/Camagni_Caragliu_Perucca.pdf Letöltve: 2020. február 6.
- Capello, R. (2002): Spatial and Sectoral Characteristics of Relational Capital in Innovation Activity. *European Planning Studies*, 2, 177–200. o.
- Capello, R. (2007): *Regional Economics*. Routledge, Oxon.
- Capello, R. (2011): Location, Regional Growth and Local Development Theories. *Aestimum*, 1, 1–25. o.
- Capello, R. (2012): Regional Economics: Theoretical Achievements and Challenges. *Timisoara Journal of Economics*, 5, 313–335. o.
- Capello, R. – Nijkamp, P. (2011): Regional growth and development theories revisited. In Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp, P. (szerk.): *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA, 301–324. o.
- Capello, R. – Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2009): *Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*. Tinbergen Institute Discussion Paper. <http://papers.tinbergen.nl/09059.pdf> Letöltve: 2012. szeptember 28.
- Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2008): *The Impact of Regional Absorptive Capacity on Spatial Knowledge Spillovers*. Tinbergen Institute Discussion Paper, <http://dare.uvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/13203/9tr37h1427u487u8.pdf?sequence=1> Letöltve: 2014. november 30.
- Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2011): *Cognitive capital and islands of innovation: the Lucas growth model from a regional perspective*. Tinbergen Institute Discussion Paper, <http://papers.tinbergen.nl/11116.pdf> Letöltve: 2013. május 20.
- Castells, M. (2005): The Network Society: From Knowledge to Policy. In Castells, M. – Cardoso, G. (szerk.): *The Network Society From Knowledge to Policy*. Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations, Washington, DC, 3–21. o.
- Chant, S. – McIlvaine, C. (2009): *Geographies of Development in the 21st Century. An Introduction to the Global South*. Edward Elgar, Cheltenham, UK-Northampton, MA, USA.

- Copus, A. K. – Shucksmith, M. – Dax, T. – Meredith, D. (2011): Cohesion Policy for rural areas after 2013. A rationale derived from the EDORA project (European Development Opportunities in Rural Areas) – ESPON 2013 Project 2013/1/2. *Studies in Agricultural Economics*, 2, 121–132. o.
- Csatári B. (2000): A vidéki sokszínűség és a magyar területfejlesztési kistérségek. In Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés: V. Falukonferencia*, MTA RKK, Pécs, 441–449. o.
- Csatári B. (2001): A vidék földrajzi kérdései. In Dormány G. – Kovács F. – Péti M. – Rakonczai J. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*, SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 1–9. o. <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Csatari.pdf> Letöltve: 2010. október 8.
- Csatári B. (2004): A magyarországi vidékiségről, annak kritériumairól és krízisjelenségeiről. *Területi Statisztika*, 6, 532–543. o.
- Csatári B. (2012): Falvaink sorsa 2012. Megjegyzések az elmúlt három évtized magyar vidéki változásaihoz. Tisztelgő írás Dr. Enyedi György akadémikus emlékének. *Területi Statisztika*, 6, 552–564. o.
- Csatári B. – Farkas J. (2006): A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira. *Tér és Társadalom*, 4, 97–109. o.
- Csatári B. – G. Fekete É. – Farkas J. – Osgyáni G. – Baksa S. (2007): A környezet és a kultúra szerepe a vidéki változásokban. In Banczerowski Jné – Koncz I. – Banyainé Szabó P. – Szentpéteri J. – Szemenyei I. (szerk.): *Stratégiai kutatások 2006-2007. Kutatási jelentések*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 303–327. o.
- Csurgó B. – Kovács I. – Megyesi B. (2009): Helyi hálózatok Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2, 120–141. o.
- Defra (2010): *Social Capital and Quality of Life in Rural Areas*. A Report prepared for the Department for Environment, Food & Rural Affairs by Brook Lyndhurst Ltd, http://randd.defra.gov.uk/Document.aspx?Document=RE0233_9346_FRP.pdf Letöltve: 2012. augusztus 21.
- Dijkstra, L. – Poelman, H. (2008): *Remote Rural Regions. How proximity to a city influences the performance of rural regions*. Regional Focus, European Commission, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2008_01_rural.pdf Letöltve: 2012. május 7.
- Dijkstra, L. – Poelman, H. (2011): *Regional typologies: a compilation*. Regional Focus, European Commission, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2011_01_typologies.pdf Letöltve: 2015. július 2.
- DiMaggio, P. (2004): Cultural Capital. In Ritzer, G. (szerk.): *Encyclopedia of Social Theory*. SAGE Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi, 167–170. o.
- Dinya L. – Domán Sz. (2004a): Hálózatok a gazdaságban. *Gazdálkodás*, 9, 46–62. o.

- Dinya L. – Domán Sz. (2004b): Gazdasági hálózatok tanulmányozásának módszertani kérdései. In Czagány L. – Garai L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. JATEPress, Szeged, 127–150. o.
- Dinya L. (2006): Bioenergetikai integrációk az agrárgazdasági szerkezetváltásban. *Gazdálkodás*, 15, 1–12. o.
- Dinya L. (2011): A fenntarthatóság kistérségi modellje. *Gazdálkodás*, 5, 479–493. o.
- Dinya L. (2013): „Zöld” prioritások érvényesítése a megyei szintű területfejlesztési stratégiákban. *Journal of Central European Green Innovation*, 1, 21–33. o.
- Dinya L. (2015a): Nonbusiness innovációk a gazdaságban. *Journal of Central European Green Innovation*, 4, 13–32. o.
- Dinya L. (2015b): Fenntartható térségfejlesztés és megyei szintű területfejlesztési stratégiák. *A falu*, 1, 5–19. o.
- EC (1996a): *European Charter for Rural Areas*. Council of Europe, Strasbourg, <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7451&lang=en> Letöltve: 2015. november 30.
- EC (1996b): The Cork Declaration - A living countryside. The European Conference on Rural Development, http://www.terport.hu/webfm_send/545 Letöltve: 2020. február 6.
- EC (1999): *European Spatial Development Perspective. Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union*. European Commission, Luxembourg.
- EC (2005): *Scoping Document and Summary of Political Messages for an Assessment of the Territorial State and Perspectives of the European Union: Towards a Stronger European Territorial Cohesion in the Light of the Lisbon and Gothenburg Ambitions*. European Commission, http://www.eu2005.lu/en/actualites/documents_travail/2005/05/20regio/Min_DOC_1_fin.pdf Letöltve: 2012. október 4.
- EC (2008): *Zöld könyv a területi kohézióról. Előnyt kovácsolni a területi sokféleségből*. Európai Bizottság, Brüsszel.
- EC (2009): *Rural Development in the European Union - Statistical and Economic Information Report 2009*. European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussels, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b14e2021-efd5-4c1d-9c1a-56b143947cf8> Letöltve: 2020. augusztus 19.
- EC (2010a): *Európa 2020: Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája*. Európai Bizottság, Brüsszel.
- EC (2010b): *Eurostat regional yearbook 2010*. European Commission, Luxembourg.
- EC (2010c): *Rural Development in the European Union – Statistical and Economic Information Report 2010*. European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussels, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9e1fb24a-7d73-446d-af40-cc8803d8880a> Letöltve: 2020. augusztus 19.

- EC (2010d): *Ötödik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról*. Európai Bizottság, Luxembourg.
- EC (2011): *Rural Development in the European Union - Statistical and Economic Information Report 2011*. European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Brussel, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/224d86eb-92e5-4d86-b220-464e00409b40> Letöltve: 2020. augusztus 19.
- EC (2012e): *A 2014–2020-as időszakra szóló közös stratégiai keret elemei. Bizottsági szolgálati munkadokumentum*. Brüsszel, Európai Bizottság.
- EC (2014): *Az intelligens specializációt szolgáló nemzeti/regionális innovációs stratégiák (RIS3)*. Európai Bizottság, Brüsszel, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_hu.pdf Letöltve: 2016. június 25.
- EC (2017): *Hetedik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról*. Európai Bizottság, Luxembourg.
- Edquist, C. (szerk.) (1997): *Systems of innovation approaches: Technologies, institutions, and organizations*. Pinter, London.
- Edquist, C. (2006): *Systems of Innovation: Perspectives and Challenges*. In Fagerberg, J. – Moery, D. C. – Nelson R. R. (szerk.): *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford University Press, Oxford, 181–208. o.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Ember-település-régió sorozat, Budapest.
- Enyedi Gy. (1998): *Sikeres régiók*, In *Tények könyve: régiók*. Greger-Delcroix, 409–411. o.
- Enyedi Gy. (2001): *Településformáló folyamatok*. *EDUCATIO*, 4, 663–669. o.
- Enyedi Gy. (2011): *Falvak és városok*. In Mezei C. – Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 29–34. o.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ENRD (2009a): *Creativity and Innovation in EU Rural Development. EU Rural Review*. European Network for Rural Development, <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/B99849C0-00E8-A7DC-1D6A-775E2ED9F89A.pdf> Letöltve: 2015. július 2.
- ENRD (2009b): *Targeting territorial specificities and needs in Rural Development Programmes Step 1 Report*, <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/24D001BA-BB22-60EE-A3DD-6D99F3CF3FD8.pdf> Letöltés: 2015. július 2.
- ENRD (2010): *Targeting territorial specificities and needs in Rural Development Programmes Final Report*, <http://enrd.ec.europa.eu/enrd-static/fms/pdf/24D006FD-C169-200D-F420-1E539F269C79.pdf> Letöltve: 2015. július 2.

- ESPON (2011a): *EDORA European Development Opportunities for Rural Areas. Applied Research 2013/1/2*, ESPON & UHI Millennium Institute, https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/EDORA_Final_Report_Parts_A_and_B-maps_corrected_06-02-2012.pdf Letöltve: 2020. február 6.
- ESPON (2011b): *EDORA European Development Opportunities for Rural Areas. Applied Research 2013/1/2, Final Report, Annex 1 (Part C: Scientific Working Papers) Version 2*, ESPON & UHI Millennium Institute, https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/EDORA_Final_Report_Part_C_WP1-22.pdf Letöltve: 2020. február 6.
- Esser, H. (2008): The two meanings of social capital. In Castiglione, D. – Van Deth, J. W. – Wolleb, G. (szerk.): *The Handbook of Social Capital*. Oxford University Press, Oxford, 22–49. o.
- ETC (2007): *Learning Endogenous Development - Building on Bio-cultural Diversity*. ETC Foundation – Compas, Bourton on Dunsmore, Rugby, Warwickshire, UK.
- Faludi, A. (2006): From European Spatial Development to Territorial Cohesion Policy. *Regional Studies*, 6, 667–678. o.
- Faluvégi A. – Fazekas K. – Nemes-Nagy J. – Németh N. (2005): *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Farkas T. (2002): Vidékfejlesztés a fejlődéstudományok és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom*, 1, 41–57. o.
- Fehér, A. (1998): A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról. *Gazdálkodás*, 5, 54–59. o.
- Fenyővári Zs. – Lukovics M. (2008): A regionális versenyképesség és a területi különbségek kölcsönhatásai. *Tér és Társadalom*, 2, 1–20. o.
- Fertő I. – Varga Á. (2015): Az európai uniós támogatások hatása a kistérségek helyzetére. *Tér és Társadalom*, 1, 116–131. o.
- Forman B. (2001): Megújuló természeti erőforrások gazdaságtanának elméleti alapjai. In Bora Gy. – Korompai A. (szerk.): *Természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza*. Aula Kiadó, Budapest, 209–214. o.
- Foster, A. D. – Rosenzweig, M. R. (2008): Economic Development and the Decline of Agricultural Employment. In Schultz, T. P. – Strauss, J. A. (szerk.): *Handbook of Development Economics*, Vol. IV., Elsevier, Amsterdam, 3051–3083. o.
- Füstös L. – Kovács E. – Meszéna Gy. – Simonné Mosolygó N. (2004): *Alakfelismerés. Sokváltozós statisztikai módszerek*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- FVM (2007a): *Új Magyarország Vidékfejlesztési Program 2007–2013*. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest.
- FVM (2007b): *Új Magyarország Vidékfejlesztési Program: Mellékletek 2007–2013*. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest.

- G. Fekete É. (2006): Hátrányos helyzetből előnyök? Elmaradott kistérségek felzárkózásának lehetőségei az Észak-magyarországi régióban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1, 54–68. o.
- G. Fekete É. (2008): A fejlődés és versenyképesség értelmezése kevésbé fejlett térségekben. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.) *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, 130–152. o.
- G. Fekete É. (2013a): *Integrált vidékfejlesztés*. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc, <https://gtk.uni-miskolc.hu/files/5017/Integr%C3%A1lt%20vid%C3%A9kfejleszt%C3%A9s.pdf> Letöltve: 2020. augusztus 19.
- G. Fekete É. (2013b): *Social Economy as a Social Innovation in Rural Development*. Rural Development 2013 – The Sixth International Scientific Conference Proceedings, http://dspace.lzuu.lt/bitstream/1/2903/1/rural_development_2013_1_book_0%20%281%29.pdf Letöltve: 2015. április 10.
- G. Fekete É. (2014): A szociális és szolidáris gazdaság csírái a magyarországi vidéki térségekben. *Deturope*, 3, 69–84. o.
- Garrod, B. – Wornell, R. – Youell, R. (2006): Re-conceptualising rural resources as countryside capital: The case of rural tourism. *Journal of Rural Studies*, 1, 117–128. o.
- Giffinger, R. (2007): *Territorial Capital: a new Perspective on urban Competitiveness?* Spa-ce.Net conference, 23-25 September 2007, Budapest, <http://www.spa-ce.net/pdf/workshop2007/Territorial%20Capital%20Giffinger%202007.pdf> Letöltve: 2014. november 24.
- Glatz F. (2010): Vidékpolitika, vidékfejlesztés és új intézményei. In Glatz F. (szerk.): *Sikeres vidéki térségek*. MTA Történettudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 7–16. o.
- Glatz F. (2011): A vidékpolitika és a vidékfejlesztés fogalmáról és új intézményeiről. In Mezei C. – Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 224–232. o.
- Gyémánt R. – Katona T. (2010): *Demográfia*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.
- Hair, J. F. - Sarstedt, M. – Pieper, T. M. – Ringle, C. M. (2012): The Use of Partial Least Squares Structural Equation Modeling in Strategic Management Research: A Review of Past Practices and Recommendations for Future Applications. *Long Range Planning*, 5–6, 320–340. o.
- Halfacree, K. H. (2009): Rural Populations. In Kitchin, R. – Thrift, N. (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, Oxford, 442–448. o.
- Harrington, L. M. B. (2009): Rural Resource Management. In Kitchin, R. – Thrift, N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, Oxford, 390–397. o.

- Heilig, G. K. (2002): *European Rural Development (ERD) – Project Description*. International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Austria, http://web.archive.iiasa.ac.at/Research/ERD/pdf/erd_pd_8b.pdf Letöltve: 2016. június 14.
- Henseler, J. (2010): On the convergence of the partial least squares path modeling algorithm. *Computational Statistics*, 1, 107–120. o.
- Henseler J. – Ringle C. M. – Sinkovics R. R. (2009): The use of partial least squares path modeling in international marketing. *New Challenges to International Marketing: Advances in International Marketing*, 20, 277–319 o.
- Henseler J. – Ringle C. M. – Sarstedt M. (2015): A New Criterion for Assessing Discriminant Validity in Variance-based Structural Equation Modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 1, 115–135 o.
- Hetesi E. – Révész B. (2013): Melyik a fontosabb? Információs technológia alapú és személyes kapcsolatok a business marketingben. In Tompos A. – Ablonczyné Mihályka L. (szerk.): *Növekedés és egyensúly*. Kautz Gyula Emlékkonferencia, 2013. június 11. elektronikus formában megjelenő kötete, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar Győr, Magyarország, 1–16. o., http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2013/marketing/hetesi_revesz.pdf Letöltve: 2015. április 15.
- Hoff, K. – Stiglitz, J. E. (2001): Modern Economic Theory and Development. In Meier, G. M. – Stiglitz, J. E. (szerk.): *Frontiers of Development Economics. The Future in Perspective*. World Bank - Oxford University Press, Oxford-Washington, 389–459. o.
- Horváth E. (2013): Kicsik között a legkisebbek – A törpefalvak sikerének kulcstényezői. *Doktori értekezés*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Horváth Gy. (2011): Szempontok a magyar területfejlesztés megújításához az uniós változások tükrében. *Falu Város Régió*, 2, 45–52. o.
- Illés I. (2009): A „területi kohézió” szerepe az EU és a tagországok politikájában. In Cieger A. (szerk.): *Kötőerők: Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Központ, Budapest, 87–101. o.
- Jánosa A. (2011): *Adatelemzés SPSS használatával*. ComputerBooks, Budapest.
- Jóna Gy. (2013a): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 1, 30–51. o.
- Jóna Gy. (2013b): A területi tőke kistérségi jellegzetességei. *Doktori értekezés*. Szent István Egyetem Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő.
- Kahn, J. – Rivas, A. (2009): The sustainable economic development of traditional peoples. In Holt, R. P. F. – Pressman, S. – Splash, C. L. (szerk.): *Post Keynesian and Ecological Economics*. Edward Elgar, Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA, 256–278. o.
- Káposzta J. (2014): Területi különbségek kialakulásának főbb összefüggései. *Gazdálkodás*, 5, 399–412. o.

- Káposzta J. – Nagy. H. (2013): Vidékfejlesztés és a környezetipar kapcsolatrendszer az endogén fejlődés fejlődésében. *Journal of Central European Green Innovation*, 1, 71–82. o.
- Katona T. – Lengyel I. (szerk.) (2004): *Statisztikai ismerettár*. JATEPress, Szeged.
- Kazár K. (2014): A PLS-útelemzés és alkalmazása egy márkaközösség pszichológiai érzetének vizsgálatára. *Statisztikai Szemle*, 1, 33–52. o.
- Ketskeméty L. – Izsó L. (2005): *Bevezetés az SPSS programrendszerbe*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Knickel, K. – Tisenkopfs, T. – Brunori, G. (2009): Innovation processes in agriculture and rural development: the IN-SIGHT project. In Knickel, K. – Tisenkopfs, T. – Peter, S. (szerk.): *Innovation processes in agriculture and rural development*. Sixth Framework Programme. Priority 8.1 Policy-oriented research, 7–22. o., http://www.ub.unibas.ch/digi/a125/sachdok/2012/BAU_1_5998000.pdf
Letöltve: 2015. november 30.
- Kollmair, M. – Gamper, St. (2002): *The sustainable livelihoods approach*. Development Study Group, University of Zurich, <https://pdfs.semanticscholar.org/05c5/9067287e8168324aee61478e15e487995fd0.pdf>
Letöltve: 2020. február 6.
- Koutsouris, A. (2012): Facilitating Agricultural Innovation Systems: a critical realist approach. *Studies in Agricultural Economics*, 1, 64–70. o.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori vidéki magyar társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kovács A. (2015): Strukturális egyenletek modelljének alkalmazása a Közös Agrárpolitika 2013-as reformjának elemzésére. *Statisztikai Szemle*, 8–9, 801–822. o.
- Kovács A. D. – Farkas J. Zs. – Perger É. (2015): A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete. *Tér és Társadalom*, 1, 11–34. o.
- Kovács K. (2013): Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In Kovács K. – Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum, Budapest, 25–47. o.
- Kovács P. – Bodnár G. (2016): Az endogén fejlődés vidéki értelmezése a PLS-útelemzés segítségével. *Statisztikai Szemle*, 2, 143–161. o.
- Kovács P. – Bodnár G. (2017): Examining the Factors of Endogenous Development in Hungarian Rural Areas by Means of PLS Path Analysis. *Regional Statistics*, 1, 90–114.
- Kovács P. – Lukovics M. (2011): A szerzők válasza Németh Nándor hozzászólására. *Területi Statisztika*, 5, 562–564. o.
- Kovács P. – Petres T. – Tóth L. (2006): *Válogatott fejezetek statisztikából – Többváltozós statisztikai módszerek*. JATEPress, Szeged.
- Kovács T. (1998): Mi tekinthető vidéknek? *Gazdálkodás*, 5, 39–48. o.
- Kovács T. (2000): Vidékfejlesztés és finanszírozás az Európai Unióban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1, 163–178. o.
- Kovács T. (2003): *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

- Kovács T. (2012): *Vidékfejlesztési politika. Második kiadás.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Krenyác É. (2015): A hazai egészségügyi intézmények kontrolling-rendszere. *Statisztikai Szemle*, 8–9, 823–857. o.
- KSH (2008a): *Területi számjelrendszer.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2008b): *Tájékoztató a kiemelten támogatott kistérségekről.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2014a): *Magyarország településhálózata 1. – Agglomerációk, településegységek.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2014b): *A komplex programmal fejlesztendő járások jellemzői, 2014.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2019): *Helyzetkép a mezőgazdaságról, 2019.*
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mezo/2019/index.html> Letöltve: 2020. augusztus 19.
- Lados M. (2001): A területi tervezés kihívásai a kilencvenes években Magyarországon: A területfejlesztési stratégiák kialakításától a programozásig és az értékelésig. *Tér és Társadalom*, 2, 25–69. o.
- Láng S. – Letenyei L. – Siklós V. (2003): Információs technológia diffúzió – Információs technológia és szakismeretek terjedése a Kaposvári kistérségben. In Lengyel Gy. (szerk.): *Információs technológia és helyi társadalom.* Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Budapest, 5–28. o., http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/673/1/ite2_lang_letenyei_siklos.pdf Letöltve: 2016. június 23.
- Lengyel B. – Bajmócy Z. (2013): Regionális és helyi gazdaságfejlesztés az evolúciós gazdaságföldrajz szemszögéből. *Tér és Társadalom*, 1, 5–29. o.
- Lengyel I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 11, 967–987. o.
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon.* JATEPress, Szeged.
- Lengyel I. (2011): Fenntarthatóság és alulról szerveződő fejlesztési stratégiák. In Mezei C. – Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés.* Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 321–333. o.
- Lengyel I. (2012a): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málóvics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság.* JATEPress, Szeged, 151–174. o.
- Lengyel I. (2012b): A hazai területfejlesztés zsákutcái: a triális Magyarország. In Rechnitzer J. – Rác Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról.* Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, 140–150. o.

- Lengyel I. (2012c): A területi töke lehetséges szerepe a regionális növekedés magyarázatában. In Hardi T. – Nárai M. (szerk.): *Térszerkezet és területi folyamatok: tanulmánykötet Rechnitzer János tiszteletére*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs–Győr, 57–73. o.
- Lengyel I. (2015): *A magyar térségek versenyképessége: kényszerpályák vagy kitörési lehetőségek?* Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása. Tudományos konferencia a szegedi regionális versenyképességi kutatások 15 éves jubileuma alkalmából. 2015. október 13–14., Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged.
- Lengyel I. – Szakálné Kanó I. (2012): Competitiveness of Hungarian Urban Microregions: Localization Agglomeration Economies and Regional Competitiveness Function. *Területi Statisztika*, 2, 27–44. o.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2013): The Competitiveness of Regions in the Central European Transition Countries. *The Macrotheme Review – A multidisciplinary journal of global macro trends*, 4, 106–121. o.
- Letenyei L. (2008): Innovációs láncok falun. Két falusi esettanulmány a gazdasági újítások terjedéséről. In Letenyei L. (szerk.): *Tanulmányok az Andokról*. TeTT könyvek, Budapest, 126–146. o.
- Lewis, W. A. (1988): The Roots of Development Theory. In Chenery H. – Srinivasan, T. N. (szerk.): *Handbook of Development Economics*. (Vol. I.) Elsevier, Amsterdam, 27–37. o.
- Lin, N. (2001): *Social Capital: A Theory of Structure and Action*. Cambridge University Press, New York.
- Lin, N. (2008): Building a network theory of social capital. In Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (szerk.): *Social capital – theory and research*. Transactions Publishers, New Brunswick.
- Lowe, P. – Ray, C. – Ward, N. – Wood, D. – Woodward, R. (1998): *Participation is Rural Development: A Review of European Experience*. Research Report. School of Agriculture, Food and Rural Development, University of Newcastle, https://eprints.ncl.ac.uk/file_store/production/148437/03FBC65B-FDF9-48EC-95F0-37FCD32EA677.pdf Letöltve: 2020. február 6.
- Lundvall, B. (1992): *National systems of innovation*. Pinter, London.
- McCann, P. (2015): *The Regional and Urban Policy of the European Union – Cohesion, Results-Oriented and Smart Specialisation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA.
- Magda R. (2010): A vidékgazdaság fejlődésének természeti alapjai. In Magda R. – Marselek S. (szerk.): *Vidékgazdaságtan I. – A vidékfejlesztés gazdasági folyamatai*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 41–97. o.

- Magda S. (2010): A vidék fogalma – Vidékfejlesztési alapelvek, fogalmak. In Magda R. – Marselek S. (szerk.): *Vidékgazdaságtan I. – A vidékfejlesztés gazdasági folyamatai*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 11–25. o.
- Málovics Gy. – Ván H. (2008): Az ökológiai fenntarthatóság és a regionális versenyképesség összefüggései. *Tér és Társadalom*, 2, 21–40. o.
- Málovics Gy. – Imreh Sz. – Szakálné Kanó I. (2008): A kis- és középvállalkozások felelősségvállalásának értelmezése a társadalmi tőke elméletének tükrében. In Szigeti C. (szerk.): *Konferenciakiadvány a vállalati felelősségvállalásról szóló konferencia előadásaiból*. Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 112–137. o.
- Meccheri, N. – Pelloni, G. (2006): Rural entrepreneurs and institutional assistance: an empirical study from mountainous Italy. *Entrepreneurship & Regional Development: An International Journal*, 5, 371–392. o.
- Milone, P. – Ventura, F. – Berti, G. – Brunori, G. (2010): Some Notes on the Identification of Rural Webs. In Milone, P. – Ventura, F. (szerk.): *Networking the Rural*. Royal Van Gorcum, Assen, The Netherlands, 30–48. o.
- MK (2014): *1/2014. (I. 3.) OGY határozat a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepcióról*. Magyar Közlöny, Budapest.
- Münnich Á. – Hidegkuti I. (2012): Strukturális egyenletek modelljei: oksági viszonyok és komplex elméletek vizsgálata pszichológiai kutatásokban. *Alkalmazott Pszichológia*, 1, 77–102. o.
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 1, 35–52. o.
- Nagy G. (2002): Oldódtak-e az öröklött területi különbségek a rendszerváltás évtizedében? In Abonyiné Palotás J. – Becsei J. – Kovács Cs. (szerk.): *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Ipszilon Kiadó, Szeged, 211–226. o.
- Nagy G. (2004): Az információs társadalom Magyarországon: Területi különbségek. *eVilág*, 2, 10–16. o.
- Nagy G. (2006): A magyar gazdaság területi folyamatainak mérlege: erősödő területi különbségek, vs. regionális kiegyenlítődés. In Kiss A. – Mezősi G. – Sümeghy Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom: ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék - SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 529–540. o.
- Nagy G. (2010): A centrumok és erőterek változásai a világgazdaságban. In: Mészáros Rezső (szerk.): *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 172–198. o.
- Nagy G. – Dudás G. – Bodnár G. (2016): „Mégfogyva bár...” Egy tanyafelmérés tanulságai Békés megyében. *Tér és Társadalom*, 1, 93–111. o.
- Nagy T. (2009): Kötődések és kudarcok. A kapcsolatok és kapcsolati kudarcok szerepe az integrációban. Egy menekültek körében végzett terepmunka eredményei. *Doktori értekezés*. Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskola, Budapest.

- Nemes Nagy J. (2003): Gazdasági-társadalmi súlypontok és mozgásuk az ezredvégi Magyarországon. *Területi Statisztika*, 1, 3–14. o.
- Nemes Nagy J. (szerk.) (2005): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajz Tanszék, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Obádovics Cs. (2004): A vidéki munkanélküliség térségi eloszlásának elemzése. *Doktori értekezés*. Szent István Egyetem Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Gödöllő.
- OECD (2001): *Territorial Outlook*. OECD, Paris, France.
- OECD (2006): *The New Rural Paradigm. Policies and Governance*. OECD, Paris, France.
- OECD (2010a): *Strategies to Improve Rural Service Delivery*. OECD Rural Policy Reviews, OECD, Paris, France.
- OECD (2010b): *Regional typology*. OECD, Directorate for Public Governance and Territorial Development.
- Orbán A. – Szántó Z. (2005): Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 2, 55–70. o.
- Ostrom, E. (2009): What is social capital? In Bartkus, V. O. – Davis, J. H. (eds.): *Social Capital Reaching Out, Reaching In*. Edward Elgar Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, 17–38. o.
- Ostrom, E. – Schroeder, L. – Wynne, S. (1993): Analyzing the Performance of Alternative Institutional Arrangements for Sustaining Rural Infrastructure in Developing Countries. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 1, 11–45. o.
- OTK (2005): Az Országgyűlés 97/2005. (XII.25.) OGY határozata az Országos Területfejlesztési Konceptióról.
- Perger É. (2015): A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat együttműködése keretében megvalósult komplex vidékkutatási programról. *Tér és Társadalom*, 1, 3–10. o.
- Perlín, R. – Simciková, A. (2008): Criteria of a successful rural municipality. *Europa XXI*, 17, 29–43. o.
- Putnam, R. D. (1996): Who killed civic America? *Prospect*, 7, 66–72. o.
- Radej, B. (2007): *The Four Capital Model, Matrix and Accounts*. Economic Faculty, Research Center, Working Papers Series, Institute for Economic Research, Ljubljana; Occasional Papers Series, <http://www.oecd.org/site/worldforum06/39264995.pdf> Letöltve: 2015. április 10.
- Rakonczai J. – Simon I. (1976): A fejlettség területi különbségei Békés megyében népességi mutatók alapján. *Békési Élet*, 1, 55–65. o.
- Ratner, S. – Markley, D. (2014): Rural wealth creation as a sustainable economic development strategy: introduction to the special issue. *Community Development*, 5, 435–442. o.
- Ray, C. (2001): *Culture Economies*. Centre for Rural Economy, University of Newcastle upon Tyne, UK.

- Rechnitzer J. (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás: A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr.
- Rechnitzer J. (2011): Területi politika és vidékpolitika. In Mezei C. – Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 144–158. o.
- Rechnitzer J. (2016): *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Rechnitzer J. – Smahó M. (2005): *A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Rechnitzer J. – Smahó M. (2006): *Regionális politika*. Széchenyi István Egyetem, Győr, <http://www.3kconsens.hu/files/tankonyv%20elektronikusf.pdf?PHPSESSID=7de13beb95e029bb17e8b88b1e3e8ef7> Letöltve: 2011. június 10.
- Rechnitzer J. – Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Révészné Kocsis E. – Vilmányi M. (2012): Dinamikus kapcsolati képességek modellezése szervezetközi együttműködések során. *Információs Társadalom*, 1, 80–95. o.
- Robbins, L. (1968): *The Theory of Economic Development int he History of Economic Thought*. London-Basingstoke, Macmillan.
- Romány P. (1998): Miért fontos a vidék? *Gazdálkodás*, 5, 49–53 o.
- Romány P. – Simon I. (1990): Néhány gondolat az Alföld-kutatásról. *Alföldi Társadalom*, 1, 9–17. o.
- Röpke, I. (2005): Trends in the Development of Ecological Economics from the Late 1980s to the Early 2000s. *Ecological Economics*, 55, 2, 262–290. o.
- Rutten, R. – Westlund, H. – Boekema, F. (2010): The Spatial Dimension of Social Capital. *European Planning Studies*, 6, 863–871. o.
- Sajtos L. – Mitev A. (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Scoones, I. (1998): Sustainable Rural Livelihoods: A Framework for Analysis. Institute of Development Studies, <http://greenresistance.files.wordpress.com/2011/02/sustainable-rural-livelihoods-scoones-1.pdf> Letöltve: 2011. május 30.
- Sen, A. (1988): The Concept of Development. In Chenery H. – Srinivasan, T. N. (szerk.): *Handbook of Development Economics*. (Vol. I.) Elsevier, Amsterdam, 9–26. o.
- Shucksmith, M. – Cameron, S. – Merridew, T. – Pichler, F. (2009): Urban–Rural Differences in Quality of Life across the European Union. *Regional Studies*, 10, 1275–1289. o.
- Sik E. (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 2, 72–95. o.
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. Eötvös Kiadó, Budapest. (elektronikus verzió) http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/kapcsolati_toke_szociologiaja.pdf Letöltve: 2016. augusztus 16.
- Simon I. – Csatári B. (1983): A népesség foglalkozási átrétegződése a közép-békési térségben. *Alföldi Tanulmányok*, 1, 213–231. o.

- Simon I. – Lengyel I. (1990): A regionális elmaradottság néhány vonatkozása az Alföldön. *Jászkunság*, 1, 49–62. o.
- Simon I. – Tánczos-Szabó I. (1979): Az ipari fejlettség területi különbségeinek vizsgálata Békés megyében faktoranalízis segítségével. *Alföldi Tanulmányok*, 1, 149–160. o.
- Singh, K. – Shishodia, A. (2016): *Rural Development – Principles, Policies, and Management* 4e. SAGE, New Delhi.
- Spielman, D. J. – Birner, R. (2008): *How innovative is your agriculture? Using innovation indicators and benchmarks to strengthen national agricultural innovation systems*. Agriculture and Rural Development Discussion Paper no. 41. The World Bank, Washington, D.C., USA.
- Spielman, D. J. – Kelemework, D. (2009): *Measuring Agricultural Innovation System Properties and Performance*. International Service for National Agricultural Research Division, Washington, D. C., USA.
- Stathopoulou, S. – Psaltopoulos, D. – Skuras, D. (2004): Rural entrepreneurship in Europe – A research framework and agenda. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 6, 404–425. o.
- Stiglitz, J. E. – Sen, A. – Fitoussi, J. P. (2009): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, <https://www.insee.fr/en/statistiques/fichier/2662494/stiglitz-rapport-anglais.pdf>
Letöltve: 2020. augusztus 19.
- Stimson, R. – Stough, R. R. – Salazar, M. (2009): *Leadership and Institutions in Regional Endogenous Development*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA.
- Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp. P. (2011): Endogenous Regional Development. In Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp. P. (szerk.): *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA, 1–19. o.
- Svendsen, G. L. H. – Sørensen, J. F. L. (2007): There's more to the picture than meets the eye: Measuring tangible and intangible capital in two marginal communities in rural Denmark. *Journal of Rural Studies*, 4, 453–471. o.
- Szakálné Kanó I. (2008): Regressziószámítás alkalmazása kistérségi adatokon. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, 264–287. o.
- Székelyi M. – Barna I. (2005): *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Typotex, Budapest.
- Szentes T. (2011): *Fejlődés-gazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi D. (2014): A vidéki agglomerációk társadalmi-gazdasági jellemzői. *Területi Statisztika*, 6, 606–622. o.
- Szörényiné Kukorelli I. (2005): A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben. *Tér és Társadalom*, 3–4, 111–137. o.
- Szörényiné Kukorelli I. (2014): A vidék fejlődésének motorja – A rurális innováció újdonságai és megjelenési formái Magyarországon. *A falu*, 2, 51–62. o.

- Szörényiné Kukorelli I. (2015): Vidéki térségeink innovációt befogadó képessége – Egy kutatás tapasztalatai. *Tér és Társadalom*, 1, 97–115. o.
- Terluin, I. J. (2003): Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories. *Journal of Rural Studies*, 3, 327–344. o.
- Todaro, M. P. – Smith, S. C. (2009): *Economic Development*. (11th ed) Addison-Wesley, Boston.
- Tödtling, F. (2009): Endogenous Regional Development. In Kitchin, R. – Thrift, N. (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Oxford, 208–213. o.
- Tóth B. I. (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 1, 65–81. o.
- Tóth B. I. (2011): A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében. *Területi Statisztika*, 5, 530–543. o.
- Tóth B. I. (2013): A területi tőke szerepe a regionális- és városfejlődésben – Esettanulmány a magyar középvárosok példáján. *Doktori értekezés*. Nyugat-magyarországi Egyetem Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Sopron.
- Tóth E. – Hamza E. (2000): Az agrárgazdaság változó lehetőségei a vidéki foglalkoztatásban. In: Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés: V. Falukonferencia*. MTA RKK, Pécs, 94–99. o.
- Tóth G. (2014): Az agglomerációk, településegységek lehatárolásának eredményei. *Területi Statisztika*, 3, 289–299. o.
- Tubadji, A. – Nijkamp, P. (2015): Cultural impact on regional development: application of a PLS-PM model to Greece. *The Annals of Regional Science*, 3, 680–720. o.
- van Leeuwen, E. S. – Rietveld, P. – Nijkamp, P. (2009): Multifunctional Towns: Effects of New Retail Developments in Rural Areas. In Brouwer, F. – van der Heide, C. M. (szerk.): *Multifunctional Rural Land Management*. Earthscan, London, UK, 297–317. o.
- Vanclay, F. (2011): Endogenous rural development from a sociological perspective. In Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp, P. (szerk.): *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA, 59–72. o.
- Várad M. M. (2007): Szegénység, kirekesztettség. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány*. Módszertani jegyzet. Néprajzi Múzeum–Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudomány Kar, 69–87. o.
- Várad M. M. (2015): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 1, 69–96. o.
- Vincze, M. (2005): Románia vidékpolitikája felül- és alulnézetből. PTE KTK, Pécs, https://ktk.pte.hu/sites/ktk.pte.hu/files/images/kepzes/phd/habil_vincze_maria.pdf Letöltve: 2020. február 6.

- van Berkel, D. B. – Verburg, P. H. (2011): Sensitising rural policy: Assessing spatial variation in rural development options for Europe. *Land Use Policy*, 28, 447–459. o.
- van der Ploeg, J. D. – van Broekhuizen, R. – Brunori, G. – Sonnino, R. – Knickel, K. – Tisenkopfs, T. – Oostindie, H. (2008): Towards a Framework for Understanding Regional Rural Development. In van der Ploeg, J. D. – Marsden, T. (szerk.): *Unfolding Webs: The Dynamics of Regional Rural Development*. van Gorcum, Assen, 1–28. o.
- van Deth, J. W. (2008): Measuring social capital. In Castiglione, D. – Van Deth, J. W. – Wolleb, G. (szerk.): *The handbook of social capital*. Oxford University Press, Oxford – New York, 150–176. o.
- Vázquez-Barquero, A. – Rodríguez-Cohard, J. C. (2016): Endogenous development and institutions: Challenges for local development initiatives. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 6, 1–19. o.
- von Münchhausen, S. – Häring, A. M. (2012): Lifelong learning for farmers: enhancing competitiveness, knowledge transfer and innovation in the eastern German state of Brandenburg. *Studies in Agricultural Economics*, 1, 86–92. o.
- Vermeire, B. – Gellynck, X. – De Steur, H. – Viaene, J. (2008): *The role of social capital assets in reconciling endogenous and exogenous drivers of rural renewal*. 8th European IFSA Symposium, 6–10 July 2008, Clermont-Ferrand, France, http://ifsa.boku.ac.at/cms/fileadmin/Proceeding2008/2008_WS6_06_Vermeire.pdf Letöltve: 2014. július 21.
- VM (2012): *Nemzeti Vidékstratégia 2012-2020*. Vidékfejlesztési Minisztérium, http://www.terport.hu/webfm_send/2767 Letöltve: 2020. február 6.
- VP (2015): *Magyarország – Vidékfejlesztési Program 2014-2020*, <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=54181> Letöltve: 2015. december 2.
- Wágner I. (2003): Területi bankfiókok teljesítményének elemzése faktoranalízissel. *Statisztikai Szemle*, 4, 348–359. o.
- Ward, N. – Brown, D. L. (2009): Placing the Rural in Regional Development. *Regional Studies*, 10, 1237–1244. o.
- Ward, N. – Atterton, J. – Tae-Yeon, K. – Lowe, P. – Phillipson, J. – Thompson, N. (2005): *Universities, the Knowledge Economy and 'Neo-Endogenous Rural Development'*. Centre for Rural Economy Discussion Paper Series No. 1, <https://www.ncl.ac.uk/media/wwwnclacuk/centreforruraleconomy/files/discussion-paper-01.pdf> Letöltve: 2020. február 6.
- Waterhout, B. (2007): *A Good Hit, but not a Homerun. Territorial Capital and its Role in the Territorial Agenda Process*. Spa-ce.Net conference, 23–25 September 2007, Budapest, <http://www.spa-ce.net/pdf/workshop2007/Territorial%20Capital%20Waterhout%202007.pdf> Letöltve: 2014. november 24.
- Webber, D. – Curry, N. – Plumridge, A. (2009): Business Productivity and Area Productivity in Rural England, *Regional Studies*, 5, 661–675. o.

- Wiesinger, G. (2007): The importance of social capital in rural development, networking and decision-making in rural areas. *Revue de Géographie Alpine | Journal of Alpine Research*, 4, 1–12. o.
- World Bank (2006): *Enhancing Agricultural Innovations: How to Go Beyond Strengthening Research Systems*. The World Bank, Washington, DC, USA.
- Zátori A. (2013): A turisztikai élményteremtés vizsgálata szolgáltatói szemszögből. *Doktori értekezés*. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskola, Budapest.

Mellékletek

1. melléklet a vidékies járások lehatárolására alkalmazott urbanitás/ruralitás index értékei 2018-ban

<i>Járás</i>	<i>A 120 fő/km² népsűrűségű településeken élő népesség aránya</i>
Bácsalmási	100,00
Baktalórántházai	100,00
Balmazújvárosi	100,00
Barcsi	100,00
Bélapátfalvai	100,00
Berettyóújfalui	100,00
Cigándi	100,00
Csongrádi	100,00
Csornai	100,00
Csurgói	100,00
Devecseri	100,00
Enyingi	100,00
Gönci	100,00
Gyomaendrődi	100,00
Gyulai	100,00
Hajdúböszörményi	100,00
Hajdúnánási	100,00
Hajdúszoboszlói	100,00
Hevesi	100,00
Hódmezővásárhelyi	100,00
Jánoshalmi	100,00
Jászapáti	100,00
Kapuvári	100,00
Karcagi	100,00
Kisbéri	100,00
Kiskunfélegyházi	100,00
Kiskunhalasi	100,00

<i>Járás</i>	<i>A 120 fő/km² népsűrűségű településeken élő népesség aránya</i>
Kiskunmajsai	100,00
Kisteleki	100,00
Kunhegyesi	100,00
Makói	100,00
Marcali	100,00
Mezőcsáti	100,00
Mezőkovácsházai	100,00
Mezőtúri	100,00
Nagykőrösi	100,00
Nyíradonyi	100,00
Pécsváradi	100,00
Püspökladányi	100,00
Sárbogárdi	100,00
Sarkadi	100,00
Sárospataki	100,00
Sellyei	100,00
Siklói	100,00
Sümegi	100,00
Szarvasi	100,00
Szeghalmi	100,00
Szentesi	100,00
Tamási	100,00
Téti	100,00
Tiszafüredi	100,00
Tiszakécskei	100,00
Törökszentmiklósi	100,00
Vasvári	100,00

Járás	<i>A 120 fő/km² népsűrűségű településeken élő népesség aránya</i>
Zalaszentgróti	100,00
Letenyei	96,29
Tiszavasvári	95,93
Kunszentmiklósi	95,18
Lenti	93,68
Pétervásárai	90,33
Derecskei	88,54
Mórahalmi	88,36
Rétságai	81,94
Fehérgyarmati	80,24
Kemecsei	77,78
Szerencsi	77,53
Ibrányi	75,85
Hegyháti	74,88
Pannonhalmi	74,58
Füzesabonyi	74,47
Kiskőrösi	74,08
Nyírbátori	72,14
Pásztói	70,01
Szécsényi	69,29
Kunszentmártoni	69,01
Nagykállói	68,61
Kalocsai	67,63
Fonyódi	67,46
Tokaji	67,31
Bólyi	66,52
Csengeri	65,91
Bicskei	65,50
Vásárosnaményi	65,25
Edelényi	64,92
Tabi	64,53
Zirci	63,92
Dabasi	61,32
Paksi	60,74
Balassagyarmati	60,52
Kisvárdai	60,32

Járás	<i>A 120 fő/km² népsűrűségű településeken élő népesség aránya</i>
Mezőkövesdi	60,04
Encsi	58,84
Nagyatádi	58,61
Szikszói	57,59
Szigetvári	56,67
Putnoki	56,65
Körmendi	56,57
Szentlőrinci	55,69
Cellödömölki	55,20
Gyöngyösi	54,82
Sárvári	54,45
Tapolcai	54,37
Ráckevei	53,58
Mátészalkai	53,46
Mosonmagyaróvári	52,61
Bonyhádi	49,02
Nagykátai	48,64
Mohácsi	48,42
Jászberényi	46,80
Gárdonyi	46,67
Komáromi	46,46
Békési	46,43
Balatonfüredi	46,41
Pápai	46,35
Siófoki	46,26
Bajai	45,50
Dunaújvárosi	44,15
Szekszárdi	43,48
Orosházi	43,08
Kaposvári	42,41
Bátonyterenyei	41,58
Szentgotthárdi	40,93
Dombóvári	40,83
Martonvásári	40,53
Ceglédi	40,17
Kőszegi	39,90

Járás	A 120 fő/km ² népsűrűségű településeken élő népesség aránya
Szobi	39,85
Balatonalmádi	39,20
Záhonyi	39,07
Móri	38,61
Tolnai	38,12
Tiszaújvárosi	37,01
Zalaegerszegi	36,26
Nagykanizsai	34,96
Gyáli	34,90
Egri	32,25
Salgótarjáni	32,17
Tatai	32,15
Keszthelyi	31,99
Soproni	31,14
Komlói	30,85
Hatvani	30,53
Ózdi	29,56
Székesfehérvári	29,19
Kecskeméti	28,92
Szolnoki	28,01
Ajkai	25,71
Békéscsabai	25,31
Szombathelyi	24,27
Sátoraljaújhelyi	24,05
Nyíregyházi	23,94

Járás	A 120 fő/km ² népsűrűségű településeken élő népesség aránya
Aszódi	23,29
Veszprémi	22,53
Oroszlányi	21,44
Monori	20,95
Váci	20,75
Esztergomi	20,60
Kazincbarcikai	18,24
Győri	17,55
Várpalotai	17,19
Tatabányai	15,07
Miskolci	13,65
Szegedi	13,47
Pécsi	11,72
Szentendre	8,03
Gödöllői	7,69
Budakeszi	3,74
Pilisvörösvári	3,16
Debreceni	0,00
Dunakeszi	0,00
Érdi	0,00
Hajdúhadházi	0,00
Szigetszentmiklósi	0,00
Vecsési	0,00
Budapest	0,00

2. melléklet a 2009-es és 2013-as években felhasznált indikátorok listája
Az egyes tőketípusokat meghatározó indikátorok listája, 2009

tőketípusok	változók
Materiális tőketípusok	
Magán állótőke	1 főre jutó összes belföldi jövedelem (Ft)
	1 főre jutó összes jövedelem főállásból (Ft)
	1000 főre jutó épített lakások száma
	1000 főre jutó az év folyamán épített lakások összes alapterülete (m ²)
<i>1000 főre jutó személygépkocsik száma az év végén</i>	
Vállalkozási környezet	1 vállalkozásra jutó mérleg főösszeg (eszközök) (1000 Ft)
	1000 főre jutó regisztrált betéti társaságok száma
	1000 főre jutó regisztrált korlátozott felelősségű társaságok száma
	1000 főre jutó regisztrált mezőgazdasági szövetkezetek száma
	1000 főre jutó regisztrált részvénytársaságok száma
<i>1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma (megszűnő és átalakulásra kötelezett gazdálkodási formákkal együtt, év végén)</i>	
Infrastrukturális tőke	<i>1000 főre jutó közcatornában elvezetett összes szennyvíz mennyisége (1000 m³)</i>
	<i>1000 főre jutó háztartásokból közcatornában elvezetett szennyvíz mennyisége (1000 m³)</i>
	<i>1000 főre jutó internet előfizetés</i>
<i>1000 főre jutó távbeszélő fővonalak száma (ISDN vonalakkal együtt)</i>	
Immateriális tőketípusok	
Társadalmi tőke	1000 főre jutó 180 napon túli nyilvántartott álláskeresők száma összesen
	1000 főre jutó belföldi állandó elvándorlások száma
	1000 főre jutó általános iskolai főállású pedagógusok száma (gyógypedagógiai oktatással együtt)
	1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők közül fiatalok (14-17 éves)
<i>1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők száma (lakóhely szerint)</i>	
Humán tőke	1000 főre jutó felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma a nappali képzésben (képzési hely szerint)
	1000 főre jutó felsőoktatási intézményekben dolgozó oktatók száma (képzési hely szerint)
	100000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma a szakmai, tudományos, műszaki tevékenység nemzetgazdasági ágban
Kulturális tőke	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek száma
	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek tagjainak száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvények száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvényeken résztvevők száma
<i>1000 főre jutó rendszeres művelődési formákban résztvevők száma</i>	
Kapcsolati tőke	<i>1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban</i>
	<i>1000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban</i>
	<i>1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma az információ, kommunikáció nemzetgazdasági ágban</i>
	<i>1000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma az információ, kommunikáció nemzetgazdasági ágban</i>
<i>1000 főre jutó regisztrált nonprofit és egyéb nem nyereségérdekelt szervezetek száma</i>	

Megjegyzés: dőlt betűvel szedve a 2017-es adathoz képest eltérő adatok

Forrás: saját szerkesztés

Az egyes tőketípusokat meghatározó indikátorok listája, 2013

tőketípusok	változók
	Materiális tőketípusok
Magán állótőke	1 főre jutó összes belföldi jövedelem (Ft)
	1 főre jutó összes jövedelem főállásból (Ft)
	1000 főre jutó épített lakások száma
	1000 főre jutó az év folyamán épített lakások összes alapterülete (m ²)
Vállalkozási környezet	1000 főre jutó személygépkocsik száma az üzemeltető lakhelye szerint
	<i>1 vállalkozásra jutó mérleg főösszeg (eszközök) (1000 Ft)</i>
	1000 főre jutó regisztrált betéti társaságok száma
	1000 főre jutó regisztrált korlátolt felelősségű társaságok száma
	<i>1000 főre jutó regisztrált mezőgazdasági szövetkezetek száma</i>
	1000 főre jutó regisztrált részvénytársaságok száma
	<i>1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma - GFO'11</i>
Infrastrukturális tőke	1000 főre jutó a közüzemi szennyvízgyűjtő-hálózatban (közcsatornában) elvezetett összes szennyvíz mennyisége (1000 m ³)
	1000 főre jutó háztartásokból a közüzemi szennyvízgyűjtő-hálózatban (közcsatornában) elvezetett összes szennyvíz mennyisége (1000 m ³)
	1000 főre jutó internet-előfizetések száma
	<i>1000 főre jutó távbeszélő fővonalak száma (ISDN vonalakkal együtt)</i>
Immateriális tőketípusok	
Társadalmi tőke	1000 főre jutó 180 napon túli nyilvántartott álláskeresők száma összesen
	1000 főre jutó belföldi állandó elvándorlások száma
	1000 főre jutó általános iskolai főállású pedagógusok száma (gyógypedagógiai oktatással együtt)
	1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők közül fiatalok (14-17 éves)
	1000 főre jutó regisztrált bűnelkövetők száma (lakóhely szerint)
Humán tőke	1000 főre jutó felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma a nappali képzésben (képzési hely szerint)
	1000 főre jutó felsőoktatási intézményekben dolgozó oktatók száma (képzési hely szerint)
	<i>100000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma a szakmai, tudományos, műszaki tevékenység nemzetgazdasági ágban – GFO11</i>
Kulturális tőke	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek száma
	1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek tagjainak száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvények száma
	1000 főre jutó kulturális rendezvényeken résztvevők száma
	1000 főre jutó rendszeres művelődési formákban résztvevők száma
Kapcsolati tőke	<i>1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban - GFO11</i>
	<i>1000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ágban – GFO11</i>
	<i>1000 főre jutó regisztrált társas vállalkozások száma az információ, kommunikáció nemzetgazdasági ágban - GFO11</i>
	<i>1000 főre jutó regisztrált vállalkozások száma az információ, kommunikáció nemzetgazdasági ágban - GFO11</i>
	<i>1000 főre jutó regisztrált nonprofit és egyéb nem nyereségérdekelt szervezetek száma - GFO11</i>

Megjegyzés: dőlt betűvel szedve a 2017-es adathoz képest eltérő adat

Forrás: saját szerkesztés

3. melléklet a létrejött faktorok értékei

Materiális faktorok értékei, 2017

<i>Járás</i>	<i>Magán állótőke</i>	<i>Vállalkozási környezet</i>	<i>Infrastrukturális tőke</i>
Bácsalmási	-0,848	-0,405	-0,543
Baktalórántházai	-1,026	-0,977	-1,304
Balassagyarmati	0,600	-0,138	0,743
Balmazújvárosi	-0,628	-0,363	-0,093
Barcsi	-0,918	-0,312	-0,135
Bélapátfalvai	-0,368	-0,454	0,794
Berettyóújfalui	-0,598	-0,235	-0,399
Bicskei	1,317	1,647	0,786
Bólyi	0,521	1,885	-0,124
Celldömölki	1,248	-0,158	0,554
Cigándi	-1,687	-1,588	-1,893
Csengeri	-1,597	-1,019	-1,404
Csongrádi	0,097	0,397	0,914
Csornai	1,364	0,167	0,988
Csurgói	-0,548	-0,307	-0,801
Dabasi	1,439	6,822	0,548
Derecskei	-0,725	-0,561	-0,736
Devecseri	1,561	-0,287	-1,662
Edelényi	-1,364	-0,792	-1,571
Encsi	-1,396	-0,875	-1,492
Enyingi	0,206	-0,298	-0,308
Fehérgyarmati	-1,242	-1,094	-1,565
Fonyódi	1,567	1,217	1,766
Füzesabonyi	-0,511	-0,462	0,044
Gönci	-1,386	-0,538	-1,405
Gyomaendrődi	-0,623	-0,596	1,440
Gyöngyösi	1,312	0,861	1,951
Gyulai	0,779	0,475	2,553
Hajdúböszörményi	0,396	-0,185	0,118
Hajdúnánási	-0,138	-0,206	0,280

<i>Járás</i>	<i>Magán állótőke</i>	<i>Vállalkozási környezet</i>	<i>Infrastrukturális tőke</i>
Hajdúszoboszlói	0,854	0,940	1,609
Hegyháti	-0,891	0,048	-0,602
Hevesi	-1,196	-0,827	-1,042
Hódmezővásárhelyi	0,179	0,796	2,977
Ibrányi	-1,075	-1,000	-0,908
Jánoshalmi	-0,824	-0,011	-0,435
Jászapáti	-0,528	-0,766	0,033
Kalocsai	0,390	1,030	0,931
Kapuvári	1,595	0,276	1,361
Karcagi	-0,553	-0,199	0,477
Kemecsei	-1,002	-1,292	-1,182
Kisbéri	1,688	-0,211	0,146
Kiskőrösi	0,484	1,324	0,491
Kiskunfélegyházi	0,679	0,849	0,754
Kiskunhalasi	0,487	1,441	0,533
Kiskunmajsai	0,131	0,160	-0,250
Kisteleki	-0,919	-0,239	-0,916
Kisvárdai	-0,011	-0,580	-0,157
Körmendi	1,439	0,113	1,263
Kunhegyesi	-1,615	-1,103	-1,200
Kunszentmártoni	-0,609	-0,666	0,047
Kunszentmiklósi	0,220	-0,195	-0,220
Lenti	0,804	0,551	1,195
Letenyei	0,116	-0,418	-0,596
Makói	-0,023	-0,205	1,255
Marcali	-0,096	-0,270	0,552
Mátészalkai	-0,591	-0,489	-0,687
Mezőcsáti	-1,014	-1,059	-1,404
Mezőkovácsházai	-0,921	-0,870	-0,667
Mezőkövesdi	0,160	-0,086	0,216
Mezőtúri	-0,077	-0,053	0,915
Mórahalmi	-0,019	-0,073	-0,901
Mosonmagyaróvári	3,714	1,180	1,925

<i>Járás</i>	<i>Magán állótőke</i>	<i>Vállalkozási környezet</i>	<i>Infrastrukturális tőke</i>
Nagyatádi	-0,419	0,048	0,056
Nagykállói	-0,707	-0,411	-1,073
Nagykőrösi	0,655	0,537	0,315
Nyíradonyi	-1,147	-0,674	-1,241
Nyírbátori	-0,411	-0,706	-0,928
Paksi	2,559	0,945	0,854
Pannonhalmi	2,389	0,781	-0,055
Pásztói	0,245	0,231	-0,473
Pécsváradi	0,057	0,777	0,665
Pétervásárai	-0,638	-0,147	-0,218
Putnoki	-1,006	-1,055	-1,286
Püspökladányi	-0,381	-0,484	0,043
Ráckevei	0,782	2,099	0,913
Rétsági	0,815	-0,151	0,152
Sárbogárdi	0,367	-0,894	-0,673
Sarkadi	-1,257	-1,367	-0,455
Sárospataki	0,295	0,856	0,468
Sárvári	1,777	0,215	0,822
Sellyei	-0,933	-0,330	-1,650
Siklósi	-0,576	0,551	-0,205
Sümegei	0,457	-0,782	0,353
Szarvasi	0,420	1,242	0,777
Szécsényi	-0,861	-0,517	-0,908
Szeghalmi	-0,066	-0,920	1,285
Szentesi	0,190	0,804	1,819
Szentlőrinci	0,002	0,292	-0,309
Szerencsi	-0,521	0,039	-0,560
Szigetvári	-0,590	-0,141	-0,656
Szikszói	-1,049	-0,420	-0,832
Tabi	-0,158	1,299	-0,778
Tamási	-0,570	0,004	-0,303
Tapolcai	1,545	0,499	1,927
Téti	1,546	-0,791	-0,167

<i>Járás</i>	<i>Magán állótőke</i>	<i>Vállalkozási környezet</i>	<i>Infrastrukturális tőke</i>
Tiszafüredi	-0,477	-0,229	0,176
Tiszkécskei	0,239	0,410	-0,242
Tiszavasvári	-0,726	-0,491	-0,743
Tokaji	-0,452	1,038	0,132
Törökszentmiklósi	-0,364	-0,147	0,803
Vásárosnaményi	-1,040	-0,917	-1,680
Vasvári	1,004	-0,562	-0,389
Zalaszentgróti	0,077	-0,249	0,351
Zirci	1,147	0,005	0,351

Forrás: saját szerkesztés

Immateriális faktorok értékei, 2017

<i>Járás</i>	<i>Társadalmi tőke</i>	<i>Humán tőke</i>	<i>Kulturális tőke</i>	<i>Kapcsolati tőke</i>
Bácsalmási	0,271	-0,617	0,325	-1,077
Baktalórántházai	0,886	-1,452	-1,354	-1,287
Balassagyarmati	0,004	0,639	0,249	0,854
Balmazújvárosi	-0,402	-0,337	-1,407	-0,713
Barcsi	1,279	-0,230	0,781	-0,293
Bélapátfalvai	0,277	-0,712	-0,609	0,422
Berettyóújfalui	0,117	-0,191	0,141	-0,566
Bicskei	-0,579	1,352	1,720	1,816
Bólyi	-0,941	1,628	2,553	1,558
Celldömölki	-0,420	0,257	0,795	0,759
Cigándi	1,606	-1,704	0,683	-1,669
Csengeri	-0,045	-0,979	-1,055	-1,320
Csongrádi	-0,911	0,801	-1,244	0,462
Csornai	-1,493	0,083	-0,204	-0,007
Csurgói	0,147	-0,536	2,256	-0,672
Dabasi	-0,814	2,403	-0,264	4,791
Derecskei	0,419	-0,741	0,296	-0,843
Devecseri	0,582	-0,783	2,444	-0,604
Edelényi	1,325	-1,011	-1,221	-0,830
Encsi	2,945	-1,076	-1,094	-0,971
Enyingi	-0,496	-0,947	-0,291	-1,096
Fehérgyarmati	0,918	-1,110	-0,908	-0,997
Fonyódi	-0,227	1,104	1,028	2,845
Füzesabonyi	0,963	-0,678	0,117	-0,533
Gönci	2,426	-0,996	0,346	0,047
Gyomaendrődi	-1,364	-0,235	-1,012	-0,622
Gyöngyösi	-0,233	2,290	-0,010	1,388
Gyulai	-1,268	2,808	-0,006	1,662
Hajdúböszörményi	-0,523	1,729	-1,317	-0,295
Hajdúnánási	-0,640	-0,382	-0,486	-0,517
Hajdúszoboszlói	-0,634	0,781	-0,721	1,463
Hegyháti	0,983	0,060	-0,369	-0,110
Hevesi	2,160	-0,885	-0,707	-0,712
Hódmezővásárhelyi	-1,278	2,085	-1,057	1,103
Ibrányi	0,679	-1,217	-1,043	-1,035

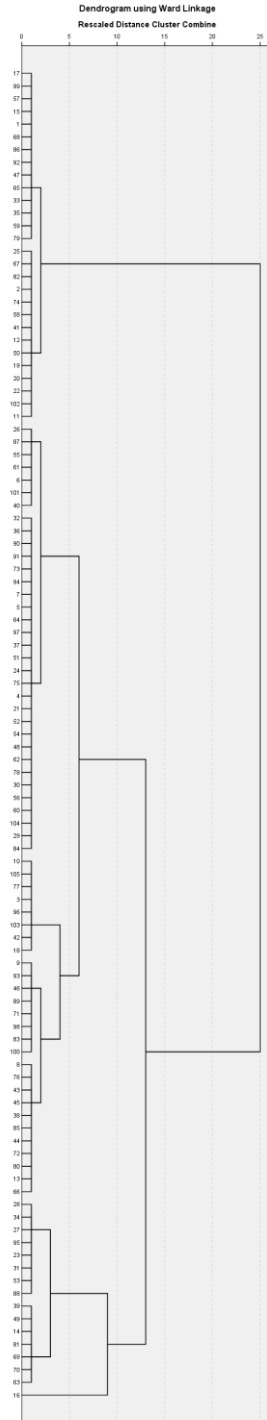
<i>Járás</i>	<i>Társadalmi tőke</i>	<i>Humán tőke</i>	<i>Kulturális tőke</i>	<i>Kapcsolati tőke</i>
Jánoshalmi	0,398	-0,586	0,460	-0,709
Jászapáti	0,541	-0,689	-0,056	-0,585
Kalocsai	-0,136	0,396	-0,887	0,742
Kapuvári	-2,011	0,300	1,651	0,188
Karcagi	0,171	-0,020	-0,386	-0,299
Kemecsei	0,289	-1,293	-0,820	-1,307
Kisbéri	-0,929	-0,379	0,140	-0,635
Kiskőrösi	-0,350	0,576	-0,225	0,194
Kiskunfélegyházi	-0,711	0,829	0,593	0,819
Kiskunhalasi	-0,163	1,520	-0,610	1,001
Kiskunmajsai	0,324	-0,163	0,914	-0,207
Kisteleki	-0,736	-0,513	1,484	-0,746
Kisvárdai	0,286	-0,670	-0,119	-0,916
Körmendi	-1,272	0,280	1,330	0,992
Kunhegyesi	1,280	-1,268	-0,183	-0,792
Kunszentmártoni	0,220	-0,358	-0,325	-0,834
Kunszentmiklósi	0,014	-0,409	-0,931	-0,833
Lenti	-0,712	0,194	-0,729	0,305
Letenyei	-0,592	-0,461	0,115	0,109
Makói	-0,512	-0,250	-1,010	0,185
Marcali	0,608	-0,038	0,469	0,530
Mátészalkai	1,023	-0,641	-0,910	-1,075
Mezőcsáti	2,314	-1,109	-0,104	-1,270
Mezőkovácsházai	-0,243	-0,996	-0,642	-0,879
Mezőkövesdi	-0,089	0,077	-0,072	0,072
Mezőtúri	-1,145	0,178	-1,266	0,202
Mórahalmi	-1,068	0,266	0,801	0,102
Mosonmagyaróvári	-1,530	1,904	-0,057	0,769
Nagyatádi	0,673	-0,151	-0,035	-0,090
Nagykállói	-0,384	-0,838	-1,444	-0,732
Nagykőrösi	-0,381	1,226	-1,730	0,191
Nyíradonyi	0,685	-1,230	-0,771	-1,371
Nyírbátori	1,440	-0,879	-1,094	-0,994
Paksi	-0,887	1,611	1,384	1,401
Pannonhalmi	-0,928	0,839	-0,083	0,854
Páztói	0,221	0,052	-0,375	0,540
Pécsváradi	-0,685	0,726	2,887	0,615

<i>Járás</i>	<i>Társadalmi tőke</i>	<i>Humán tőke</i>	<i>Kulturális tőke</i>	<i>Kapcsolati tőke</i>
Pétervásárai	-0,022	-0,383	-0,492	0,310
Putnoki	1,199	-1,271	0,156	-0,507
Püspökladányi	-0,022	-0,482	0,414	-0,643
Ráckevei	-0,457	1,327	-0,707	0,885
Rétságai	-0,431	0,454	1,735	0,813
Sárbogárdi	-0,451	-0,470	-0,489	-0,914
Sarkadi	0,013	-1,326	-0,935	-1,254
Sárospataki	0,372	2,361	-0,805	0,584
Sárvári	-1,529	0,140	0,413	0,395
Sellyei	1,990	-0,544	0,400	-0,359
Siklósi	0,790	-0,146	2,124	0,607
Sümegei	-0,922	-0,162	0,333	-0,484
Szarvasi	-1,481	3,617	0,733	1,221
Szécsényi	1,101	-0,747	0,726	-0,534
Szeghalmi	-0,151	-0,583	-0,505	-0,739
Szentesi	-1,443	1,067	-0,075	0,642
Szentlőrinci	0,250	-0,213	0,302	0,361
Szerencsi	1,202	-0,305	0,156	-0,219
Szigetvári	0,945	-0,097	-0,043	0,288
Szikszói	2,094	-0,562	-1,299	0,148
Tabi	-0,244	0,153	-0,909	0,439
Tamási	-0,279	0,104	1,343	0,079
Tapolcai	-1,093	1,014	1,450	2,746
Téti	-1,198	-0,520	-0,064	-0,753
Tiszafüredi	-0,498	-0,239	0,528	0,202
Tiszakécskei	-1,391	-0,139	-0,010	-0,273
Tiszavasvári	2,034	-0,489	-1,213	-0,552
Tokaji	-0,038	0,297	0,104	0,966
Törökszentmiklósi	-0,213	-0,545	-0,359	-0,716
Vásárosnaményi	1,181	-0,933	-1,384	-1,214
Vasvári	0,016	-0,234	2,735	-0,305
Zalaszentgróti	-0,966	0,419	0,917	0,631
Zirci	-1,100	0,208	-0,002	0,211

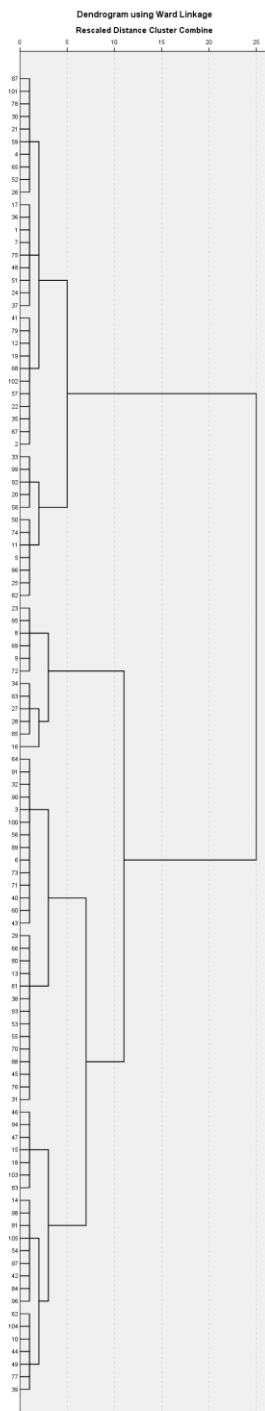
Forrás: saját szerkesztés

4. melléklet a klaszterelemzés eredményei

Hierarchikus klaszterelemzés dendogramja – materiális tőketényezők

Hierarchikus klaszterelemzés dendogramja – immateriális tőketényezők

5. melléklet a létrejött klasztercsoportok értékei

<i>Járás</i>	<i>Materiális klasztercsoport</i>	<i>Immateriális klasztercsoport</i>
Bácsalmási	2	2
Baktalórántházai	2	2
Balassagyarmati	1	1
Balmazújvárosi	2	2
Barcsi	2	2
Bélapátfalvai	2	2
Berettyóújfalui	2	2
Bicskei	1	1
Bólyi	1	1
Celldömölki	1	1
Cigándi	2	2
Csengeri	2	2
Csongrádi	1	1
Csornai	1	1
Csurgói	2	2
Dabasi	1	1
Derecskei	2	2
Devecseri	2	2
Edelényi	2	2
Encsi	2	2
Enyingi	2	2
Fehérgyarmati	2	2
Fonyódi	1	1
Füzesabonyi	2	2
Gönci	2	2
Gyomaendrődi	2	2
Gyöngyösi	1	1
Gyulai	1	1
Hajdúböszörményi	2	1
Hajdúnánási	2	2
Hajdúszoboszlói	1	1
Hegyháti	2	2
Hevesi	2	2
Hódmezővásárhelyi	1	1
Ibrányi	2	2
Jánoshalmi	2	2
Jászapáti	2	2
Kalocsai	1	1

<i>Járás</i>	<i>Materiális klasztercsoport</i>	<i>Immateriális klasztercsoport</i>
Kapuvári	1	1
Karcagi	2	2
Kemecsei	2	2
Kisbéri	1	2
Kiskőrösi	1	1
Kiskunfélegyházi	1	1
Kiskunhalasi	1	1
Kiskunmajsai	2	2
Kisteleki	2	2
Kisvárdai	2	2
Körmendi	1	1
Kunhegyesi	2	2
Kunszentmártoni	2	2
Kunszentmiklósi	2	2
Lenti	1	1
Letenyei	2	2
Makói	1	2
Marcali	2	2
Mátészalkai	2	2
Mezőcsáti	2	2
Mezőkovácsházai	2	2
Mezőkövesdi	2	2
Mezőtúri	1	1
Mórahalmi	2	1
Mosonmagyaróvári	1	1
Nagyatádi	2	2
Nagykállói	2	2
Nagykőrösi	1	1
Nyíradonyi	2	2
Nyírbátori	2	2
Paksi	1	1
Pannonhalmi	1	1
Pásztói	2	2
Pécsváradi	1	1
Pétervásárai	2	2
Putnoki	2	2
Püspökladányi	2	2
Ráckevei	1	1
Rétságai	1	1
Sárbogárdi	2	2

<i>Járás</i>	<i>Materiális klasztercsoport</i>	<i>Immateriális klasztercsoport</i>
Sarkadi	2	2
Sárospataki	1	1
Sárvári	1	1
Sellyei	2	2
Siklói	2	2
Sümegei	2	2
Szarvasi	1	1
Szécsényi	2	2
Szeghalmi	2	2
Szentesi	1	1
Szentlőrinci	2	2
Szerencsi	2	2
Szigetvári	2	2
Szikszerű	2	2
Tabi	2	1
Tamási	2	1
Tapolcai	1	1
Téti	1	2
Tiszafüredi	2	2
Tiszaújvárosi	2	1
Tiszavasvári	2	2
Tokaji	2	1
Törökszentmiklósi	2	2
Vásárosnaményi	2	2
Vasvári	2	2
Zalaszántói	2	1
Zirci	1	1

Forrás: saját szerkesztés

6. melléklet a keresztábra elemzés értékei

Kedvező fekvés és materiális fejlettség**Chi-Square Tests**

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	16,270 ^a	1	,000		
Continuity Correction ^b	14,326	1	,000		
Likelihood Ratio	15,636	1	,000		
Fisher's Exact Test				,000	,000
Linear-by-Linear Association	16,115	1	,000		
N of Valid Cases	105				

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 7,89.

b. Computed only for a 2x2 table

Symmetric Measures

	Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Nominal by Nominal Phi	,394			,000
Cramer's V	,394			,000
Interval by Interval Pearson's R	,394	,096	4,346	,000 ^c
Ordinal by Ordinal Spearman Correlation	,394	,096	4,346	,000 ^c
N of Valid Cases	105			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Kedvező fekvés és immateriális fejlettség

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	9,187 ^a	1	,002		
Continuity Correction ^b	7,773	1	,005		
Likelihood Ratio	8,980	1	,003		
Fisher's Exact Test				,003	,003
Linear-by-Linear Association	9,099	1	,003		
N of Valid Cases	105				

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 8,76.

b. Computed only for a 2x2 table

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	,296			,002
	Cramer's V	,296			,002
Interval by Interval	Pearson's R	,296	,097	3,143	,002 ^c
Ordinal by Ordinal	Spearman	,296	,097	3,143	,002 ^c
	Correlation				
N of Valid Cases		105			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Vidékiesség mértéke és materiális fejlettség

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	3,340 ^a	2	,188
Likelihood Ratio	3,502	2	,174
Linear-by-Linear Association	1,280	1	,258
N of Valid Cases	105		

a. 1 cells (16,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4,11.

Symmetric Measures

	Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Nominal by Nominal Phi	,178			,188
Cramer's V	,178			,188
Interval by Interval Pearson's R	,111	,099	1,133	,260 ^c
Ordinal by Ordinal Spearman Correlation	,105	,099	1,069	,288 ^c
N of Valid Cases	105			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

Vidékiesség mértéke és immateriális fejlettség

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	3,258 ^a	2	,196
Likelihood Ratio	3,272	2	,195
Linear-by-Linear Association	2,084	1	,149
N of Valid Cases	105		

a. 1 cells (16,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4,57.

Symmetric Measures

	Value	Asymp. Std. Error ^a	Approx. T ^b	Approx. Sig.
Nominal by Nominal Phi	,176			,196
Cramer's V	,176			,196
Interval by Interval Pearson's R	,142	,098	1,451	,150 ^c
Ordinal by Ordinal Spearman Correlation	,137	,098	1,402	,164 ^c
N of Valid Cases	105			

a. Not assuming the null hypothesis.

b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

c. Based on normal approximation.

7. melléklet a PLS-útelemzés teszteredményei

Teszteredmények a 2013-as évre vonatkozóan

A modell közvetlen kapcsolatainak tesztelésekor kapott p-értékek, 2013

kapcsolat	közvetlen hatás, útegyütthető	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kapcsolati tőke	0,728	18,315	0,000
Humán tőke -> Kulturális tőke	0,247	3,103	0,002
Humán tőke -> Magán állótőke	0,177	1,283	0,200
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,403	4,346	0,000
Humán tőke -> Vállalkozási környezet	0,190	1,457	0,145
Infrastrukturális tőke -> Magán állótőke	0,200	1,654	0,098
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	-0,180	1,956	0,051
Kapcsolati tőke -> Társadalmi tőke	-0,170	1,618	0,106
Kapcsolati tőke -> Vállalkozási környezet	0,801	5,400	0,000
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,166	2,615	0,009
Kulturális tőke -> Magán állótőke	-0,026	0,379	0,705
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,267	3,589	0,000
Kulturális tőke -> Vállalkozási környezet	-0,019	0,257	0,797
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,466	4,804	0,000
Társadalmi tőke -> Vállalkozási környezet	-0,033	0,524	0,601
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,102	1,312	0,190

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

A modell közvetlen kapcsolatainak p-értékei, 2013

kapcsolat	közvetlen hatás, útegyütthető	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kapcsolati tőke	0,733	16,487	0,000
Humán tőke -> Kulturális tőke	0,250	3,168	0,002
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,531	10,502	0,000
Infrastrukturális tőke -> Magán állótőke	0,283	2,857	0,004
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	0,378	3,943	0,000
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,170	2,770	0,006
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,291	4,118	0,000
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,470	5,779	0,000
Társadalmi tőke -> Vállalkozási környezet	-0,212	2,619	0,009
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,173	2,945	0,003

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

Korrelációk értékei az egyes tőketényezők között, 2013

	humán tőke	infrastruktú- rális tőke	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalko- zási kör- nyezet
humán tőke	1,000						
infrastrukturális tőke	0,730	1,000					
kapcsolati tőke	0,776	0,685	1,000				
kulturális tőke	0,250	0,215	0,354	1,000			
magán állótőke	0,670	0,702	0,667	0,288	1,000		
társadalmi tőke	-0,604	-0,698	-0,572	-0,424	-0,750	1,000	
vállalkozási környezet	0,698	0,526	0,821	0,273	0,546	-0,475	1,000

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

A teljes hatás értékei, 2013

	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke	0,776	0,250	0,306	-0,604	0,128
infrastrukturális tőke			0,348		0,378
kulturális tőke	0,70		0,148	-0,291	0,062
társadalmi tőke			-0,507		-0,212
vállalkozási környezet			0,173		

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

Teszteredmények a 2017-es évre vonatkozóan

A modell közvetlen kapcsolatainak tesztelésekor kapott p-értékek, 2017

kapcsolat	közvetlen hatás, útegyütthető	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kapcsolati tőke	0,770	16,555	0,000
Humán tőke -> Kulturális tőke	0,196	1,896	0,058
Humán tőke -> Magán állótőke	0,182	1,128	0,260
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,598	4,691	0,000
Humán tőke -> Vállalkozási környezet	0,268	1,730	0,084
Infrastrukturális tőke -> Magán állótőke	0,185	1,402	0,161
Infrastrukturális tőke -> Vállalkozási környezet	-0,338	2,458	0,014
Kapcsolati tőke -> Társadalmi tőke	0,068	0,463	0,644
Kapcsolati tőke -> Vállalkozási környezet	0,817	4,085	0,000
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,151	1,902	0,057
Kulturális tőke -> Magán állótőke	0,161	1,906	0,057
Kulturális tőke -> Társadalmi tőke	-0,119	1,465	0,143
Kulturális tőke -> Vállalkozási környezet	-0,120	1,570	0,116
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,356	4,171	0,000
Társadalmi tőke -> Vállalkozási környezet	-0,159	2,360	0,018
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,135	1,301	0,193

Megjegyzés: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

A modell közvetlen kapcsolatainak p-értékei, 2017

kapcsolat	közvetlen hatás, útegyütthető	t-érték	p-érték
Humán tőke -> Kapcsolati tőke	0,769	17,864	0,000
Humán tőke -> Társadalmi tőke	-0,566	13,130	0,000
Infrastrukturális tőke -> Magán állótőke	0,265	2,530	0,011
Kapcsolati tőke -> Vállalkozási környezet	0,845	23,094	0,000
Kulturális tőke -> Kapcsolati tőke	0,161	2,258	0,024
Kulturális tőke -> Magán állótőke	0,186	2,434	0,015
Társadalmi tőke -> Magán állótőke	-0,365	4,289	0,000
Vállalkozási környezet -> Magán állótőke	0,229	3,769	0,000

Megjegyzés I.: szignifikáns korreláció $p < 0,05$ mellett értelmezve

Forrás: saját szerkesztés

Korrelációk értékei az egyes tőketényezők között, 2017

	humán tőke	infrastrukturu- rális tőke	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalko- zási kör- nyezet
humán tőke	1,000						
infrastrukturális tőke	0,718	1,000					
kapcsolati tőke	0,797	0,648	1,000				
kulturális tőke	0,170	0,080	0,291	1,000			
magán állótőke	0,648	0,644	0,617	0,314	1,000		
társadalmi tőke	-0,566	-0,692	-0,441	-0,189	0,679	1,000	
vállalkozási környezet	0,746	0,486	0,845	0,164	0,540	-0,416	1,000

Forrás: saját szerkesztés

A teljes hatás értékei, 2017

	kapcsolati tőke	kulturális tőke	magán állótőke	társadalmi tőke	vállalkozási környezet
humán tőke	0,769		0,355	-0,566	0,650
infrastrukturális tőke			0,265		
kulturális tőke			0,193		0,845
társadalmi tőke	0,161		0,217		0,136
vállalkozási környezet			-0,365		

Forrás: saját szerkesztés